

Український інститут національної пам'яті

Управління освіти і науки

Чернігівської обласної державної адміністрації

Чернігівський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського

МАТЕРІАЛИ

**міжрегіональної
науково-практичної конференції
«Білі плями» в історії України**

Чернігів

24 травня 2016 року

Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Білі плями» в історії України» / укл. Оніщенко О.В. – Чернігів: ЧОІППО імені К.Д.Ушинського, 2016. – 174 с.

Укладач:

Оніщенко Оксана Володимирівна, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, кандидат історичних наук

Відповідальні за випуск:

Мокрогуз Олександр Петрович, завкафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, доцент, кандидат педагогічних наук

Коронатник Михайло Михайлович, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, кандидат історичних наук

Відповідальний за друк:

Іваненко Людмила Василівна, старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Автори статей відповідають за правильність і достовірність викладеного матеріалу, приналежність матеріалу йому особисто, правильне цитування джерел та посилання на них, використану термінологію та інші відомості.

Думка редакції не завжди збігається з думкою авторів.

ЗМІСТ

<i>Єрмоленко Алла.</i> Археологічні пам'ятки доби середньодніпровської культури на території Сновщини	5
<i>Присяжнюк Юрій.</i> Селянство Наддніпрянщини і російська влада: ментальний світ комунікації (перша половина XIX ст.).....	14
<i>Касян Андрій.</i> Механізм ротації волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.)	23
<i>Нагорна Наталія, Миколаєнко Вероніка.</i> Розвиток земської бібліотечної справи на Ніжинщині (кінець XIX – початок XX ст.)	29
<i>Клепак Аліна.</i> Меценатство в Україні: невідомі та забуті приклади безкорисливої діяльності.....	46
<i>Демченко Тамара.</i> Вибори до Першої Державної думи Росії на Чернігівщині (1906 р.)	53
<i>Оніщенко Оксана.</i> Жіночі батальйони у роки Першої світової війни: міфи та реалії	65
<i>Нагорна Наталія.</i> Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках	74
<i>Сагач Оксана.</i> Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК щодо ліквідації губернського поділу УСРР та врегулювання питань кордонів у другій половині 20-х рр. XX ст.....	82
<i>Бутко Сергій.</i> Радянські політичні репресії під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території Чернігівщини	91
<i>Шпилевський Євгеній.</i> Полковник Михайло Бланк – герой свого часу	98
<i>Нестеренко Лідія</i> Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення життя українських робітників на території Третього Рейху (на прикладі листів Анни Мазун)	104

<i>Васильцова Юлія. Політика німецької влади на території Чернігова в освітній сфері в період окупації</i>	<i>113</i>
<i>Данько Наталія. Василь Стус: цілитель хворої нації</i>	<i>118</i>
<i>Коропатник Михайло. «Гібридна війна», як таємний інструмент радянського і російського керівництва, спрямований на геноцид української нації (1917–2016 рр.)</i>	<i>123</i>
<i>Сидор Віталій. Відродження сакральної ландшафтної скульптури на українських теренах у пострадянський період як важлива сторінка актуалізації українцями своєї національної ідентичності.....</i>	<i>152</i>
<i>Зубрицька Світлана. Декомунізація: реальність та міфи сьогодення.....</i>	<i>158</i>
<i>Мокрогуз Олександр. Як народжуються «білі плями» у викладанні історії в Росії або як з білого робити чорне (на прикладі декількох параграфів підручника для 6 класу)</i>	<i>167</i>

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ СНОВЩИНИ

В статті дається коротка характеристика результатів експедицій, які займалися дослідженням археологічних пам'яток Сновського району Чернігівської області. Також вперше подано опис випадкових знахідок, а саме колекції кам'яних сокир, знайдених в урочищі Цегельня поблизу села Нові Млини. Доводиться думка про належність цих пам'яток до середньодніпровської культури шнурової кераміки або бойових сокир.

Ключові слова: Щорсівщина, Поснов'я, археологічні пам'ятки, урочище Цегельня, середньодніпровська культура, доба бронзи, культура шнурової кераміки або бойових сокир

Сновський район знаходиться на півночі Чернігівської області та є цікавим в історичному плані регіоном держави, адже в його межах ми маємо багату історико-культурну спадщину українського народу. Як вважають історики, краєзнавці та педагоги, вивчення історії рідного краю, регіональної та місцевої історії є дуже важливою складовою в дослідженні загальнодержавних процесів. Регіональна історія та загальна історична наука взаємозбагачують і взаємодоповнюють одне одного. Зрозуміло, що створення фундаментальної історії нашої держави у всій її локальній різноманітності та специфічних місцевих проявах неможливе без ґрунтового дослідження минулого окремих регіонів. В умовах утвердження державності України вивчення історії рідного краю набуває якісно нового змісту. Воно стає дієвим засобом громадянсько-патріотичного виховання, формування національно-історичної свідомості та державницьких почуттів і якостей молодого покоління.

Щорсівщина має дуже цікаву історичну спадщину й багато питань з історії та культури району залишаються ще недослідженими. На жаль, на сьогодні залишається не вивченим лівий берег річки Снов. Також на території Щорсівщини не досліджено ще жодного поселення чи поховання часів середньодніпровської культури, хоча випадкові знахідки яскраво доводять про їх існування.

Історія дослідження Поснов'я нараховує вже понад 100 років. Ця територія за часів Рюриковичів, де були «Сєднєвські города», складала неподільну частину Чернігівського великокняжого володіння й називалася Сновською тисячею. Назва походить від р. Снов і «города» Сновська (зараз

Седнева) [10, с. 38]. Чернігівське володіння ділилося на 2 тисячі: Чернігівську й Сновську.

Польові дослідження археологічних пам'яток нар. Снов розпочалися в другій половині XIX століття. У 1874 та 1886 рр. археолог, історик права, професор Варшавського й Московського університетів Д. Я. Самоквасов проводив розкопки біля містечка Седнів [10, с. 201-206]. У своїй праці він зазначає, що в описах Чернігівського намісництва, складених А.Шафонським у 1786 р. і виданих М. Судієнком в Києві 1851 р., сказано так: «Местечко Седнев, в древности Сновейск город называемое, лежит на правом и весьма высоком берегу реки Снови, в 23 верстах от Чернигова по большой дороге в Городню. Оно имеет земляной старый вал и особый замок, или цитадель, а вокруг, под самыми огородами, 74 больших да 241 малых могил, знаков древних сражений и междоусобий» [10, с. 201]. дослідження курганных могильників біля вищезазначених населених пунктів, Д.Я.Самоквасов дійшов висновків, що Седнівські кургани старіші за Чернігівські.

Деснянська експедиція була організована 1936-го р. ІА АН УРСР разом з ІМК ім. М. Я. Марра АН СРСР і Державним музеєм антропології Московського університету. У польових дослідженнях брали участь російські й українські археологи, палеозоологи та геологи. Керівником експедиції був призначений М. В. Воеводський. Метою експедиції було: дослідити палеолітичні пам'ятки в межах дніпровського язика риського зледеніння та співставити археологічні та геологічні матеріали [6, с. 41].

Завдяки діяльності місцевих краєзнавців поживлялася зацікавленість дослідників пам'ятками Подесення. Так, біля с. Чулатів Новгород-Сіверського району Чернігівської області у 1935 р. місцевий учитель М. Я. Захарченко в крейдяному кар'єрі зібрав кремінь зі слідами штучної обробки людиною. Невдовзі під керівництвом І.Г.Підоплічка було розпочато польові дослідження даної пам'ятки (Крейдяний Майдан) [9, с. 124]. Досліджуючи землі Чернігівщини, Деснянська експедиція відкрила ряд археологічних пам'яток. Також проводилися розвідувальні роботи по притоках р. Десна. У 1940-му році вперше в історії Ф. В. Луцицький провів розвідки по р. Снов. Так розпочалося дослідження щорської землі. Розвідки були проведені за дорученням начальника Деснянської експедиції М. В. Воеводського. Спочатку Ф. В. Луцицький досліджував заплаву маленької р. Цата та околиці с. Ключи. Ці розвідки не дали результатів.

Потім у ході досліджень високого берега р. Снов у районі с. Гірськ було виявлено два нові городища й один курган. На території городища 1 було

зібрано підйомний матеріал. Він представлений дрібними уламками посуду. Більшість фрагментів належали товстостінним ліпним посудинам без орнаменту. Зустрічалася у невеликій кількості кружальна кераміка. Вона представлена фрагментами стінок та вінець горщиків. Вінця орнаментовані паралельними рядами хвилястих ліній[7, с. 1-5]. Керамічний матеріал, зібраний на городищі 2, представлений дрібними товстостінними ліпними фрагментами посуду з домішками піску та шамоту [7, с. 1-5].

Потім експедиція провела дослідження вдовж течії правого берега й заплаvido с. Старі Боровичі. На береговій терасі з північно-східної сторони села було виявлено городище трохи продовгуватої форми. На поверхні та в культурному шарі зустрічається багато товстостінних фрагментів ліпного посуду, фрагментів граніту та світло-сірого кварциту, фрагменти глиняних грузил, кістки тварин та залишки раковин. Експедиція Ф. В. Лучицького також провела дослідження правого берега р. Снов від с. Старі Боровичі до м. Щорс. На цій ділянці пам'яток археології виявлено не було [7, с. 1-5].

Так само, як і М. Я. Захарченко, в 1964 році місцевий краєзнавець, учитель історії Ключівської школи Павло Іванович Толочко (1922–1998) звернув увагу, що в колгоспному саду, на схилі старого яру, часто траплялись різні предмети із каменю, оброблені рукою людини. У 1966 р. на місці знахідок були проведені розкопки експедицією ІААН УРСР під керівництвом видатного вітчизняного археолога І. Г. Шовкопляса[11, с.84], під час яких була відкрита унікальна пізньопалеолітична стоянка.

На сучасному етапі дослідники цікавляться пам'ятками Щорсівщини, що були виявлені Лучицьким Ф. В., і шукають нові. У 2013 р. О.П.Моця, О.М.Бондар, Д.М.Козубова, Ю.М.Ситий, В.М.Скороход проводили археологічні розвідки по правому березі річки Снов на території Городнянського та Щорського районів Чернігівської області. Так були виявлені городища біля сіл Петрівка, Старі Боровичі та Нові Боровичі[8].

Дуже цікавими є випадкові археологічні знахідки – колекція кам'яних виробів (рис.1-4), знайдені у 1969, 2012, 2014 роках в урочищі Цегельня біля с. Нові Млини Щорського району під час копання картоплі комбайном на полі. Ймовірно, вони відносяться до доби ранньої бронзи (III тис. до н.е.) й належать до середньодніпровської культури шнурової кераміки або бойових сокир. Дана культура, на думку істориків, на межі III та II тисячоліть до нашої ери займала величезну територію від Одера до Верхньої Волги, від Прибалтики до Дністра й належала індоєвропейцям – предкам слов'ян, балтів і германців [5, с. 309].

Рис. 1. Сокира кам'яна

Рис. 2. Сокира кам'яна

Рис. 3. Сокира крем'яна

Рис. 4. Сокира кам'яна

На думку І. І. Артеменка, у другій половині III – на початку II тис. до н. е. у житті населення Східної Європи відбуваються значні зміни, які були викликані розселенням на цій території в добу пізнього палеоліту скотарсько-землеробських племен, культура яких отримала назву шнурової кераміки, назва якої походить від способу нанесення орнаменту на керамічні вироби з допомогою відтисків шнура та нарізних ліній [1, с.35)]. На поселеннях цих племен знаходять кістки домашніх тварин, знаряддя для обробітку землі, уламки кераміки, а також бойові просвердлені кам'яні сокири. Тому культуру шнурової кераміки називають ще культурою бойових сокир[3, с.364].

Також для племен шнурової кераміки характерні курганні або ґрунтові поховання з трупоположенням або трупоспаленням. Могильні ями були прямокутної форми, перекривалися деревом, а зверху насипався курган. Інвентар біля поховань є бідним, стверджує І. І. Артеменко, і представлений, як правило, глиняним посудом та обушковими кам'яними просвердленими сокирами ромбічної форми [1, с.38]. С.Березанська також вказує, що серед кам'яних знарядь даного періоду найчастіше зустрічаються просвердлені сокири (клиноподібні та обушні) із зашліфованою поверхнею[5, с. 309]. Саме такого типу сокири були знайдені в урочищі Цегельня, тому можна припустити, що на цьому місці може знаходитися курганне поховання або поселення доби бронзи часів середньодніпровської культури.

Серед культур шнурової кераміки Східної Європи дослідники виділяють в Середньому і Верхньому Подніпров'ї середньодніпровську культуру, в Прикарпатті і Західному Поділлі – підкарпатську, на Волині – городоксько-здолбицьку і стжижовську, на Поволжі – фатьянівську, у Східній Прибалтиці – вісло-неманську і естонську [1,37]. Досліджуючи карту поширення цієї культури (рис.5), можна зробити висновок, що територія Подесення (Чернігівська область) належить до зони поширення середньодніпровської культури. Але, на жаль, ця територія недостатньо досліджена. На побережжі р.Снов (права притока Десни) біля села Нові Млини, де були виявлені знахідки, ми не бачимо жодної дослідженої пам'ятки, хоча представлені знахідки стверджують інакше.

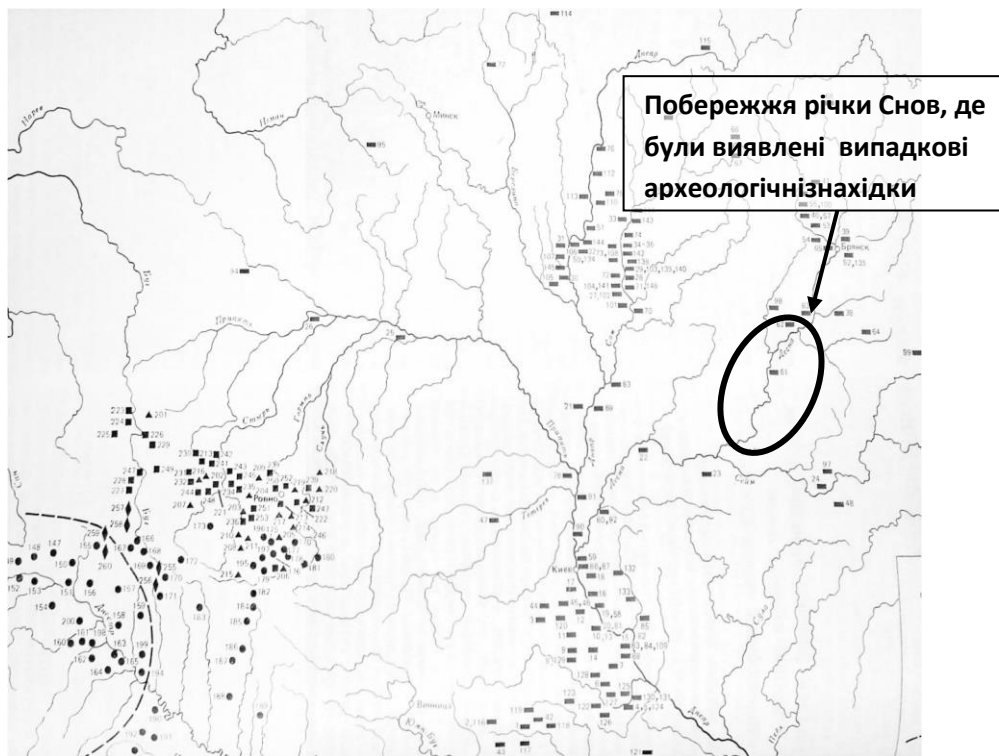

Рис. 5. Розповсюдження пам'яток шнурової кераміки на території Східної Європи в добу бронзи [1, с.36]

Розкопки курганів доби бронзи у Північному Подніпров'ї та в Подесенні ще в ХІХ ст. проводили Д. Самоквасов, Ф. Чуєв, О.Спіцин. На основі цих досліджень В. А. Городцов у 1914 році виділяє середньодніпровську культуру[1, с.37]. Але він територію розповсюдження пам'яток середньодніпровської культури визначав тільки в межах Середнього Подніпров'я. А інша дослідниця Т. С. Пассек значно розширила кордони цієї культури, включивши до неї ще й басейни річок Десна та Сож, де виділила

дніпровсько-деснянську групу пам'яток [3, с. 364]. Детальне вивчення середньодніпровської культури розгортається у післявоєнний період. Розкопки М. В. Воеводського, В. В. Кропоткіна, О. Г. Галаганової, розвідки експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР дали багато нових матеріалів [5, с. 309]. Пам'ятки були виявлені на території Черкаської, Київської, Житомирської, Чернігівської й Сумської областей України, в Гомельській, Могилівській та Мінській областях Білорусії, Смоленській, Калузькій, Брянській областях Росії. Вони представлені поселеннями, курганами й ґрунтовими похованнями. Основну групу пам'яток становлять поховання. Тільки на території України їх знайдено й досліджено близько 200 [5, с. 310]. На ранньому етапі середньодніпровська культура була поширена, в основному, в Середньому Подніпров'ї, а в наступні періоди вона просувається вгору по Дніпру, по Десні і Сейму [5, с. 310]. Про поширення середньодніпровської культури в районі Верхнього Подніпров'я та Подесення зазначає й відомий український археолог Л.Л.Залізняк [4, 165].

Матеріали досліджень дають змогу скласти повне уявлення про господарство племен середньодніпровської культури. Наявність поселень, знайдені уламки зернотерок, розтиральників, відбитки зерен на посудинах свідчать про осілість даних племен. Кам'яні сокири, знайдені під час досліджень, могли використовуватися для підготовки земельних ділянок при підсічно-вогневій системі землеробства [5, с. 315].

Отже, середньодніпровську культуру можна датувати другою половиною III – серединою II тис. до н. е. Крім того, вчені роблять спроби періодизації даної культури. Найбільш вдалою є періодизація І. І. Артеменка, що виділяє два хронологічні етапи: ранній (2400-2200 рр. до н. е.) та пізній (2200-1400 рр. до н. е.) Як стверджує І. І. Артеменко, усі пам'ятки на Десні та Сеймі, слід відносити до пізнього етапу (2200–1400 рр. до н. е.) [5, с.316].

Велику роль у побуті племен середньодніпровської культури відігравали вироби із каменю. Вони представлені шліфованими просвердленими сокирами. Добре збережені сокири знаходять, як правило, біля поховань, а біля поселень – частіше зламані екземпляри. Просвердлені сокири поділяються на три групи: клиновидні, ромбічні та обушкові. Найбільшого поширення набули сокири обушкові, що в свою чергу поділяються на короткообушкові, усіченообушкові та довгообушкові. Отвори просвердлених сокир мають циліндричну або конічну форму. Сокири використовувалися в господарстві як знаряддя праці або служили бойовою зброєю. Для шліфування сокир використовувалися шліфувальні плити, які виготовлялися

із коричнево-червоного піщаника. В деяких поселеннях знайдено такі шліфувальні плити прямокутної або овальної форми із ввігнутими зашліфованими боками [2, с.50-51].

Розглянемо кам'яні сокири середньодніпровської культури з поселень Ходосовичі та Стрелиця Гомельської області (рис.6) та випадкові знахідки з урочища Цегельня, знайдені поблизу села Нові Млини Щорського району Чернігівської області. Якщо порівняти зображення сокир в обох джерелах, то можна зробити цілком очевидний висновок, що за зовнішнім виглядом та технікою виконання знахідки з урочища Цегельня дуже схожі на знахідки з поселень середньодніпровської культури. На підтвердження цієї думки говорить ще й той факт, що Гомельська та Чернігівська області граничать між собою, отже територіально урочища, де були знайдені пам'ятки, розташовані поряд. Сокири аналогічного типу доби ранньої бронзи описує в своїх дослідженнях і Л.Л.Залізняк [4, 166], вказуючи на поширення цих пам'яток у Подніпров'ї.

Рис. 6. Кам'яні просвердлені сокири середньодніпровської культури [2, с.46]

Розглянемо кам'яні сокири з урочища Цегельня більш детально. Кам'яна сокира-молот (рис.1) має ромбічну форму. Нижній край – лезо –

клиноподібний, верхній – круглий короткий обушок. Сокира має розміри: довжина – 12 см, ширина – 5 см, максимальна товщина – 5,3 см. Ширина леза складає 4 см. Посередині просвердлений отвір конусоподібної форми для руків'я діаметром з одного боку 2,6 см, з іншого – 2,3 см. Техніка виконання отвору вказує на те, що він, можливо, просвердлений кісткою з підсипанням піску в процесі свердління. Діаметр обушка становить 3 см. Поверхня зашліфована. Сокира виготовлена із каменю твердої кристалічної породи сірого кольору. У даній місцевості цей камінь у природі не зустрічається. Техніка виконання вказує на той факт, що сокира, ймовірно, являє собою археологічну знахідку доби ранньої бронзи середньодніпровської культури.

Наступна знахідка – сокира кам'яна: фрагмент лезвійної частини, обушкова частина відсутня (рис.4). Техніка виконання та матеріал схожий з попередньою знахідкою. Виріб зроблений з каменю твердої дрібнокристалічної породи. Висота фрагменту складає 6,7 см, ширина – 4,5 см, товщина леза – 4,6 см. Отвір має конусоподібну форму. Його діаметр становить з одного боку 2,5 см, з іншого – 2 см. Навколо отвору є невеликий виступ шириною 0,5 см, висотою 0,3 см. Поверхня сокири зашліфована.

Наступна знахідка за своїм виглядом і структурою дещо відрізняється. Сокира кам'яна ромбічної форми (рис.2) має розміри: висота 7,7 см, ширина – 4 см, товщина – 4,5 см. Має отвір з одного боку діаметром 1,9 см, з іншого – 1,8 см. Сокира виготовлена із каменю крупнозернистої породи, який у природі в даній місцевості теж не зустрічається. Але, на відміну від вищеописаних знахідок, поверхня цієї сокири, раніше зашліфована, зазнала хімічних руйнувань внаслідок природної ерозії.

Сокира клиноподібної форми (рис.3) виготовлена із кременю жовтуватого кольору із сірим вкрапленням. Довжина сокири складає 9 см, ширина обушкової частини – 3,5 см, ширина леза – 5 см, товщина – 2,5 см. Сокира не просвердлена. На поверхні сокири з усіх боків містяться сколи, з чого можна зробити висновок, що знаряддя було виготовлене із застосуванням техніки розколювання. Поверхня ретельно зашліфована. Як зазначає І.І.Артеменко, сокири такого типу, хоча дуже рідко, але зустрічаються за доби ранньої бронзи в поселеннях часів середньодніпровської археологічної культури [2, с.51], що дає нам право стверджувати, що дану знахідку можна також віднести до середньодніпровської культури шнурової кераміки або бойових сокир.

Всі ці випадкові знахідки є дуже цінними історичними джерелами до вивчення давньої історії не тільки Щорського району й Чернігівської області,

а й усієї нашої держави. Але, на жаль, урочище, де були знайдені ці вироби, на сьогоднішній день не досліджене. Тому це унеможливорює визначення більш детальної хронології їх походження. Проаналізувавши всі вище наведені факти, ми можемо припустити, що, найбільш імовірно, вся ця кам'яна колекція археологічних знахідок належить до доби ранньої бронзи середньодніпровської археологічної культури шнурової кераміки або бойових сокир. Про це свідчать їх зовнішній вигляд та техніка виготовлення. Це доводить аналіз історичних джерел, де описуються пам'ятки подібного типу. Більш точно період їх приналежності визначити неможливо, адже не було знайдено інших артефактів, які б допомогли здобути цю інформацію, наприклад, уламків кераміки.

Об'єкти та археологічні матеріали, виявлені на Щорсівщині, дозволяють дослідити давню історію краю. Як бачимо, у вивченні різних епох на території району залишається ще чимало невирішених дискусійних питань. Підґрунтям для їх з'ясування може стати накопичення якомога більшої джерельної бази та широкі археологічні дослідження пам'яток. Важливе місце серед них можуть посісти кургани й городища, які поки що практично не вивчені. Останні дослідження вказують на існування пам'яток бронзового віку, які на сьогодні ще не досліджені. Тому пам'ятки Щорського району заслуговують на увагу і археологів, і істориків.

Література

1. Артеменко И. И. Культура шнуровой керамики (среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская) [Текст] / И.И.Артеменко // Археология СССР: Эпоха бронзы лесной полосы СССР / под общей редакцией академика Б. А. Рыбакова. – М.: «Наука», 1987. – С.35-51.
2. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы [Текст] / И. И. Артеменко. – М.: «Наука», 1967. – 140 с.
3. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура [Текст] / И.И.Артеменко // Археология Украинской ССР / под. ред. И. И. Артеменко в 3-х т. – К.: Наукова думка. – 1985. – Т.1. – С.364-375.
4. Археологія України: Курс лекцій: навчальний посібник [Текст]/ Л.Л.Залізняка, О.П.Моця, В.М.Зубар та ін.; за ред. Л.Л.Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
5. Березанська С. С. Середньодніпровська культура [Текст]/ С.С.Березанська // Археологія Української РСР / за ред. В.Д.Барана,

С.М.Бібікова: в 3-х т. – К.: «Наукова думка», 1971. – Т. 1. – С. 309-317.

6. Воеводський М. В. Результати робіт Деснянської експедиції 1936 – 1938 рр. [Текст]/ М. В. Воеводський // Палеоліт і неоліт України. – К.: Видавництво АН УРСР, 1941. – Т 1. – С. 41 – 61.

7. Лучицький Ф. В. Археологічні роботи по дослідженню Чернігівщини, археологічна розвідка по р. Снову 1940 р. (попередній відвіт) [Текст]/ Лучицький Ф. В. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1940/19.

8. Науковий звіт про археологічні розвідки по правому березі річки Снов на території Городнянського та Щорського районів Чернігівської області у 2013 році [Текст]/ О.П.Моця, О.М.Бондар, Д.М.Козубова, Ю.М.Ситий, В.М.Скороход // Науковий архів Щорського краєзнавчого музею.

9. Підоплічка І. Г. Палеолітична стоянка Чулатів І [Текст]/ І. Г. Підоплічка // Палеоліт і неоліт України. – К.: Видавництво АН УРСР, 1941. – Т 1. – С. 123 – 148.

10. Самоквасов Д. Я. Могила русской земли [Текст]/ Д. Я. Самоквасов. – М.: Синодальная Типография. – 1908. – 271 с.

11. Ткаченко В.І. Про деякі культурно-історичні особливості пізньопалеолітичної пам'ятки Ключи [Текст]/ В. І. Ткаченко // Археологія. – 2002. – №2. – С.84-90.

В статье дается краткая характеристика результатов экспедиций, занимавшихся исследованием археологических памятников Щорского района Черниговской области. Также впервые дано описание случайных находок, а именно коллекции каменных топоров, найденных в урочище Цегельня вблизи села Новые Млины. Доказывается мысль о принадлежности этих памятников к среднеднепровской культуре шнуровой керамики или боевых топоров.

Ключевые слова: Щорсовщина, Посновья, археологические памятники, урочище Цегельня, среднеднепровская культура, эпоха бронзы, культура шнуровой керамики или боевых топоров.

Юрій Присяжнюк

**СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ І РОСІЙСЬКА ВЛАДА:
МЕНТАЛЬНИЙ СВІТ КОМУНІКАЦІЇ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

Досліджено один із аспектів селянської політики Росії в Наддніпрянщині «занедбаної» істориками першої половини ХІХ століття. Ментальний зріз

аналізу засвідчив: реформи імперської влади виявилися неефективними, зокрема й тому, що вона перманентно ігнорувала етнічні особливості українства, репрезентованого традиційним селом. Крім того, нехтування культурними відмінностями дотепер викривлено позначається на інтерпретаціях проблеми.

Ключові слова: *селянство, українці, Наддніпрянина, Росія, ментальність, етнічні особливості, політика.*

Історики, літератори, партійні ідеологи чимало попрацювали над творенням міфів, аби довести, що, з одного боку, історії українського й російського народів надто схожі, близькі, тотожні («братські»), з другого, нібито вони завжди були самотніми, оригінальними й навіть ворожими. У цих двох полярних дискурсах легко простежуємо політичні замовлення – найперше намір догодити «всесильним» можновладцям, а принагідно задовольнити й власні амбіції. Кажучи інакше, політична кон'юнктура завжди поважно впливала на такі тлумачення і, на чому варто особливо наголосити, вона дотепер не позбавлена цих можливостей. Підтвердження вбачаємо в мізерності розвідок, виконаних на альтернативних, тобто власне наукових підходах.

Одним із ліпших зразків дослідження, конструйованого на інноваційній епістемологічній основі, можна вважати монографію Тетяни Литвиної «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» (Д., 2011, 732 с.) [1]. Вибудована в методологічній площині інтелектуальної інтерпретації соціальної історії, вона привертає увагу читачів насамперед «комплексом ідей, поглядів, уявлень» локалізованої часом і простором історичної верстви (лівобережного дворянства). Конкретно йдеться про «реконструкцію людського досвіду переживання крупних структурних змін, дослідження того, як люди на собі випробовували той чи інший історичний досвід» [1, 37].

У пропонованій автором статті пізнавальний фокус зміщено на «порівняно вужчу взаємодію» спільноти з політичними рішеннями інакшої за етнічною культурою влади [2, 83].

Цілком очевидно, що претензія на широкий (культурний) контекст наукового аналізу змушує використовувати «пом'якшувальні» шляхи/прийоми трактування заявленої проблеми. Їх багато. З-поміж інших варто виокремити потребу недопущення крайнощів, які впливають з певної канонізації, що її свого часу в історіографії отримала «теорія прогресу», коли

перетворилася на безальтернативне універсальне мірило розуміння й оцінювання історичного поступу. Аби уникнути цієї категоричності, будемо зважати, що еволюція життєдіяльності людей конкретного відтинку історичного часу – це не так діахронічний, як синхронічний процес, надто коли мова йде про культурний у значенні усебічний, тотальний вимір буття історичної людини.

Крім того, треба відцуратися кількох усе ще звабливих для дослідників намірів, а саме зводити політичні рахунки з «кривдниками українського народу», водночас – вдоволення амбіціями та капризами «гнилої й розбещеної» аристократії. Тобто тих мотивів квазінаукових трактувань, які можуть поставати з відмінностей трьох культур – російської влади, української етноспільноти (селянства, народу), автора(ів) інтерпретацій, що їх Войцех Вжосек визначив як «культурні приписування в історії» [3, 46–48]. Зрозуміло, це далеко не повний перелік труднощів та перешкод, які підстерігають історика.

У статті йдеться про проблему, яка тривалий час, фактично з періоду, що його досліджуємо, привертає увагу гуманітаріїв. З урахуванням напрацьованих поглядів та інтерпретацій, найперше, що потрібно взяти до уваги, – у першій половині XIX ст. інтелігенція Наддніпрянщини, представлена такими визнаними вченими мужами як українці (малороси) Михайло Максимович, Микола Костомаров, етнічні росіяни (великороси) Ізмаїл Срезневський, Осип Бодянський та ін., почала використовувати назву «українці» як загальноукраїнський етнонім. Він приходив на зміну витісненому етноніму «русини». Відбувалося це, так би мовити, «незаконно», бо офіційний Санкт-Петербург та його повпреди на місцях аж ніяк не бажали пов'язувати нову назву з модерним етнонаціональним ствердженням колись (і неодноразово) політичного народу. Навпаки, прагнули знехтувати його історією, самобутністю, впроваджуючи й стверджуючи добре відомі ідеологічні (асиміляційні) конструкти: «малоросійське плем'я – частина російського народу» та, ближче до середини XIX ст., «проект великої російської нації». Утім, попри неймовірні зусилля, на які лише були спроможними тогочасна російська імперська влада й підпорядкована їй громадськість, вони не змогли нівелювати зусилля, спрямовані на «утвердження етноніма українці» [4]. Протягом XIX ст. він поширюватиметься по всій території України.

Очевидно, що вагомою передумовою «українізації українців» була цілеспрямована монополізація колишньою Московією історичної спадщини

княжої доби. До того ж нова назва виявилася напрочуд вдалою, бо, по-перше, вона логічно (як для модерного націотворення) поєднувалася з уже ушлякованим на той час у народній пам'яті козацьким минулим, по-друге, перебувала у вжитку як один із регіональних етнонімів. Щоправда, її утвердження відбувалося поволі. Навіть Т. Шевченко рідко вживав цей термін у своїх творах, хоча саме він найбільше долучився до такої потреби.

Отож, окреслена тенденція далеко не відразу перетворилася на «визнаний результат історії». Згадка про «перехідні» типи ідентифікації української людності тут спонукає до значно ширших і більш поглиблених роздумів. Передусім з огляду на те, що історичний синтез ментального, соціально-економічного та повсякденного тривав за здебільшого неусвідомленою сучасниками траєкторією розвитку.

Самобутність політики Російської імперії щодо селянської людності Наддніпрянщини виправдано пояснювати з огляду на різні чинники, але не в останню чергу обставинами знаходження власне Росії по один бік Великого (Степового) Кордону. Її владна та громадська еліти (як репрезентанти певного типу «історичної цивілізації»), надто мало були мотивовані до всебічного, передусім критичного осмислення самобутності своєї країни (зважаючи на таку особливість, Арнольд Джозеф Тойнбі навіть визнає за потрібне ідентифікувати Російську цивілізацію не лише як православну, а й відмінну від «основного православ'я») [5, 100]. Саме тому її лідерам, публічним активістам і просто думаючим людям здавалося, що «вікно в Європу» або вже прорублене й цим не надто треба перейматися (погляди т. зв. «західників»), або що воно взагалі зайве (позиція місцевих «слов'янофілів»). Імперська велич, як світоглядний центризм буття, спонукала до односторонніх, вибіркових, частіше всього меркантильних поглядів на Європу. Відповідно на все, що там відбувалося, звідки поширювалося, зокрема й Просвітництво, відлуння якого добре відчувалося в перші десятиліття XIX століття.

Відтак Просвітництво, в якому логічно поєднувалися гуманізм і прагматизм, не могло прижитися в Росії у тому вигляді, як вони сформувалися у Франції, Австрії та ін. країнах. Особливо гуманізм. Сприйнятий російською елітою як «вільнодумство», він відразу підпав під серйозні обмеження. Насправді став своєрідною копією модних захоплень вузького кола тамтешніх аристократів, до яких належав царевич, а згодом імператор Олександр I. Тому абсолютна монархія на російський лад (тобто самодержавство, яке ввібрало в себе традицію східних деспотій) виявилася

нездатною втілити сприйняте й пропаговане нею ж «загальне благо».

У першій половині XIX ст. царат досяг чи не найбільшого за свою історію розквіту, перетворившись на ідеологічний догмат і політичну самоціль. Проте, з огляду на вищезазначене, проводити політику на основі просвітницької теорії суспільного договору росіяни не спромоглися, хоча, як зазначалося, декларували її. Підпорядковані владній вертикалі стани повинні були виконувати монаршу волю, дотримуватися монарших актів, а не керуватися власними поглядами. Навіть їхні представники в місцевому самоврядуванні були ментально залежними від центру.

Своїм «євразійським» інтелектом та діями влада, як самотня у своїй чиновницькій культурі людність, творила той неповторний ефір часу, що його згодом інтелектуали з опозиційним мисленням назвуть «консервативним» та «реакційним». Фактично вона пропонувала й запроваджувала оригінальну версію соціально-політичних взаємовідносин. Судячи зі слів Миколи І, озвучених ним у 1825 р., російська бюрократія розуміла, що кріпосне право є «злом», проте у відмові від нього вбачала ще більше лихо. Якщо прискіпніше поглянути на етнополітичну культуру тогочасних росіян, то не складно помітити контрастне чергування чуттєвої емоційності й східного самозаглиблення. У результаті ця «самодержавна спільнота» конструювала взаємини між центром і «провінцією» не лише силовими засобами, поширенням привілеїв та пільг на знать завойованих та приєднаних народів, а й за допомогою імперських патріотичних ідей, ідеалізації єдності еліти з престолом, особистої відданості государеві, через зовнішні ритуали, церемонії та символи влади.

Тож на початку – першій половині XIX ст. російська еліта (ті, хто приймали політичні рішення) мала продемонструвати не так свою причетність до Європи, як той ступінь залежності від неї, коли претендувати на імперський статус без суспільного діалогу (чи його імітації) було вже мало перспективно. У російській історіографії (включно з її совєтською традицією), яка звично притримувалася вищезгаданої «теорії прогресу», це знайшло пояснення у концептах «впливу», «відставання», «запозичення». Тим самим так чи так історики долучилися до ствердження погляду на Росію як на... «європейську країну, з певними особливостями». При цьому «таємничість» її душі максимально героїзували, а «вищість» такою ж мірою абсолютизували. До творення збірного образу активно долучилися літератори. Слова Федора Тютчева «Умом Россию не понять, Аршином общим не измерить...» не лише широко цитуватимуть, а й принагідно

«вдосконалюватимуть». Так, Світлана Горецька писатиме: «Не разгадают Запад и Восток, Чем русские сильнее раз во сто...», або її ж «Загадочная русская душа Любовью бескорыстной хороша...» [6]. При цьому, як і все ментальне, для авторів таких інтерпретаційних ідіом лишатиметься малопомітним, що схожість із Європою в основному визначалася чимось «другорядним» – політикою, економікою, культурою як шедеврами мистецтва, а не антропологічними («гоголівськими») контекстами. Власне тому росіяни, як носії певних етнокультурних цінностей, виявилися неспроможними адекватно прояснювати самотність та інакшість українців-наддніпрянців, пропонуючи лише два, спрощених та напрочуд неконструктивних підходи – ототожнення й зневагу.

Отже, російське чиновництво, як носій самотньої ментальності та відповідної політичної традиції, адекватно не могло сприймати «посткозацьких» українців. Зазвичай посадовці міркували й діяли на власний розсуд, а тому їхні реформи в культурно інакшому середовищі не досягали мети. Так, указ Павла I від 1797 р. не дав очікуваного результату. Аналогічна доля спіткала закон «Про вільних хліборобів» Олександра I від 20 лютого 1803 р. та наступні нововведення.

1815 р. побачив світ указ, що забороняв «шукати вольності». Кріпаками треба було вважати всіх, а не лише тих, хто, згідно з законом від 1754 р., потрапляв до цієї категорії населення (тобто селян, записаних за поміщиками під час перших ревізій 1719, 1744 рр.). Цим рішенням Олександр I та його оточення, ніби призабувши на деякий час свої захоплення ідеями Просвітництва, продемонстрували власну кріпосницьку сутність. Найбільшою ж мірою її бачимо у створенні неадекватних для українців військових поселень. У Наддніпрянщині ця чужа людям «аракчєєщина» з'явилася в 1817 р.: на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині було створено 16 кавалерійських і 3 піхотних полки військових поселенців. Проіснують вони до передреформеного 1857 року. І можна лише уявити стан вчорашніх козаків, які примусили жити згідно «з солдатсько-кріпацьким розписом», терпіти повсякчасні приниження й знущання.

Проте очевидність того, що кріпосне право є середньовічним анахронізмом, змушувала Олександра I діяти – 23 березня 1818 р. він підписав черговий указ. Ним зобов'язав дідичів піклуватися про забезпечення кріпаків потрібною кількістю хліба – харчового й насінневого. У випадках ігнорування, тобто залишення селян без відповідних запасів, було передбачено суворі санкції, аж до переведення панщинників у розряд

казенних. А ще кріпакам надавалася певна економічна свобода – їх не мали права самочинно карати економи і прикажчики. Ефект від такого нововведення був, знову ж таки, незначним. Історики вказують на «відсутність механізму контролю за виконанням» цього (як і решту) указу. Однак, така засторога не видається переконливою, бо вона запозичена з логіки того ж таки чиновницького мислення. Насправді справа у царині високих амбіцій та нестримної уяви росіян, схильних до фантастичних, зокрема й «добродійних» проектів.

Хитання між «рабством і волею» тривало й за царювання Миколи I (1825–1855). Як людина свого часу й культури, цей імператор не зміг запропонувати нічого принципово нового. До речі, він навіть заборонив... філософію, бо боявся будь-якого вільнодумства, що, знову ж таки, проникало з Європи. В Наддніпрянщині ситуація ускладнювалася тим, що українство (як етнічна спільнота) ментально схильне було до мудрування, причому в його, так би мовити, ідеалістичній версії, якої в Росії боялися як вогню, адже там чи не все трималося (крім царелюбства) на «матеріалістичних запитах».

2 квітня 1842 р. Микола I затвердив проект Павла Кисельова «Про зобов'язаних селян». Ішлося про особисте звільнення кріпаків при збереженні їхньої економічної залежності. Особливістю було те, що умови розкріпачення на місцях визначали кріпосники. Протягом 1842–1855 рр. у розряд зобов'язаних перейде всього-на-всього 0,25% панщинників. 12 червня 1844 р. імператор підпише черговий указ, згідно з яким дідичі могли б відпускати на волю дворових селян. 8 листопада 1847 р. право на викуп отримають кріпаки, маєтки господарів яких продавалися за борги. Зрештою, на Правобережжі в 1847–1848 рр. влада проведе добре відому інвентарну реформу. Всі ці заходи виявляться малоефективними. Справа в тому, що в паралельному (ментальному) світі росіян держава виразно домінувала над спільнотою. Саме тому жорстка владна вертикаль на чолі з монархом визначально впливала на суспільство, його соціальну структуру, відносини, не кажучи вже про спроби їхнього реформування. З огляду на це, культурно інакші українці потрапляли в ситуацію, коли забезпечення стабільності в імперії, як головне завдання влади, відбувалося за умов посилення їхнього безправ'я перед чиновницькою сваволею. Тому українське хліборобське населення пристосовувалося, як могло, до чужих (інакших) порядків, фактично перебуваючи у стані стресогенези. До речі, на той час позаекономічний примус уже став нормою взаємин у виробництві, побуті, громадському житті. Він безпосередньо й достатньо видимо позначався на

аккультурації українського населення, стереотипах його характерології.

Для Росії асиміляція колонізованої української етноспільноти залишалася багато в чому визначальним, є підстави вважати – життєво затребуваним завданням. Водночас, збереження самобутності та відновлення автономії (згодом політичної незалежності) ставали для українців цілями боротьби за історичну справедливість.

Ще однією особливістю, пов'язаною зі взаємодією на ментальному рівні, було те, що зміни в Росії, у цій «православно-особливій» країні, прийнято було ініціювати й проводити зверху, точніше з самого верху. Тому на глибокі пертурбації в суспільстві, відомих сьогодні під поширеними метафорами «емансипація» та «модернізація», чи не вся вища бюрократія дивилася як на щось чуже, вороже, неприйнятне. Появу «вільнодумців» сприймала за явище локальне, а архаїчне за європейськими нормами збереження аж до середини XIX ст. кріпацтва – цілком вмотивоване. То ж соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини першої половини XIX ст. у складі імперії – це більшою мірою еволюційний процес, бо тогочасні зміни та нововведення фактично не містили ознак революційності.

Насамкінець пропоную два міркування, спрямовані на мотивацію подальших пізнавальних роздумів. Перше торкається тлумачення сутності лібералізму, яким у першій половині XIX ст. уряди-годи так полюбили хизуватися імператори та дехто з їхнього найближчого оточення, як оригінального російського явища. Уявляю його як щось далеке від індивідуальних свобод людини, радше як своєрідний компроміс між романтичним вільнодумством і шкідливим потуранням. Залежно від політичної кон'юнктури, пріоритет щоразу надавався якійсь із цих двох крайностей. Друга думка стосується стереотипу, що сформувався в російській (та похідних від неї) історіографії самодержавства. Й надалі визначаючи цей абсолютистський режим головним політичним гравцем історії Наддніпрянської України XIX ст., доцільно дещо змістити акценти розмислів, адже він консолідував не лише владну вертикаль, чиновництво, а й на свій лад широкі верстви населення, зокрема й українського. Вважаю, що корекція у використанні, десь навіть відмова від вживання цього поняття більшою мірою має відбуватися в політико-правовому аспекті (у значенні форми правління), де ліпше було б віддавати перевагу поняттям «російський уряд», «Росія». Незмінним його вживання має лишитися стосовно латентного світу історії, що зумовить потребу суттєво зменшити смислову різницю між квазіпродуктивним протиставленням: «царизм» і «громадськість»,

«консервативні поміщики» і «передова інтелігенція», «експлуататори» і «експлуатовані» тощо. В такому разі відкриваються перспективи адекватного трактування політики Російської імперії щодо українства (селянства) Наддніпрянщини та мінімізації антинаукових інтерпретацій.

Література

1. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) : Монографія / Тетяна Федорівна Литвинова. – Д. : ЛПРА, 2011. – 732 с.

2. Соколов А.К. Социальная история : проблемы методологии и источниковедения / Андрей Константинович Соколов // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М. : МГУ, 2000. – С. 75–89.

3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії ; Про історичне мислення : Монографія / Войцех Вжосек ; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 296 с.

4. Докладніше див. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/yak_rusini_stali_ukrayintsyami.html

5. Тойнби А. Дж. Постигение истории / Арнольд Джозеф Тойнби ; вступ. ст. В.И. Уколовой. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

6. Докладніше див. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/bp/281.html>.

Исследовано один из факторов крестьянской политики России на территории Надднепрянщины «заброшенной» историками первой половины XIX века. Ментальный срез анализа засвидетельствовал: реформы имперской власти оказались неэффективными, в том числе потому, что она перманентно игнорировала этнические особенности украинцев, традиционно жителей села. Кроме того, пренебрежение культурных отличий доныне искаженно сказывается на интерпретациях проблемы.

Ключевые слова: *крестьянство, украинцы, Надднепрянщина, Россия, ментальность, этнические особенности, политика.*

**МЕХАНІЗМ РОТАЦІЇ
ВОЛОСНИХ ПОСАДОВЦІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ
(друга половина ХІХ ст.)**

У статті проаналізовано деякі аспекти механізму ротації волосних посадовців на Правобережжі другої половини ХІХ століття. Доведено, що характерним для нього було збереження й навіть посилення клановості взаємовідносин, що в свою чергу суттєво модифікувало місцеві традиції, мінімізувало ефективність самоврядування як такого, відгороджувало сільських людей від «своїх» волосних урядовців, бюрократизувало й формалізувало діяльність останніх.

Ключові слова: волость, волосне правління, посадовець, бюрократія, статус, регіональність, Правобережжя.

Проблема волосного правління на Правобережжі пореформеного періоду неодноразово потрапляла в поле зору дослідників, однак отримала лише фрагментарне, здебільшого політично заангажоване висвітлення. Своєю розвідкою автор прагне поглибити з'ясування однієї з найменш відомих сторін функціонування інституту волосних посадовців – механізму їхньої ротації. Такий підхід дасть змогу розширити й скласти більш вичерпні знання про характер селянського (місцевого) самоврядування.

Відомо, що статус, повноваження, права та привілеї виборних посадових осіб волосного правління на Наддніпрянщині після 1861 р. були визначені ст. 123–124 Загального положення про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності. Волосні урядовці, які перебували на службі за вибором, під час виконання обов'язків звільнялися від будь-яких натуральних повинностей. Щодо призначення їм платні чи інших винагород, то це щоразу мали безпосередньо «вирішувати громади» [1, 480].

Характерним для імперської дійсності був зміст ст. 119 цього положення, згідно з якою обрана на посаду особа не могла від неї відмовитися (за виключенням кількох передбачених законоположенням випадків). Зокрема, якщо вік кандидата перевищував 60 років, або якщо він уже відслужив один термін. А ще у випадку тяжкого захворювання. Крім того, «звільнити обраного на посаду міг місцевий волосний сход», якщо визнавав наведені ним причини переконливими [2, 56].

Механізм ротації волосних посадовців цілком залежав від тих переваги, які вони отримували. Зазвичай ті переваги мало турбували пересічних

односельців. Аналіз архівних джерел, які відбивають настрої в пореформеному селі регіону, свідчить: на обов'язки сільських та волосних посадовців, починаючи з сільських старост, селяни дивилися як на службу, що «не давала ніякої поваги та прибутку» [3, 32]. Аналогічне ставлення спостерігалось до всіх волосних посад. І лише службовий статус волосного старшини вважався більш-менш привабливим.

Посадові особи волосної адміністрації здебільшого були виборними (за виключенням волосних писарів, хоча за певних обставин їх також могли обирати). Строки та черговість цієї процедури встановлювали губернські в селянських справах присутствія (волосних писарів призначали за винаєм або це безпосередньо робили мирові посередники, волосні правління, волосні сходи за рекомендацією тих же мирових посередників). Волосних старшини, у випадках коли вони не справлялися зі своїми обов'язками, звільняли в порядку, відповідно до ст. 122 Загального положення про селян, волосних же писарів – згідно з розпорядженням мирових посередників.

Дослідження механізму ротації волосних посадовців у контексті особливостей ставлення українських селян Правобережжя до виборних посад місцевого самоврядування другої половини XIX запропонував Ю. Присяжнюк. На основі опрацювання десятків спогадів та вражень сільських людей (зокрема місцевих священиків), він дійшов висновку, що «погляд на обов'язки старост, десяцьких, волосних старшин був традиційним – як на службу, що не приносить ніякої поваги і прибутку». До виборних посад з малими окладами, також до виконання управлінських повноважень ставлення було як до своєрідних натуральних повинностей і (за окремим винятками) селяни свідомо їх уникали. Клопоталися переважно тим, що тимчасовий відрив від своїх господарств, надто в літню пору, «приносив відчутні збитки» [4, 328]. Майже повсюдно в людей зберігалися усталені погляди, мовляв, вони «відбувають свою службу, як обов'язок, який ніхто з домогосподарів оминати не може». Тобто тенденція свідомо уникати посад у місцевому самоврядуванні була притаманна селянам усього регіону. Якщо врахувати наявність у Загальному положенні про селян норм згаданої ст. 119, то можна припустити, що така практика була поширена на більшості європейської території всієї імперії.

Ближче до кінця XIX ст. у Київській губернії всі особи волосного правління були обрані на службу волосними сходами, про що писарі внесли відповідні записи в приговори. При цьому було відзначено численні невідповідності та порушення. Так, у багатьох волостях не дотримувалися

черговості виборів. В окремих випадках місцеві старшини своєчасно не складали присягу, що можна вважати незначним відступом від вимог законодавства. Посадовці, які виконували обов'язки тривалий час, скажімо більше десяти років, були виключенням, що зайвий раз підтверджує думку про небажання успішних домогосподарів обіймати посади в органах самоврядування.

Варто відзначити, що найчастіше конкретні питання вирішували безпосередньо волосні старшини, волосні писарі, сільські старости чи соцькі. А якщо ці особи, що часто траплялося, ще були й заможними, то вони завжди «брали верх». У джерелах того часу знаходимо такі свідчення: «Поняття про владу громади перебільшене. Для громади й закони не авторитет..., що захоче, те й зробить. Проте поняття про право, законність, спільності інтересів слабо розвинене в селян. За виключенням небагатьох, які вважають себе важливими громадськими діями, люди на сход збираються без бажання, хіба що тоді, коли передбачають могоричі. За соціально-правовим побутом селяни керуються патріархальними началами з деякими видозмінами під впливом новітніх течій... судових установ...» [5, 46].

Значний, а нерідко й вирішальний вплив на результат мали так звані «крикуни». Тому часто люди віддавали перевагу «спокійним та піддатливим» односельцям. Цьому сприяли все ті ж «неблагонадійні, підозрілі» крикуни. Вони підтримували тих, хто задобряв громаду. Саме тому і вибори, і рішення сходу приймалися здебільшого в інтересах заможних селян.

Часто-густо волосна влада перебувала в руках сільських кланів, про які писав радянський історик А. Бондаревський. Він зазначав, що волосні старшини, які заручилися підтримкою впливових домогосподарів, часто користуються своїм службовим становищем, «перерозподіляють земельні ділянки на користь заможного селянства» [6, 56]. Як приклад, дослідник наводив приклад діяльності старшини Крутянської волості Балтського повіту, який роздавав землю «куркулям або своїм родичам» [6, 56–57]. І хоча класовий принцип аналізу цих процесів дає дещо викривлену картину тих подій, у цілому можна погодитися з міркуваннями щодо формування кланів, які лобювали свої інтереси через органи самоврядування, збільшували власні земельні наділи, траплялося за рахунок менш успішних, зубожілих односельців.

У джерелах періоду, що його досліджуємо, вряди-годи натрапляємо на випадки, коли волосні старшини різними маніпуляціями проводили своїх друзів, приятелів, родичів на виборні посади, зокрема й до волосних сходів.

Тим самим створювали механізм забезпечення собі обрання на наступне трьохріччя, а виборні, у свою чергу, отримували різні привілеї.

А польські поміщики, мирові посередники, користуючись індиферентним ставленням селян до громадсько-політичного життя, подекуди намагалися поставити на посаду волосних старшин своїх людей (переважно дворових), на яких зазвичай усі дивилися як на “панських”. На цьому ґрунті виникало невдоволення, частішали заворушення, випадки непокори місцевій владі, тим же волосним старшинам. Але, треба наголосити, ця тенденція виявилася нетривалою, бо після придушення Січневого польського повстання 1863–1864 рр. «панський гонор суттєво притишився» [4, 302].

І все ж у підборі посадовців для волосного правління важливим лишався етнічний (національний) чинник. Роль поляків у формуванні місцевих органів регіону, зокрема й волосних, і надалі була визначальною. Це означало, що повноваження та ротація волосних посадовців дуже залежали від дідичів-поляків, їхнього впливу на повсякденний перебіг подій, що на практиці спричиняло суттєву корекцію положень реформи на користь традиційних місцевих порядків. Доречно зазначити, що поширений тоді серед польської шляхти вислів «немає й мови про українське питання» можна вважати своєрідним лейтмотивом усіх розмов і суджень її представників про місцевий селянський загаль, «тутешніх» як таких.

Велика реформа 1861 р. застала українських селян Правобережжя ніби зненацька. В нових обставинах втрача свою універсальну роль життєвий «принцип робити так, як робили діди-прадіди». У зв'язку з нововведеннями в сільських людей з'являлася низка додаткових проблем, відповіді на які, міркуючи традиційно, знайти було важко. Іншими словами, опертися на попередній досвід не вдавалося через його відсутність. Сприяла цьому й загальна малограмотність села. Як зазначатиме згодом Орест Левицький, на Правобережжі народ був доведений до крайнього ступеня затурканості та духовного зубожіння, в нього «не було ніякої інтелігенції», якщо не рахувати такими «сільське духовенство, також неосвічене й убоге та залежне від поміщиків» [7, 12]. Тобто середовище, в якому формувалися управлінці, зокрема волосного рівня, аж ніяк не сприяло появі нових кадрів, якісному поліпшенню місцевого самоврядування.

Пропонуючи аналіз механізмів ротації волосного правління Правобережжя, особливостей діяльності селян-активістів, котрі потрапляли й тривалий час перебували на посадах волосних структур, варто вказати на

чітко помітну історичну схожість, яка була притаманна всьому тогочасному місцевому (селянському) самоврядуванню. Адже справді, в багатьох-багатьох значеннях ситуація на Правобережжі була схожою з тією, яка мала місце в губерніях Західної Білорусі (насамперед стосовно правового статусу), українського Лівобережжя, Півдня та Слобожанщини (етнокультурна подібність). Тому для її поглибленої характеристики доречно звернути увагу на, по-перше, помітну домінацію традиційно-звичаєвих способів комунікації над юридично-правовими, по-друге, певну бюрократичну корпоративність, яка на свій лад протиставляла волосних та сільських урядників як селянському середовищу, так і державним чиновникам, починаючи з повітового рівня. Саме тому, коли, траплялося, селяни починали скаржитися на діяльність сільських старост повітовому та губернському начальству, їм рідко коли вдавалося домогтися своєї правди. Частіше чиновництво різних рівнів знаходило можливості до порозуміння і здебільшого просто ігнорувало адресовані на його адресу звернення. До скарг, відповіді на які «топилися» в бюрократичній тяганині волосного правління, нерідко належали життєво-важливі звернення, що стосувалися грубого порушення процедури скликання та проведення сільських сходів, випадків схиляння селян до різних протиправних дій щодо злочинного та несправедливого переділу ґрунтів, неправильних і свавільних витрат громадських коштів.

Як правило, губернські та повітові в селянських справах присутствія, замість того, щоб доручити волосному правлінню в особі волосного старшини та волосного писаря перевірити ситуацію на місцях, покарати винних, обмежувалися формальними відписками. А бувало, що підозрюваний у свавіллі волосний старшина перебував під протекцією ще більш корумпованого за нього волосного писаря й вони разом, «за чаркою», формулювали письмове пояснення/відписку повітовому начальству. Своєрідною особливістю правобережних губерній був тісний зв'язок писарів із мировими посередниками, від яких вони були дуже залежними. Адже після польського повстання 1863–1864 рр. на посаду волосного писаря почали призначати переважно осіб, які пройшли цензуру місцевих мирових посередників.

Насамкінець відзначимо, що більшість посадовців волосного правління були виборними, крім волосних писарів, які могли як обиратися, так і призначатися. Відповідно до чинних законоположень, волосних старшин мали обирати кожні три роки, проте інколи, а вряди-годи й частіше, цієї норми не вдавалося дотриматися. Зазвичай процедура виборів проходила з

формально. Однак нерідко їхні результати залежали від активності сільських «крикунів» та задобрювання виборних, учасників волосного сходу могоричами.

У ротації волосних посадовців, у порівнянні з сусідніми, історично подібними білоруськими та українськими губерніями, на Правобережжі існували певні відмінності. Якщо, приміром, білоруські селяни бодай якось прагнули зайняти посади у волостях, вважаючи, що в такий спосіб вони, кажучи сучасною мовою, піднімаються в суспільно-політичній ієрархії, українські селяни, мешканці Південно-Західного краю зазвичай сторонилися цих посад, передусім через ментально-узвичаєне переконання, що така громадська діяльність мало чим корисна, до того ж заважає веденню господарства. Відмінності простежувалися і в порядках, поширених у південних українських губерніях. Серед них далеко не останнє значення мали самі обставини, в яких існували й еволюціонували статус та повноваження волосних урядовців обох регіонів: наявність (чи відсутність) потужного польського впливу, незрівнянно більша (менша) залежність від кріпосної спадщини, етнічна й релігійна однорідність (строкатість) населення та інше.

Для процедури ротації волосних посадовців Правобережної України притаманним було збереження і навіть посилення їхньої чиновницької клановості, що в свою чергу суттєво впливало на їхні повноваження, модифікуючи їх під місцеві традиції, побіжну політичну кон'юнктуру. Власне тому «голос народу», тобто численні скарги, не отримували чітких і бажаних для їхніх авторів відповідей, що мінімізувало ефективність самоврядування як такого, відгороджувало людей від «своєї» волосної влади, бюрократизувало й формалізувало її діяльність.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2-е : В 55 т. – Т. XXXVI, отд. первое. 1861. – С.Пб., 1863. Высочайше утвержденное Положение (18 ноября). – Об освобождении должностных лиц общественного крестьянского управления от исправления издельной повинности в пользу помещика.
2. Крестьянская реформа в России 1861 года / Сб. закон. актов. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1954. – 318 с.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 25. – 32 арк.
4. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій

Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

5. ЦДІАУК. – Ф. 2205. – Оп. 1. – Спр. 240. – 104 арк.

6. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / Аркадій Васильович Бондаревський. – К. : Наук. думка, 1961. – 220 с.

7. Левицкий О. О положении крестьян Юго-западного края во 2-й четверти XIX ст. / Орест Левицкий. – К. : Изд-во журнала «Киев. Старина», 1906. – 46 с.

В статье проанализировано некоторые аспекты механизма ротации волостных должностных лиц на Правобережье второй половины XIX века. Доведено, что характерным для него было сохранение и даже усиление клановости взаимоотношений, что в свою очередь существенно модифицировало местные традиции, минимизировало эффективность самоуправления как такового, отгораживало сельских людей от “своих” волостных урядников, бюрократизировало и формализовало деятельность последних.

Ключевые слова: волость, волостное правление, должностное лицо, бюрократия, статус, региональность, Правобережье.

Наталія Нагорна, Вероніка Миколаєнко

РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ БІБЛОТЕЧНОЇ СПРАВИ НА НІЖИНЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

На прикладі Ніжинського повіту Чернігівської губернії висвітлено особливості становлення та функціонування земських народних безкоштовних бібліотек-читалень на підвладних Російській імперії українських землях. На основі комплексної джерельної бази розкрито основні аспекти діяльності мережі народних бібліотек Ніжинщини під керівництвом губерньського й повітового земств, їх роль та значення у справі просвіти місцевого населення.

Ключові слова: народні бібліотеки, культурно-освітня діяльність земств, Ніжинський повіт.

Тематика історії загальнодоступних книгозбірень вартує розгляду як одна з цікавих та маловивчених проблем. Історичні процеси розгортання бібліотечної справи на Чернігівщині, як важливої і невід’ємної складової культурного життя регіону, усе ще потребують всебічного об’єктивного

висвітлення.

Предметом нашого дослідження є діяльність земських народних бібліотек-читалень Ніжинського повіту Чернігівської губернії наприкінці XIX – початку XX століття. За хронологічні рамки наукового пошуку обрано: нижню межу – 1890-ті роки – час підготовчого етапу формування сільської бібліотечної мережі та відкриття першої міської бібліотеки Ніжинського повіту, верхню межу – 1919 рік – час припинення роботи земських органів самоврядування та реструктуризації народних бібліотек.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі комплексної джерельної бази дослідити особливості діяльності земських народних бібліотек-читалень Ніжинщини, як просвітницьких і культурних осередків, та визначити характерні риси розвитку загальнодоступної бібліотечної мережі у регіоні.

Обрана тема не була раніше предметом спеціальних краєзнавчих пошуків, тому нами вперше здійснено дослідження процесу становлення та функціонування мережі народних бібліотек краю під егідою Ніжинського повітового й Чернігівського губернського земств, їх ролі та значення у справі просвіти місцевого населення.

Проблематика діяльності народних бібліотек на підвладних Російській імперії українських землях не здобула ще комплексного наукового вивчення у вітчизняній історіографії. Попри наявність узагальнюючих чи краєзнавчих праць, що стосуються розвитку бібліотечної справи в Україні та культурно-освітньої діяльності земств, питання організації та функціонування земських бібліотек-читалень, як різновиду загальнодоступних народних книгозбірень другої половини XIX – початку XX ст., досліджено вкрай фрагментарно. Розвідок, які би розкривали специфіку діяльності земських народних бібліотек Чернігівщини, у тому числі й Ніжинського повіту, виявлено не було.

За умов недостатньої наукової розробки теми, джерельну базу дослідження склали матеріали Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (фонд № 342), опубліковані документи та земська періодика. Аналіз архівних матеріалів дозволив розкрити особливості організації, управління та діяльності народних бібліотек Ніжинського земства, їх читацьку аудиторію й тематичний склад книжкового фонду.

Під поняттями «народні бібліотеки» чи «бібліотеки-читальні» в історіографії розуміються загальнодоступні безкоштовні освітні осередки в Російській імперії, призначені для широких верств населення (у більшій мірі,

малограмотного).

Народні бібліотеки були одним із видів у тогочасній бібліотечній системі, активний розвиток яких розпочинається наприкінці XIX ст. Їх функціонування базувалося на трьох основних принципах – безкоштовності, загальнодоступності та громадськості [20, с. 14]. Народні бібліотеки перебували у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти чи Духовного відомства.

Типологія таких культурно-освітніх осередків може бути визначена за кількома критеріями, наприклад:

1) за суб'єктом (ініціатором) створення та утримання – народні бібліотеки поділялися на приватні, місцевих органів самоврядування (земських та міських управ, волосних та сільських громадських сходів), благодійних чи культурно-просвітницьких товариств і організацій та церковно-приходські;

2) за територіальним принципом організації – виокремлювалися народні бібліотеки міські та сільські (повітові, волосні);

3) за формою обслуговування читачів – розрізнялися стаціонарні (бібліотека-абонемент, читальний зал, бібліотека-читальня) та рухомі народні бібліотеки (так звані «пересувні», «сумочні» чи «летучі»).

Що ж до поняття «земські бібліотеки», то під ним розуміється група бібліотек для різних категорій населення (переважно безкоштовних), організована земствами – органами місцевого самоврядування, що діяли в Російській імперії протягом 1864–1918 років. Уряд прагнув не допустити втручання земств у політичну сферу, тож у фокусі їх діяльності перебували здебільшого місцеві громадські, господарські та культурні справи на рівні губернії та повіту. У багатогранній діяльності земств значне місце посідали заходи освітнього характеру серед населення. Наголосимо, що бібліотечна діяльність була однією зі складових напрямку позашкільної освіти дорослих в рамках реалізації культурно-просвітницького проекту земств, як місцевих самоврядних установ.

На той час поняття «позашкільна освіта» в земському середовищі ще не мало чіткого визначення та охоплювало цілий комплекс заходів культурно-освітнього характеру: бібліотечну справу, народні читання, курси і гуртки самоосвіти, кінематограф і чарівний ліхтар, народні університети, народні будинки, музеї, виставки, архіви, екскурсії, експедиції, безкоштовне розповсюдження літератури, книжкову торгівлю, видавничу діяльність, періодичний друк, народні театри, спектаклі, хори, оркестри та інші форми

громадських розваг [1]. Отже, спектр даного напрямку був доволі широкий, та, як зазначає дослідник Волос О.: «не перебільшуючи розміри земської діяльності в освітній сфері, необхідно констатувати, що саме земська бібліотечна справа на початку ХХ століття набирає значного розмаху»[19].

Бібліотечна діяльність земств також мала кілька напрямків. Перший включав у себе розвиток мережі публічних (почасти платних) бібліотек і спеціальних бібліотек для земських службовців, другий – відкриття учительських центральних бібліотек при повітових училищах, спеціальних навчальних відділів для вчителів при шкільних бібліотеках, третій – організацію пришкільних (народно-шкільних) та окремих безкоштовних народних бібліотек-читалень. Саме останній, на думку дослідників, був найважливішим напрямком земської бібліотечної діяльності в рамках позашкільної освіти населення.

Наприкінці ХІХ століття бібліотеки стають осередком культури в українському селі, а провідну роль у розвитку сільської бібліотечної мережі відіграють земства [23, с.10]. Так напередодні Першої світової війни на їх балансі перебувало вже більше 30 тис. бібліотек [20].

Перші народні бібліотеки в Російській імперії виникають у 30–40-х роках ХІХ ст. як приватні осередки, організовані, головним чином, заможними селянами для своїх співмешканців, та як церковно-приходські, створені при школах, що перебували в підпорядкуванні Духовного відомства. Проте це були лише поодинокі випадки на широких імперських теренах. У другій половині ХІХ ст., після ліберальних реформ Олександра ІІ, зокрема селянської, міської, земської, освітньої та цензурної, розвиток бібліотечної справи все більше набирає обертів. У багатоманітній бібліотечній системі серед інших з'являються й народні безкоштовні бібліотеки-читальні, утворення яких було ініційовано самоврядними сільськими чи волосними місцевими органами, земськими зборами чи міськими думами, освітніми, благодійними чи сільськогосподарськими та торгово-промисловими товариствами.

Характерно, що спочатку ці бібліотеки перебували у віданні Міністерства народної освіти, але не мали правової бази, яка би чітко регламентувала їхню діяльність. Лише у 80–90-х роках урядом впроваджуються відповідні нормативні документи, які регулюють порядок створення та функціонування мережі загальнодоступних бібліотек. Маємо на увазі, насамперед, новий «Устав про цензуру та друк» (1886 р.) та «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» (1890 р.),

видані Міністерством внутрішніх справ. Протягом 1890-х років напрацьовується ряд положень («узакоєній») про народні бібліотеки, зразки статутів та «дозвільні каталоги» книг для них тощо [21; 26].

Як ми вже зазначали, «пальму першості» у справі організації народних бібліотек наприкінці століття здобувають земства. За «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р., 1890 р.) до компетенції останніх відносилися «неполітичні справи» місцевого значення, а саме питання освіти, культури, медицини, господарства та благоустрою. Власне земські органи, як місцеві самоврядні установи, склалися із земських зібрань гласних та управ, формувалися за територіальним принципом на рівні губерній і повітів. Чернігівське губернське та Ніжинське повітове земства постали в 1865 р.

Щодо освітнього напрямку земської діяльності, то першим на порядок денний було поставлене завдання організації широкої мережі шкіл, забезпечення матеріальних умов їх функціонування, підготовка відповідних учительських кадрів тощо. По тому розпочинається й реалізація позашкільної освіти та налагодження просвітницької роботи серед населення, у тому числі – шляхом створення книжкових складів, лавок та бібліотек.

Губернські управи до 90-х рр. XIX ст. надавали кошти в розпорядження різних місцевих товариств, практично, не приймаючи безпосередньої участі в організації народних бібліотек [24, с. 9]. У січні 1896 р. Чернігівським земством було розроблене Положення щодо правил відкриття і фінансування народних бібліотек в межах губернії. Мова йшла про видачу протягом чотирьох років повітовим земствам суми у розмірі 60 000 крб. для облаштування безкоштовних сільських громадських бібліотек. Така «акція» була приурочена «в пам'ять про взяття шлюбу Його Величності» Миколи II. Однак, асигновані губернськими зборами кошти мали чітке цільове призначення – на формування книжкового і журнального фонду та переплетення книг. Вважаємо, це мало велике значення для розгортання повітової бібліотечної справи, яка до цього часу гальмувалася саме через брак коштів.

Необхідними підставами для відкриття бібліотеки та її фінзабезпечення з боку Чернігівського земства, як вказувалося у «положенні» були: розробка та затвердження статуту бібліотеки; підбір та узгодження з губернатором і попечителем учбового округу кандидатури наглядача, а також завідуючого й бібліотекаря; наявність відповідного приміщення; зобов'язання повітового земства нести відповідальність за сформований книжковий фонд та

опікуватися бібліотекою; систематична щорічна звітність про діяльність бібліотеки. Визначалося, що «народна бібліотека мала ціллю надавати всім місцевим жителям послуги з безкоштовного користування книгами, журналами та газетами»[6, акр.5–6].

Як виявлено з джерел, протягом 1896 р. на адресу Ніжинської управи надходило ряд звернень від місцевої інтелігенції з проханням зорганізувати бібліотеку у тому чи іншому населеному пункті [4, арк. 1–8]. Проте, вивчивши ситуацію на місцях і оцінивши матеріальний бік справи, повітове земське зібрання прийняло рішення про створення книжкових осередків лише у великих волосних центрах та місті Ніжині.

Таким чином, проект організації народних бібліотек та бібліотек-читалень Ніжинщини був розроблений управою та поданий на затвердження до губернської канцелярії у 1897 р.

За отриманням дозволу на цю справу розпочинається тривалий підготовчий процес по формуванню повітової бібліотечної мережі, яка попередньо мала складатися з 8-ми осередків – у містечках Веркіївка, Монастирище, Носівка та селах Володькова Дівиця, Галиця, Дроздівка, Талалаївка та Макіївка[5, арк.1]. Насамперед, мова йшла про підбір управою відповідних осіб для очільництва та облаштування бібліотек, нагляду-контролю за бібліотеками, а також – персоналу бібліотекарів.

Наглядач за народними бібліотеками розглядався як представник МНО, а відтак, його кандидатура обов'язково схвалювалася попечителем учбового округу. Його основна роль полягала у спогляданні за тим, щоби в бібліотеках не було книг та періодичних видань, заборонених цензурою чи недозволених урядом. Наглядач затверджував особистим підписом загальний каталог книжкового фонду підконтрольної йому бібліотеки. Він же перевіряв і погоджував список-замовлення чи надходження нових книг та журналів, а ще – слідкував, щоб читальня не була місцем «різного роду зборищ», які би порушували режим її роботи та призначення.

Функції наглядача за земською бібліотечною мережею було покладено на викладача Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, Кашпровського Є.І., який також перебував наглядачем однієї з міських чоловічих гімназій. «Найближчий нагляд» з боку визначеної та рекомендованої органами освітнього відомства особи мала й кожна окрема бібліотека.

Виконання завідування осередками на місцях пропонувалося, насамперед, представникам тамтешньої інтелігенції – земським службовцям,

лікарям, учителям та священикам, а також членам їх родин та особам, що займалися громадською діяльністю. Такими могли бути й орендодавці приміщень для бібліотек-читалень, якщо це обумовлювалося договором оренди.

Завідуючими бібліотеками Ніжинщини виявилися переважно земські лікарі (у п'яти осередках із восьми). На останніх, згідно імперських розпоряджень про бібліотеки-читальні, покладалася відповідальність за організаційний супровід та діяльність бібліотек перед земствами й іншими органами влади. Завідуючий головував у Раді бібліотеки, представляв осередок у зносинах з різними установами, відомствами чи закладами, видав фінансовими справами, контролював документальну звітність, наявний книжковий фонд, опікувався своєчасним матеріальним забезпеченням бібліотеки та відповідав за повне виконання встановлених МВС «правил для народних читалень».

Завдання ж бібліотекарів полягало ущоденній організації належного функціонування закладу: замовляти, каталогізувати, зберігати книги, журнали й газети та видавати їх читачам, фіксувати книгообіг, вести статистичну звітність діяльності бібліотеки та облік відвідувачів, слідкувати за порядком у читальні тощо. Вважаємо, що роль бібліотекаря була чи не вирішальною у справі налагодженні успішної роботи розглядуваного освітнього осередку. Посада бібліотекаря могла суміщатися з виконанням інших управлінських функцій, наприклад, завідуючого тією ж бібліотекою (як от у с. Володькова Дівиця).

Поряд з «основним бібліотекарем» мали бути задіяні ще й так звані «кандидати у бібліотекарі», які би допомагали йому та могли замінити у разі тимчасової відсутності чи раптового звільнення (вперше така практика мала місце у с. Галиця).

Бібліотекарі отримували «жалування», розмір якого визначався повітовою управою в індивідуальному порядку. Наприклад, станом на 1902 – 1904 рр. така зарплатня складала від 30 до 120 крб. на рік. «Кандидати» ж, зазвичай, працювали на громадських засадах[10;27].

Кандидатури усіх наглядців, завідуючих та бібліотекарів розглядалися повітовим земством та витримували процедуру затвердження губернською канцелярією. Наприклад, на основі аналізу першого складу суб'єктів бібліотечного середовища Ніжинщини, яке формувалося з 8-ми осередків, визначаємо, що за статевим поділом серед завідуючих було: 6 чоловіків та 2 жінки, серед бібліотекарів – 2 чоловіки та 6 жінок; за соціальним статусом

серед завідуючих було 5 земських лікарів, 1 міщанка та 2 дворян, серед бібліотекарів – 2 дворян, 2 почесних громадян, 2 міщан, 1 козак, 1 дружина земського лікаря [27, с. 25-54]. Серед наглядачів абсолютну більшість становили чоловіки – вчителі чи викладачі, проте, траплялися й священики.

З метою колегіального управління бібліотекою створювалася спеціальна Рада, куди входили попечитель місцевої народної школи, член(-и) повітової земської управи, наглядач, завідуючий (голова) та бібліотекар.

Непростий процес становлення бібліотечної мережі Ніжинщини розгортався близько трьох років. Наприкінці березня 1898 р. були узгоджені кандидатури на посади наглядачів та завідуючих бібліотеками. Однак, як свідчать архівні документи, найтяжчим виявився пошук відповідних приміщень для майбутніх бібліотечних осередків, який тривав протягом 1898 – 1900 років [4–6].

Спершу земські діячі розраховували на знаходження так званих «дарових» безкоштовних будівель чи кімнат. Але таких, фактично, не виявилось, тому довелося домовлятися про винайм приміщень чи послуговуватися тимчасовими помешканнями – квартирами завідуючих, громадськими будинками волосних правлінь чи сільських сходів, окремими кімнатами при земських школах чи інших закладах. Наприклад, Носівська бібліотека певний час розташовувалася в одній із кімнат міської електростанції, Галицька бібліотека – в квартирі земського лікаря та при «Чайній» Товариства піклування про народну тверезість, Ніжинська – в будинку земської управи. Зрештою, більшість осередків було розміщено у приватних платних приміщеннях на умовах строкового орендного договору. Вартість найму обходилася управі від 10 до 70 крб. на рік. До того ж, окремих витрат вимагали ремонт, опалення та освітлення приміщень, утримання бібліотекарів та технічного персоналу (так званої «прислуги»).

Зазначимо, що й підбір штату бібліотекарів теж виявився справою не із легких. Так деякі кандидати з ряду причин просто відмовлялися від такої «земської участі», а деякі претенденти – не підходили земству. Щоб уявити масштабність описаного процесу, вкажемо лише, що документи-листування управи з приводу пошуку бібліотечних приміщень та персоналу складають собою кілька архівних справ на десятках сторінок!

Першою вдалося зорганізувати народну бібліотеку у м. Ніжині, урочисте відкриття якої з молебнею відбулося 27 травня 1897 р. [2]. Джерела свідчать, що то була подія загальноміського значення, яка привернула увагу та мала схвальні відгуки всієї громади.

Нарешті 27 січня 1900 р. Ніжинська земська управа отримала від губернської канцелярії офіційний дозвіл на відкриття 7-ми сільських народних бібліотек (виключення становив Макіївський осередок, для якого вчасно не знайшлося завідуючого), а також свідоцтва та типові зразки правил-статутів для них [6, арк. 1–6]. У березні, після наради завідуючих, був остаточно погоджений склад бібліотекарів.

Заключним акордом підготовчого процесу стало формування книжкового фонду бібліотек. Протягом квітня-травня завідуючі одержали від губернської управи список-каталог, на основі якого за різними рубриками можна було замовити зі складу Чернігівського земства стартовий комплект книжок на суму в 500 крб. Замовлені книги до бібліотек Ніжинського повіту надсилалися протягом літа – початку осені, та й то не повним комплектом, а частинами. Так перше надходження було отримане на суму 1954 крб. 36 коп., у той час як загальне замовлення книг оцінювалося в близько 3,5 тис. крб.[6, арк. 120]. Причина цього полягала, по-перше, у недосконалості запропонованого каталогу, бо ряд книг були вже перевидані, інші ж – просто не ввійшли до наявного списку, по-друге, частина друкованого матеріалу була зовсім відсутня на складі або ж затримувалася книговидавцями.

Однак, головною проблемою для формування якісного книжкового та журнально-газетного фонду загальнодоступних бібліотек були обмежувальні міністерські правила щодо використання книг в народних читальнях (1890 р., 1905 р., 1912 р., 1915 р.). Так у § 4 «Правил про народні бібліотеки-читальні» (1890 р.) зазначалося, що «безкоштовні народні читальні можуть мати у себе тільки ті книги і періодичні видання, які будуть схвалені для них Науковим Комітетом Міністерства Народної Просвіти»[6, арк. 14].

Отож, формувалися так звані «дозвільні каталоги» книг, котрі могли бути допущені до обігу в народних бібліотеках. Так у 1895 р. Санкт-Петербурзьким Комітетом грамотності було видано «Примірний список книг для безкоштовних народних бібліотек», у 1897 р. побачив світ оновлений «Каталог книг для безкоштовних народних читалень», розроблений МНО. Після цього додаткові списки «дозволеної літератури» мали друкуватися щомісячно на сторінках «Журналу Міністерства народної просвіти».

Вже на початок ХХ ст. вказаний каталог значно застарів, а відслідковувати «журнальні списки» на практиці було незручно, тому окремі книговидавці власноруч формували зведені цільові реклами-каталоги книг, які були адресовані організаторам народних бібліотек. Наприклад, розповсюдженням таких активно займався книжковий магазин журналу

«Русская мысль».

Громадські діячі, що вболівали за розвиток народної освіти, вказували, з одного боку, на низьку змістову якість та «приземленість» частини «книг для народу», з іншого ж, навпаки – на їх «непридатність» для широкого попиту малограмотного обивателя через «занадту складність» та «інтелектуальну недоступність». Вони ратували за впровадження «забороняючого каталогу» на заміну «дозвільному», що створило би ширшу альтернативу для замовлення та використання книг народними бібліотеками. Зауважмо, що інколи до управи надходили й окремі міністерські листи з переліком книг, які мали бути вилучені з бібліотек чи на які накладалося «вето» щодо презентації читачам [10, арк.37–38зв.].

Повернемося ж до наших бібліотек. Пройшовши тернистий шлях становлення, одержавши перший «книжковий транш», восени 1900 р. розпочали свою діяльність сім земських сільських бібліотек Ніжинського повіту: Дроздівська та Монастирищенська бібліотеки відкрилися у вересні, Веркіївська, Носівська та Галицька – у жовтні, Талалаївська та Володьково-Дівицька – у листопаді. Згодом, у квітні 1903 р. та у березні 1906 р., вдалося zorganizувати Мринську та Макіївську сільські бібліотеки, а у травні 1909 р. постали Авдіївська та Мигалівська периферійні бібліотеки міста Ніжина. Таким чином, за час свого існування протягом 1897–1919 рр. мережа земських народних бібліотек Ніжинського повіту налічувала 12 осередків (9 з яких були розташовані у волостях, а 3 – у повітовому центрі) [7–9;11;13–15].

До речі, особливістю Ніжинщини було те, що тут не існувало спеціальних бібліотек для земських службовців чи вчителів, а названі категорії громадян, як зазначалося в одному з листів управи, мали послуговуватися загальними земськими бібліотеками. Проте поряд з народними на терені повіту, наприклад, у 1905 р. функціонувало ще 50 земських шкільних бібліотек [10, арк. 23].

Джерелами фінансування розглядуваних осередків слугували: а) надходження від Чернігівських губернських (на книги та періодику) та Ніжинських повітових земських зборів (на матеріальне забезпечення); б) пожертви грошми та книгами від приватних осіб; в) кошти, зібрані на розвиток бібліотечної справи за рахунок благодійних лекцій, спектаклів, концертів, літературних вечорів; г) кошти, отримані від продажу старих газет та журналів, від компенсації за втрачені чи пошкоджені читачами книги.

Цікавим є факт, що у 1900 р. після смерті відомого книговидавця Ф. Павленкова, відповідно до його заповіту, земства здобули неочікувану

фінансову підтримку у справі організації народних бібліотек – спецкапітал («Павленковський фонд») для відкриття 2000 книгозбірень для народу [10, арк. 41].

За усередненими підрахунками щорічне утримання однієї сільської бібліотеки протягом 1900–1908 рр. обходилося земству в 210 крб. (від 140 до 265 крб.) Наведемо приклад надходжень та витрат Мринської читальні станом на 1904 р.: отримано – коштитземства – 200 крб., компенсація за втрачені книги – 92 коп., залишок з минулого року – 0,25 коп., пожертвування – газета «Кієвлянін» за березень-грудень 1904 р. (всього 201,17 крб.); витрачено – книги та їх переплетення – 15,25 крб., газети та журнали – 24,55 крб., оренда приміщення та його опалення – 100 крб., освітлення – 10,68 крб., жалювання бібліотекарю – 60 крб., дрібні потреби – 3,10 крб. (всього 213,58 крб.) [10, арк. 23]. У розвиток міських бібліотек земством вкладалося більше коштів – близько 1000 крб. на рік [2–3;25].

Як бачимо, найбільш витратним було утримання самого приміщення бібліотеки. Частині осередків декілька разів доводилося змінювати місце свого розташування, та й самі приміщення, що склалися з однієї чи двох кімнат, були малопридатними для обслуговування читачів.

Ось як цю проблему описувала в 1904 р. працівниця ніжинської міської бібліотеки: «Маємо дві маленькі кімнати, менша – приміщення бібліотеки з одним вікном на схід, інша – читальня, прохідна кімната з двома вікнами на схід. Знизу, під ними, знаходиться погріб. Внаслідок такої тісноти і постійної сирості повітря у приміщенні бібліотеки-читальні ніколи не буває чистим, а в осінні й зимові вечори висока температура (чому сприяють лампи, пічки та чисельність відвідувачів) і задуха бувають настільки відчутними, що навіть частина публіки, не дочекавшись своєї черги на отримання книги, йде з бібліотеки. Тим більше згубно впливають такі антигігієнічні умови на здоров'я бібліотекарів... Так само згубно діє тіснота приміщення і на саму постановку справи по видачі книг. Книги в наявних шафах не вміщаються, інші шафи поставити ніде, доводиться по неволі звалювати книги в купу, одна на одну, через що часто необхідної книги просто неможливо знайти вчасно, та й книги швидко псуються...» [25, с.1].

Кожна бібліотека мала власні правила та графік роботи, розроблені Радою (на основі типових правил про народні бібліотеки-читальні) та затверджені земством.

Бібліотеки могли складатися тільки з абонементу або ж з абонементу і читального залу (зразково поставлену роботу читальні, судячи з кількості її

відвідувачів, мав Дроздівський осередок). Абонемент користувався більшим попитом, особливо протягом перших років розгортання бібліотечної справи.

Працювали бібліотеки шість днів на тиждень, у якості ж вихідного обирався один із будніх днів. Не робочими вважалися перші два дні свята Пасхи, 24–26 грудня, 5–6 січня та три останні дні Страсного тижня.

Кожною окремою Радою встановлювався й щоденний розклад роботи осередку, який мав бути зручним для відвідувачів. Наприклад, ніжинська земська бібліотека функціонувала «в будні дні, за виключенням четверга, з 9 год. ранку до 2 год. по полудню і з 5 год. по полудню до 9 год. вечора, а в неділю та святкові дні з 12 год. дня до 9 год. вечора» [2, с. 151]. Протягом року найвища відвідуваність сільських бібліотек припадала на зимові місяці, найнижча – на червень-вересень.

Для права користування друкованою продукцією (в читальні чи на дому) видавався спеціальний квиток, який протягом року слугував посвідченням особи читача. При одержанні документу так звані «підписчики» реєструвалися у спеціальному журналі та заповнювали анкетні дані реєстраційної картки.

Опрацювання літератури в читальні відбувалося під наглядом чергового бібліотекаря. Заборонялися куріння, розмови, читання вголос, а також читання книг, які не належали бібліотеці. Дозволялося робити виписки з джерел, але без будь-яких поміток на сторінках. Передбачалося й право читачів на бронювання матеріалів: газети – протягом 30 хв. по залишенню читальні, свіжого журналу – протягом години, книги – протягом 5 годин.

Абонементна видача однієї книги чи журналу була розрахована тільки на 10 днів. Після сплину «пільгового терміну» матеріал вважався втраченим, що зобов'язувало користувача оплатити бібліотеці його повну вартість. Зазначимо, що практика недбалого поводження читачів з книгами була, нажаль, поширеним явищем, тому з часом Ради змушені були таки ввести штрафні санкції за псування літератури. Наслідком недотримання встановлених правил могло бути вилучення особи зі списку читачів та позбавлення можливості відвідувати бібліотеку.

У разі, якщо необхідна відвідувачу книга була відсутня у читальні, він оформляв відповідне замовлення та займав чергу на її отримання. Окрім того, приймалися замовлення-пропозиції й на нову друковану продукцію. Кожна бібліотека мала право на щорічне поповнення книгами, журналами та газетами, проте, як ми вже зазначали, це право було суттєво обмеженим.

«Некомфортні умови діяльності ніщо у порівнянні з тими правилами,

яким нам доводиться підкорятися, а головне – це, звичайно, каталог, на який необхідно спиратися при виписці книг. Отож, замовляється не те, що потрібно, що вимагає публіка, а те краще, що можна вибрати із дозволеного. Ми позбавлені систематичного підбору книг..., втрачаємо читачів...», – так у 1904 р. із сумом констатувала одна з ніжинських бібліотекарок [25, с. 4].

У каталогах абсолютну перевагумала російськомовна література. Книги ж «малоросійською мовою» були наявні, але, порівняно, у мізерній кількості. Зокрема, для ніжинських бібліотек губернське земство пропонувало «малорусскія книги» видавництва Б. Грінченка.

Книжковий фонд кожної окремої бібліотеки дещо вирізнявся за кількісним та змістовим складом. Наприклад, станом на 1902 р. «найбагатшими» бібліотеками була Галицька і Монастирищенська, які налічували відповідно 794 та 751 назви книг, представлених у 1005-ти томах; «найбіднішою» була Володьково-Дівичька читальня, що зосереджувала 177 книг у 549 томах. З часом кількість одиниць у каталогах народних бібліотек, звісно, зростає, причому, піком їх поповнення стає п'ятиріччя між 1902 та 1907 роками.

Щодо вартості книжкової продукції зазначимо, що на початок ХХ ст. народні бібліотеки мали змогу придбавати книги за ціною від 1,5 коп. (брошури) до 15-18 крб. (багатотомні видання, наприклад, «Збірка творів у 8 томах Й.-В. Гете», «Енциклопедичний словник Брокгаузена і Еффрона») [6]. Окремо замовлялися «переплетення» чи палітурки. Левова частина літератури купувалася з Книжкового складу Чернігівського губернського земства, меншість – у приватних книгарнях чи книговидавництвах. Для бібліотек при земських книгозбірнях раз по раз діяла система знижок від 5 до 20%.

Наскільки відносно вартісними були книги? Візьмемо для аналізу ціну збірки віршів Т.Г. Шевченка «Кобзарь в переводе руських поэтов. Издание Гербея. – Спб., 1899» – це 1 крб. 25 коп. станом на 1900 рік. За ці гроші можна було придбати: 12,5 кг. білого хліба (10 коп./1 кг.), 1-1,5 кг. вершкового масла (68-122 коп./1 кг.), 20 кг. пшеничної муки (6 коп./1 кг.), 6 кг. рису (20 коп./1 кг.), близько 9 л. молока (14-16 коп./1 л.). А багатотомник О.М. Толстого «Собрание починений. Т. I-XI. – М., 1887» коштував стільки ж, як і діловий костюм для прикажчиків – 8 крб. [6; 22]

Уся література замовлялася, комплектувалася та зберігалася бібліотекарями за визначеними десятима відділами: релігійно-моральним (релігійна література, життя Святих, історія церкви); словесності (художня

література, історія і теорія літератури); історії та життєписів (російська та всесвітня історія, біографістика); географії та подорожей (географічно-топографічні описи материків, країн і регіонів, мандрівки); природознавства (описи природних і фізичних явищ, флори та фауни); медицини та гігієни (описи анатомії людського тіла, хвороб та лікувальної справи); сільського господарства і промислів (практична література з розвитку навичок ефективного господарювання); юридичних та суспільних наук (правова, філософська, соціологічна, педагогічна, енциклопедично-наукова література); газет і журналів (російська періодика); суміші (література «збірного» характеру).

Треба сказати, що на перший погляд нас вразив перелік пропонованих бібліотекам видань. Характерно, що поряд із книгами російських та малоросійських авторів була представлена й перекладна література.

На основі аналізу книжкового фонду народних бібліотек повіту можемо констатувати, що абсолютним лідером за кількісним показником був відділ словесності чи «изящной литературы» (у всіх осередках), друге місце належало відділу історії та життєписів (у 5-ти осередках із 7-ми) чи географії. «Найвужчими» виявлялися відділи медицини та гігієни, с/господарства й, зокрема, юридичних та суспільних наук. Наприклад, у 1907 р. серед 1013 назв книг, що налічувалися при Галицькій бібліотеці, на відділ белетристики припадало 529 одиниць, на відділ історії та життєписів – 139, географії та подорожей – 105, природознавства – 104, релігійно-моральний – 47, медицини і гігієни – 37, сільськогосподарський – 24, газет і журналів – 16, юридичних і суспільних наук – 12. У міській центральній бібліотеці на 1899 р. із 1199 книг до відділу словесності належало – 920. При цьому кожна книга художньої літератури мала річний коефіцієнт обороту – 18,4, тоді як цей показник по інших відділах не досягав і 10, за виключенням хіба-що відділу географії [12, арк. 5; 3, с. 11].

Зазначимо, що такий «рейтинг» майже повністю співпадає з градацією усередненого читацького попиту на книги. На думку деяких бібліотекарів, серед відвідувачів найбільший запит був переважно на ту продукцію, яка «не потребувала надмірного розумового напруження», тож особливою популярністю користувалися билини, казки, повісті, описи подорожей, життя святих, оповідання про відомих історичних осіб. Проте у своїх звітах завідуючі відзначали й те, що частина «підписчиків» були добре обізнані з творами класиків російської та зарубіжної літератури і висловлювали запит на книги, які були відсутніми у міністерських каталогах (у тому числі, й

україномовні видання). Очевидно, що передбачуваність книжкового фонду народних бібліотек був чинником звуження соціальної бази читачів.

Завідуюча ніжинським осередком у 1904 р. писала, що: «Бібліотека-читальня за наявних обставин зовсім не в змозі задовольнити своє призначення – давати здорову, свіжу духовну поживупотребуючому знань і світла бідному люду»; «Каталог для бібліотеки-читальні настільки бідний за своїм змістом, що все, що є в ньому цінного, уже наявне в бібліотеці, нове ж додається до нього в зовсім малій кількості. Але виписка і цього нового не завжди є можливою, так як не завжди можна знайти книгу такого року видання, який зазначено в каталозі... Звістка про нові надходження книг відразу розлітається серед підписчиків, вони з нетерпінням чекають., але після ознайомлення з тим надходженням в них настає охолодження...» [3, с. 4].

Поряд із белетристикою значною популярністю користувалися газети і журнали, але, нажаль, для них не було характерним видове різноманіття (причиною тому слугували як ціна – до 12 крб. за річний комплект, так і міністерська цензура). Не рахуючи міських бібліотек, першість за наповнюваністю періодикою тримали Веркіївська, Галицька та Дроздівськасільські читальні [16–17].

На основі аналізу окремих наявних звітів про діяльність бібліотек повіту з 1900 по 1915 роки вдаємося до опису контингенту читачів.

За кількістю відвідувачів: лідирували Веркіївська (1902 р. – 825 чол., 1904 р. – 700 чол., 1907 р. – 501 чол.) та Носівська(1902 р. – 743 чол., 1904 р. – 1033 чол., 1907 р. – 519 чол.) бібліотеки, на останньому місці перебував Талалаївський осередок (1902 р. –122 чол., 1904 р. – 182 чол., 1907 р. – 266 чол.).

Міська бібліотека у якості «підписчиків», за даними на 1899 р., мала 1543 чол. (5% городян), а на 1904 р. – 921 (3% городян). На потяг населення до читання вказує те, що відвідувачами бібліотек були не тільки жителі тих населених пунктів, в яких вони розташовувалися, а й низки прилеглих сіл. Проте можемо констатувати, що вже на 1907 р. активний інтерес до народних бібліотек поволі спадає.

За динамікою книгообігу: першість тримали знову ж таки Носівська (1902 р. – 6260 виданих книг, 1904 р. – 7559, 1907 р. – 4731) та Веркіївська (102 р. – 6141 видана книга, 1904 р. – 5170, 1907 р. – 6426) бібліотеки, «у хвості» перебувала вже названа Талалаївська читальня (1902 р. – 519 виданих книг, 1904 р. – 1083, 1907 р. – 2093). Ніжинська центральна бібліотека, для

порівняння, у 1904 р. задовольнила 23736 вимог читачів.

Серед читачів переважали: за статтю – чоловіки (однак, жінки, незважаючи на свою меншість, були «постійнішими свідомішими клієнтами» і брали на 10–12% більше літератури, ніж чоловіки); за віком – молодь 12–17 років (найменшу групу представляли читачі, яким було більше 40 років); за народністю – малороси, за віросповіданням – православні та іудеї (євреї); за соціальним станом – міщани і козаки в місті, селяни і козаки у волостях; за професійним заняттям (окрім учнів) – торговці, писці, чиновники, тютюновиробники в місті, землероби у волостях; за освітнім закладом – учні середніх шкіл (зокрема, у Ніжині на 1904 р. близько $\frac{1}{2}$ читачів були учні (465 осіб із 921), абсолютну ж більшість серед них становили вихованці Гречького міського училища [25, с. 70]).

Такими постають з фрагментарних джерел загальнодоступні бібліотеки Ніжинщини, земські культурно-освітні осередки кінця XIX – початку XX століття, що мали своєю ціллю розвиток та духовну підйому простого люду. Наскільки досягали вони своєї благородної мети? Про те не беремося однозначно судити, з огляду на неможливість дослідження такого показника. Очевидно, не варто занадто перебільшувати їх ролі у справі тотальної просвіти громадян, зважаючи й на значну міністерську обмеженість свободи їхньої діяльності, й на вражаючу малограмотність населення, й почасти незадовільні призначенню умови функціонування, й відносно невисоку відвідуваність читачами. Але, при всьому тому, провадження земствами культурно-освітньої місії на селі шляхом розгортання бібліотечної справи, засобами Книги, як нам здається, за тогочасних умов, вже само по собі мало величезне значення.

На терені Ніжинщини бібліотеки-читальні проіснували до 1918–1919 рр. Після ліквідації земств осередки були передані у відання місцевих товариств «Просвіта», а згодом, по встановленню у регіоні більшовицької влади, були трансформовані у радянські народні бібліотеки [18, арк.5,8].

Література

1. Абрамов В.Ф. Земство, народное образование и просвещение / В.Ф. Абрамов // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44–60.
2. Бесплатная народная библиотека-читальня Нежинского земства в г. Нежине за первый год своего существования (12 мая – 31 декабря 1897 г.) / [Составил Наблюдающий за Библиотекой-Читальней Е. Кашпровский]. – Нежин: Типо-литография М.В. Глезера, 1898. – 153 с.
3. Бесплатная народная библиотека-читальня Нежинского земства в

г. Нежине. Третий год существования. 1899. – Нежин : Типо-литография М.В. Глезера, 1900. – 57 с.

4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧО), ф. 342, оп.1, спр. 1065, 15 арк.

5. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1082, 45 арк.

6. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1170, 178 арк.

7. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1223, 124 арк.

8. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1274, 87 арк.

9. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1318, 98 арк.

10. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1388., 60 арк.

11. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1433, 84 арк.

12. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1563, 55 арк.

13. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1622, 29 арк.

14. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1652, 73 арк.

15. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1962, 1 арк.

16. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3202, 9 арк.

17. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3209, 18 арк.

18. ВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3434, 10 арк.

19. Волос О.В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи у Херсонській губернії [Електронний ресурс] / О.В. Волос. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe.

20. Голубцова И.А. Народные библиотеки дореволюционной России: история создания и развития: автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 05.25.03 «Библиотековедение и библиографоведение» [Электронный ресурс] / И.А. Голубцова. – СПб., 2000. – 18 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/narodnye-biblioteki>.

21. Звягинцев Е.А. Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е.А. Звягинцев. – М. : Кн. склад «Для самообразования, б-ки и шк.» Е.Д.Трауцкой, 1916. – 56 с.

22. Кулаков А.И. Зарплаты, цены на продукты и вещи в 1880-1900 годах. –[Электронный ресурс] / А.И. Кулаков. – Режим доступа: http://samlib.ru/k/kulakow_a_i/tablica.shtml.

23. Лучка Л.М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.М. Лучка. – Д., 2010. – 20 с.

24. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін.

XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.І. Мармазова. – Д., 1998. – 16 с.

25. Отчет Нежинской земской бесплатной народной библиотеки-читальни за 1904 год. – Нежин: Типо-литография В.К. Меленевского, 1906. – 75 с.

26. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними // Указания о бесплатных народных библиотеках (читальнях) с приложением примерных их уставов, составленных Санкт-Петербургским Комитетом грамотности. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1894. – С. 6–10.

27. Приложение к отчету Нежинской уездной земской управы за 1902 год. – Нежин: Типо-литография М.В. Глезера, 1905. – 144 с.

На примере Нежинского уезда Черниговской губернии освещаются особенности становления и функционирования земских народных бесплатных библиотек-читален на подвластных Российской империи украинских землях. На основе источников раскрыты основные аспекты деятельности сети народных библиотек Нежинщины под руководством губернского и уездного земств, их роль и значение в деле просвещения местного населения.

Ключевые слова: народные библиотеки, культурно-просветительная деятельность земств, Нежинский уезд.

Аліна Клепак

МЕЦЕНАТСТВО В УКРАЇНІ: НЕВІДОМІ ТА ЗАБУТІ ПРИКЛАДИ БЕЗКОРИСЛИВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено традиції меценатства на українських землях у період XIX – початку XX ст. Робляться висновки про необхідність подальшого більш детальнішого вивчення цього важливого суспільного явища, яке залишає по собі багато дискусійних та остаточно нез'ясованих питань.

Ключові слова: меценатство, доброчинність, благодійні проекти, благодійники Чернігівщини, безкорислива діяльність.

Меценатство в Україні має давні і багаті традиції і являється важливим фактором збереження культурної спадщини. Як зазначає дослідниця Л. Лаврененко: «...в історії цивілізації ця діяльність в різних формах прояву була присутня завжди, без неї неможливо уявити людського буття» [4, с. 249].

Сьогодні, коли в Україні філантропія, як одна з можливостей самовираження, знову набуває розмаху, саме час досягнути феномен

доброчинності, зрозуміти, якими почуттями керувались люди, даючи такі великі пожертви на музеї, лікарні, школи, бібліотеки. Особливо хотілося б зосередити увагу на періоді XIX – початку XX ст., бо саме він подарував українству цілу плеяду меценатів. Але як не прикро про це говорити, довгий час були створені такі умови, які унеможливлювали об'єктивне вивчення ключових моментів їх яскравої безкорисливої діяльності, котра суттєво вплинула на розвиток національної освіти, медицини, культури. Це, у свою чергу, сформувало велику «білу пляму». Відтак зберегти від забуття імена філантропів, якими, наприклад, на Чернігівщині у зазначений період були М. Й. Судієнко, Тарновські, І. Я. Дунін-Барковський, О. П. Карпинський, Лизогуби та інші, обов'язок не лише істориків, але й усіх нас.

Серед благодійників регіону заслуговує на увагу родина Тарновських, для представників якої було характерним виховання дітей у кращих патріотичних традиціях, повага до історії народу та прагнення зробити якомога більше для поліпшення життя простих українців [12, с. 54]. Все це вдало знаходило своє відображення у діяннях не одного покоління.

Для прикладу, Г. С. Тарновський разом із дружиною, володіючи величезним майном, стали своєрідними покровителями молодих талантів: надали гроші на викуп із кріпацтва М. С. Щепкіна, який згодом став визначним актором української та російської сцени (пожертвували 250 руб., коли інші пропонували не більше 100 руб.); фінансово підтримали художника В. І. Штернберга під час його навчання в Імператорській Академії мистецтв; у Качанівці М. В. Гоголь вперше прочитав свою комедію «Одруження», М. І. Глінка написав музику на вірші В. М. Забіли «Гуде вітер» і «Не щебечи, соловейко», а також романс «Гімн хазяїну». Навіть відомий художник, професор Петербурзької академії мистецтв К. П. Брюллов, намалювавши портрет титулярного радника, зробив надпис: «Мій благодійник Гр. Ст. Тарновський» [3, с. 75].

Мав на меті поміщик створити і Київський кадетський корпус, і відкрити при Київському університеті св. Володимира філію Академії Мистецтв, і фінансово підтримати медичний факультет університету. Однак цим планам так і не судилося здійснитись: благодійні проекти зустріли опір з боку російського чиновництва.

Доброчинцем був і племінник Григорія Степановича – В. В. Тарновський-старший – активний прихильник скасування кріпосного права, один із організаторів благодійних установ для незаможних людей, учасник культурно-освітнього руху. Намагаючись прискорити видання

«Етнографічних записок», меценат особисто від себе запропонував П. О. Кулішу 1000 крб. сріблом, а загальна сума його пожертвувань на видавничу діяльність письменника сягнула 3660 крб. [5, с. 83].

Не менш цікавим представником династії був В. В. Тарновський-молодший. Американський історик П.-Р. Магочі у своїй книзі згадує, що завдяки підтримці українського землевласника-філантропа М. І. Костомаров, П. О. Куліш і Т. Г. Шевченко не лише публікували власні праці у Санкт-Петербурзі, але й заснували культурний гурток, відомий під назвою «Громада» [14, с. 366–367].

Неоднаразово Василь Васильович робив внески і на видання історичного журналу «Киевская старина», який впродовж ХІХ – початку ХХ ст. спрямовував розвиток гуманітарних наук, був осередком національно-культурного відродження, займав важливе місце у науковому та літературному процесі. Коштом громадського діяча було видано чимало й інших унікальних видань, зокрема широкомасштабна праця В. Б. Антоновича і В. А. Беца «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах». Не без участі благодійника у 1888 р. вийшла, новаторська для свого часу, книга Д. І. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». Під патронатом Тарновського М. Ф. Біляшівський у 1890 р. на території городища Княжа гора розпочав археологічні розкопки.

Разом з П. А. Кочубеєм, М. В. Туманським, І. М. Скоропадським, М. В. Гербелем та багатьма іншими представниками культурної еліти В. В. Тарновський-молодший надав матеріальну допомогу на облаштування пам'ятника М. В. Гоголя у Ніжині. Також зберігаються дані про його значні пожертви на спорудження пам'ятників Б. М. Хмельницькому в Києві, І. П. Котляревському в Полтаві, а також на виготовлення чавунного хреста-пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка, поблизу Канева, на березі Дніпра (надав 1000 руб.) [3, с. 75–78].

Такою ж серечною людиною була і його дружина Софія Василівна – активістка Чернігівського комітету Російського Червоного Хреста (у 1879 р. нагороджена знаком Червоного Хреста), а також голова піклувальної ради Борзенської жіночої народної школи.

Помітний слід в історії української та російської медицини залишили лікарі Тарновські. У 1885 р. В. М. Тарновський, знаменитий дерматолог та венеролог, заснував одне з перших у Європі Російське сифілідологічне і дерматологічне товариство (нині Санкт-Петербурзьке товариство дерматовенерологів імені В. М. Тарновського), яке отримало великий

авторитет, судячи із переліку обговорюваних питань: про боротьбу з сифілісом, про раціональне лікування сифілісу, про боротьбу з проституцією, про лікарську таємницю і т. д. [8, с. 86]. Фактично наукове товариство стало чи не єдиним, у цій галузі медицини, осередком боротьби з венеричними хворобами, що були на той час справжнім соціальним лихом.

Дружина Веніаміна Михайловича – Парасковія Миколаївна – лікар-психіатр за фахом, відома як автор цікавих досліджень із психології повій, видала у 1902 р. цікаву монографію «Женщины-убийцы», у якій зокрема розділяла ідеї кримінальної антропології по вродженій схильності до рецидиву злочинів [10].

Не менш визначним, хоча до останніх років несправедливо забутим, було подружжя Іполита Михайловича і Варвари Павлівни Тарновських, які розпочали активну боротьбу за права жінок, говорили про необхідність санітарної просвіти народу, відкрили мережу повивальних установ. До того ж Варвара Павлівна була серед ініціаторів створення Вищих жіночих курсів (1877) у всіх університетських містах Російської імперії, у тому числі і в українських губерніях [11, с. 26–28]

Церкви, храми, народні організації, заклади освіти, музеї – жодна родина не зробила для української культури так багато, як сім'я Лизогубів. Із численних представників славнозвісної династії заслуговує на увагу Д. А. Лизогуб. Коло його інтересів помітно відрізнялося від захоплень більшості представників роду. Він належав до числа революціонерів-народників, був одним із очільників організації «Земля і воля» на утримання якої, за свідченням керуючого родовим маєтком поміщика, впродовж 1876–1879 рр. витратив близько 185–250 тис. руб. Дмитро Андрійович був настільки відданий справі у яку вірив, що навіть у своєму заповіті «Песня Дмитрия Лизогуба» залишив такі промовисті рядки:

Прости, несчастный мой народ,
Простите, верные друзья!
Мой час настал, палач уж ждет.
Уже колышется петля!
Умру спокойно, твердо я,
С горячей верою в груди.
Что жизни светлая заря
Блеснет народу впереди!
И если прежде не вполне
Тебе на пользу я служил, –

Прости, народ, тепер ты мне:
Тебя я искренне любил!
Прости... Прости... Петля уж жмет,
В глазах темно и стынет кровь!..
Ура! Да здравствует народ.
Свобода, разум и любовь! [1, с. 20]

Прославив свій рід і Ф. А. Лизогуб, добродійність якого, на відміну від старшого брата, мала зовсім інше спрямування. Власним коштом Федір Андрійович фінансував численні благодійні заходи, зокрема 1000 крб. вніс на створення допоміжної дворянської каси з метою підтримки землевласників у випадку стихійного лиха, утримував Новозибківське сільськогосподарське училище, дитячі притулки у Чернігівській губернії, а також школу художнього промислу імені М. В. Гоголя у Миргороді. У 1897 р. у Седневі відкрив одну з перших на території губернії телеграфну станцію [7, с. 56].

Якщо нащадки славетних козацьких родів і поміщиків більш-менш відомі своїми значними благодійними проектами, то заснування Чернігівської міської бібліотеки (нині – Обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка) важко співставити з ім'ям повітового лікаря О. П. Карпинського. А між тим основні пожертвування на утримання громадської бібліотеки і поповнення її книжкових фондів йшли від членів правління засновників, серед яких неодноразово згадувався Олександр Павлович [9, с. 119]. До того ж з ініціативи земського діяча у 1872 р. була відкрита ще й Сосницька земська бібліотека. До кінця свого життя благодійник не полишав громадські справи: у 1875 р. став першим директором Чернігівського міського громадського банку, разом з І. І. Петрункевичем та О. Ф. Ліндфорсом ініціював на власний кошт вчительські курси, сприяв зростанню народних шкіл у регіоні та утримував стипендіатів Чернігівської земської духовної семінарії [6, с. 61].

Історія меценатства на теренах чернігівського краю нерозривно пов'язана і з М. М. Євреїновим, ім'я якого фактично до сих пір залишається несправедливо забутим. Про те знайти людину, яка б так щиро вболівала за стан народного здоров'я та народної освіти регіону, ми наврядче зможемо. Земський лікар ініціював відкриття у с. Ваганичі шпиталь для поранених і хворих воїнів, надаючи лікарські послуги безкоштовно. Він був попечителем Ваганицького, Переписького (з 1886 р), Деревинського (1889 р.) земських училищ, відкрив у 1897 р. Ваганицьку народну бібліотеку-читальню [2, с. 16]. Цікаво, що Микола Миколайович був одним із організаторів метеорологічних

пунктів спостереження, а заснована ним у дворі власної садиби станція проіснувала з 1889 по 1918 р. Упродовж майже 30 років лікар записував показання приладів і передавав їх до метеорологічної служби Чернігова, де вони опрацьовувалися, аналізувалися, використовувалися спеціалістами галузі [13, с. 293].

Як бачимо, історія України, та Чернігівщини зокрема, багата іменами людей, діяльність яких підтверджує їх свідому громадську позицію, спрямовану не на бажання здобути собі славу, а на прагнення зберегти історико-культурні традиції свого народу. Їх безсумнівною заслугою є те, що незважаючи на всі соціально-політичні чи культурно-освітні складнощі епохи у їхньому житті знайшлося місце для милосердних, добродійних та меценатських діянь. Тому пам'ять про таких людей не повинна згасати, навпаки, їх життя, високі моральні та духовні принципи потребують подальшого вивчення і популяризації.

Література

1. Бурбан В. Голгофа Дмитрия Лизогуба [Электронный ресурс] / В. Бурбан // Свобода слова. – 2015. – № 4. – С. 20. – Режим доступа: http://www.2000.ua/modules/pages/files/43-44750-27-nojabrja--3-dekabrja-2015-g__682650_1.pdf.
2. Євсієнко М. І. Словник видатних імен Городнянщини / М. І. Євсієнко. – Городня, 2002. – 52 с.
3. Колосова Н. А. Меценатська діяльність родини Тарновських в культурному розвитку України / Н. А. Колосова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 74 – 78.
4. Лаврененко Л. Благотворительность в народном образовании (рус. меценаты, XVII – нач. XX вв.) / Л. Лаврененко // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 249–254.
5. Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому-сыну (1857–1897) // Киевская старина. – 1899. – январь. – № 1. – С. 81–100.
6. Русанов Ю. А. Чернігівська «Громада» в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні / Ю. А. Русанов // Сіверянській літопис. – 1995. – № 3. – С. 61–62.
7. Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури / Н. Самохіна // Скарбниця української культури: зб. наук. праць / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені

М. С. Грушевського НАНУ; редкол. О. Б. Коваленко [та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – Вип. 7. – С. 42–58.

8. Самцов А. В. Кафедре кожных и венерических болезней Военно-медицинской академии им. С. М. Кирова 140 лет [Электронный ресурс] / А. В. Самцов, Р. А. Раводи // История медицины. – 2010. – № 10. – С. 85–89. – Режим доступа: http://www.vestnikdv.ru/archive/10_04_15.pdf.

9. Сікорська І. Роль меценатства та благодійності у становленні бібліотеки / І. Сікорська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 119–122.

10. Тарновская Прасковья Николаевна [Электронный ресурс]: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона в 86 т. / [под ред. И. Е. Андреевского и др.]. – С.-Пб.: Тип. Акц. Общ. «Издательское Дело, Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. – Т. 32 а (64): Тай – Термиты. – 1901. – 960 с. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924196#?page=5>.

11. Товстоляк Н. М. Варвара Павлівна Тарновська (1844–1913) / Н. М. Товстоляк // Скарбниця української культури: зб. наук. праць / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ; редкол. О. Б. Коваленко [та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 26–29.

12. Товстоляк Н. М. Земська діяльність В. В. Тарновського-старшого / Н. М. Товстоляк // Знаки питання історії України: українська історія у європейському контексті: збірник матеріалів II Міжнародної конференції. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 54–57.

13. Феофілова Л. Добрим ділам не згубитися в часі. Пам'яті М. М. Євреїнова / Л. Феофілова // Скарбниця української культури: зб. наук. праць / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ; редкол. О. Б. Коваленко [та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – Вип. 8. – С. 292–297.

14. Magocsi P.-R. A History of Ukraine: The land and its peoples. – 2-nd ed. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. 894 p.

В статье освещены традиции меценатства на украинских землях в период XIX – начала XX вв. Делаются выводы о необходимости дальнейшего более детального изучения этого важного общественного явления, которое оставляет после себя много дискуссионных и окончательно невыясненных вопросов.

Ключевые слова: меценатство, благотворительность,

благотворительные проекты, филантропы Черниговщины, бескорыстная деятельность.

Тамара Демченко

ВИБОРИ ДО ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1906 р.)

У статті висвітлюється перебіг виборчої кампанії до Першої Державної думи Росії на Чернігівщині, результатом якої стало повне домінування серед посланців губернії представників лівих сил – кадетів та трудовиків.

Ключові слова: *виборчий процес, політична боротьба, кадетська партія, селянські настрої, агітація, терор, місцева преса.*

У сучасній Україні, особливо декілька останніх років, вибори до вищих та місцевих органів влади набувають іноді скандального вигляду, чим викликають обурення у багатьох громадян, інші, навпаки, вважають цілком нормальним, коли в обмін на голос їм видають гроші, гречку чи інші матеріальні «блага». При цьому мало хто з них задумується, задля чого ще можна голосувати, які форми волевиявлення існують нині та були в минулому. З огляду на те, що в поточному році непоміченою пройшла 110-та річниця від часу виборів до Першої Державної думи Росії, вважаємо за необхідне звернутися до подій початку ХХ ст., тим паче, що ці вибори були першими в Російській імперії та й відбувалися в умовах революції 1905–1907 рр.

В історичних та політичних колах інтерес до діяльності перших двох (революційних) Дум завжди був значним. Так, О. Лотоцький вважав, що «найяскравішим виявом української політичної активності було повстання українських парламентських фракцій у першій та другій Державних Думах» [14, с. 5]. Обмеживши історіографічний аналіз тільки доробком сучасних українських вчених, варто назвати праці С. Іваницької [7; 8; 9], О. Коника [10; 11; 12; 13; 27, с. 445–470], Милька [15], О. Ресента [24], у яких на значному фактографічному матеріалі розкриваються основні наукові проблеми, пов'язані з організацією виборів, функціонуванням Державних дум, роллю депутатів у громадському та політичному житті, історичним значенням отриманого досвіду. О. Коник, зокрема, підкреслив, що важливою метою його монографічного дослідження «є пошук нового знання про суспільні пріоритети населення Наддніпрянської України, що проявлялися не

в ході відносно добре вивченої революційної боротьби, нелегальної діяльності окремих партій в Україні тощо, а у процесі легального волевиявлення. Йдеться про аналіз проявів так званого демократичного транзиту на українських теренах: суспільного сприйняття нової політичної інституції, соціальних пріоритетів і симпатій виборців із різних суспільних верств, зворотних зв'язків «депутат – виборець» і т. ін.» [10, с. 6]. Як бачимо, авторів цікавить значне коло проблем.

Наша ж мета полягає в тому, щоб висвітлити хід виборів до Першої Державної думи на Чернігівщині. Можна цілком справедливо твердити, що ця подія – «біла пляма» в історії краю, бо на сьогодні відома тільки одна наукова праця, в якій би розглядалося це конкретне питання. Це студентська робота Ірини Рубіс, яка, до речі, походить з роду Миколи Рубісова (Рубіса) – депутата від Чернігівської губернії Другої Державної думи [25]. Молода авторка проаналізувала для з'ясування теми матеріали тодішньої преси.

Важливо наголосити, що перші вибори стали випробуванням як для їхніх організаторів, так і для виборців та виборщиків. Чимало суттєвих деталей не були прописані в законах від 6 серпня / 11 грудня 1905 р. Для Чернігівської губернії встановлювалася чисельність депутатів – 10 осіб; число виборщиків: від з'їзду уповноважених від волостей – 63 виборщики; від з'їзду землевласників відповідно 50; від міських виборців – 37 і від губернського з'їзду уповноважених від робітників – 3 (загальна кількість виборщиків 153) [10, с. 98–99]. Для сучасного читача у цьому реєстрі може бути багато незрозумілого. Річ у тім, що тодішні вибори провадилися на принципово інших засадах. Останні стисло викладені в статті, присвяченій 100-річчю Державних дум: активне виборче право не було загальним – його позбавлялися жінки, молодь віком до 25 років, військовослужбовці, духовенство. Вибори були непрямими: безпосередньо обирали виборщиків згідно з приналежністю до однієї з чотирьох курій – від селян, землевласників, міських виборців і робітників. Останніх прагнули допустити до участі у виборчому процесі якнайменше: тільки тих, що зайняті на підприємствах із загальною кількістю працюючих не менше 50 осіб [2, с. 11]. На проведення виборів відводилося зовсім небагато часу: 19 лютого 1906 р. було оголошено дні виборів у кожній з 9 губерній Наддніпрянської України. Чернігівці мали обирати своїх послів на губернських виборчих зборах 14 квітня. Скликання Думи призначалося на 27 квітня 1906 р. [10, с. 101].

З огляду на те, що матеріали російських архівів малодоступні, хоча варто відзначити, що вітчизняні дослідники встигли там плідно попрацювати (у

цьому контексті значний інтерес викликають оцінки й характеристики представників Чернігівщини, оприлюднені О. Коником [11]) важливим джерелом висвітлення історії виборів на регіональному рівні є дані періодики.

Насамперед потрібно відзначити матеріали київської щоденної газети «Громадська думка», що виходила з самого кінця 1905 р. до середини серпня 1906 р. Автор передмови до анотованого систематичного покажчика І. Старовойтенко зазначила, що на шпальтах газети багато уваги приділялося роботі Першої Державної думи: «Б. Грінченко звернувся до українських депутатів зі статтею “Даваймо про себе знати!”. У ній він закликав народних посланців з України до консолідації для відстоювання національних потреб з трибуни Державної Думи» [1, с. 27]. Видавця газети Є. Чикаленка «підбадьорювало обрання до Державної Думи таких патріотично налаштованих діячів як І. Шраг, А. В'язлов, представників від українського селянства, які мали об'єднатися в національну парламентську фракцію для відстоювання українських інтересів» [1, с. 24]. Упорядники подбали про те, щоб повніше розкрити зміст численних дописів з місць, виокремивши окремі рубрики. Зокрема, нас зацікавив інформаційний блок «Вибори», що налічує майже 60 позицій [1, с. 169–165]. Серед дописувачів багато авторів з Чернігівщини, які описували хід виборчої кампанії як у губернському центрі, так і на Чернігівщині загалом: Ніжині та Ніжинщині (Вертіївка, Крути), Ічні, Козельці, Конотопі, Сосниці, Борзенському, Городнянському, Глухівському повітах. Події в останньому з названих повітів відтворив першодумець І. Тарасенко. Загалом у 190 номерах редакція оприлюднила понад 20 матеріалів, надісланим ним з Чернігівщини або Петербурга. Цікаву інформацію можна знайти й в «часописі» «Рідний край», що виходила з 1906 р. у Полтаві. В неофіційному органі української парламентської групи Першої Державної думи, журналі «Украинский вестник» (видавався у Петербурзі з травня по вересень 1906 р.), були вміщені насичені маловідомими фактами й глибокими висновками статті юриста й журналіста М. Могилянського про селянський рух на Чернігівщині [16; 17; 18]. У контексті нашої теми значний інтерес викликають спостереження автора над настроями чернігівського селянства напередодні і в ході виборів, адже він сам був виборщиком у Городнянському повіті. Чимало уваги приділив висвітленню цього питання М. Могилянський і в написаній по свіжих слідах книзі [19, с. 171–200]. У передмові до видання зазначено, що безпосереднім учасникам й уважним спостерігачам події, названої «ранком народного представництва в Росії» більше пасує роль літописця, ніж історика: «Із нашого літопису майбутній

історик здобуде необхідний для нього матеріал» [19, с. V]. Заслуговує на увагу також корпус документів особового походження, серед яких за інформативним наповненням, здатністю авторів всебічно проаналізувати перебіг того чи іншого суспільного процесу чи явища, з'ясувати його історичне значення потрібно виділити мемуари Д. Дорошенка [6, с. 105–117], О. Лотоцького [14, с. 5–82], Є. Чикаленка [31, с. 409–423].

Якраз навесні, у березні, 1906 р. у Чернігові стала виходити газета ліберально-демократичного спрямування «Десна». Саме на її шпальтах, як на нас, найповніше, відобразився хід виборів на Чернігово-Сіверщині. Газета позиціонувала себе як орган чернігівського осередку кадетської партії. Першим її редактором став відомий чернігівський діяч, багаторічний міський голова Василь Хижняков, його змінив Неон Галимський. Згодом газету заборонили, однак видавці не збиралися здаватися й розпочали новий проект – газету «Утренняя заря» Утім, вона теж швидко припинила своє існування з тієї ж причини. Однак упродовж певного часу 1906 р. події в державі в цілому й на Чернігівщині зокрема висвітлювалися з ліберально-демократичних позицій. Цим дані видання вигідно відрізнялися від офіціозу «Черниговское слово», таку назву прибрала редакція неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» який все більше перетворювався на рупор найконсервативнішої частини місцевої влади й відвертих чорносотенців. Виборчий процес у губернії перебував в полі зору й представників цієї політичної сили.

Вибори до представницького органу Російської імперії відбувалися в умовах революції, яка на початку 1906 р. ще далеко не вичерпала свого потенціалу. У їх перебігу проявили себе не дві антагоністичні сили, як багато хто вважає: самодержавство й народ; картина протистояння була набагато складнішою. Державна (правляча) еліта складалася не лише з консервативних політичних кіл, що будь-якою ціною прагнули зберегти існуючий лад. У «верхах» сформувалася й опозиція: її представники ждали змін: обмежити самодержавство, запровадити законодавство, яке б відповідало рівню західноєвропейського, серед їхніх вимог було прагнення до парламентаризму. Найбільш чітко й однозначно завдання європеїзації Росії розробили кадети. Водночас вони не хотіли руйнування імперії. Посилаючись на висловлювання І. Петрункевича, мемуари П. Мілюкова, А. Тиркової-Вільямс сучасна дослідниця С. Іваницька прийшла до висновку, що «політична лінія партії» прагнула до «збереження єдиної – неподільної Росії», визнавала «поділ націй на “державні” й “недержавні”». Українцям, на думку кадетського керівництва,

випадало належати до останніх» [7, с. 149–150]. Однак, всупереч таким настановам партійних верхів, у низових організаціях українських губерній кадети незрідка йшли на тісну співпрацю з представниками українського визвольного руху й визнавали право українців на національно-територіальну автономію [7, с. 151]. Як побачимо далі, на Чернігівщині відносини між місцевим осередком кадетів й Української радикально-демократичної партії складалася саме таким чином.

Навряд чи можна вважати однорідною масою і «низи». Тільки серед селянства, а на нього покладали великі надії учасники революції з усіх таборів можна виділити декілька груп: безсумнівних радикалів, котрі найпростішим шляхом – руйнуванням поміщицьких садиб – поспішали і то нехайно поліпшити своє становище; ті, хто продовжував вірити у доброту царя або не насмілювався виступати проти влади (саме на них мали вплив чорносотенці). Меншість селянства під впливом агітації поміркованої частини опозиції та, керуючись здоровим глуздом, пов'язувала надії на позитивні зміни з діяльністю Державної думи. Аналіз позиції кожної з цих сил варто розпочати з владного олімпу. Самодержець і його адепти дозволили вибори з єдиною метою: призупинити наростання революційної хвилі шляхом часткового задоволення вимог, серед яких на одному з чільних місць перебувало питання про народне представництво. При цьому уряд зробив ставку на селянську масу, бо, як стверджував В. Дорошенко, «сподівався, що селянські послы будуть консервативніші, аніж послы від інших станів, тож в Думу попало багато селянських послів, але вони були настроєні досить радикально і то не лиш в земельних справах» [5, с. 61]. Цю ж точку зору поділяють і сучасні історики. Так, О. Коник відзначив: «кількісно селянські депутати абсолютно переважали над іншими як в I, так і в II Думах. Отже, якби це були справді консервативні, монархічно настроєні люди, то особливих проблем в уряді не було б. Проте, як уже відзначалося, в Думу пройшов далеко не той депутатський склад, на який розраховували урядовці» [13, с. 62]. Однак це аж ніяк не означає, що в Думу не потрапили випадкові люди від селянських громад. Є. Чикаленко ладен був змиритися з тим, що селянські послы «дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців селян», але його обурювало, що багато депутатів, «живучи ощадно в Петербурзі, склали з посольських дієт грошенята, за які купили собі, з допомогою банку, землі і поставали “куркулями”» [31, с. 422].

Чернігівська губернія була однією з тих, де розпочався масовий селянський рух, добре висвітлений у науковій, публіцистичній та художній

літературі. Тривалий час вважалося, що це єдино правильний шлях і що, наприклад, М. Коцюбинський у своєму панорамному полотні ледь не «оспівував» селянських революціонерів. Проте нині дослідники згоджуються з висновком канадського літературознавця Олександри Черненко, яка наголосила, що письменник переконливо показав у «Фата моргана» «архитипічною силою була в першу чергу пімста, а не намір змінити пануючий порядок...» [29, с. 99], тобто великий письменник вбачав безперспективність цього шляху. З іншого боку, науковці відзначають: «І та ІІ Державні думи розуміли загрозу, яку становили терористи для суспільства й держави, але лише побіжно торкалися цього лиха. Радикально налаштовані депутати виступали за скасування військово-польових судів» [22, с. 94]. Але Чернігівщина вела перед не тільки у селянських повстаннях. На її теренах існували й численні місцеві осередки чорносотенної організації «Союз русского народа», які перебували під патронатом місцевої влади. У губернському центрі та 11 повітах Чернігівщини нарахували 41 місцеве відділення та 8122 члени. оприлюднено також і зразки вірнопідданих телеграм. У одній з них відправленій з Ніжина до імператорського двору, зокрема, говорилося (цитуюмо мовою оригіналу): «Наше солнце правды повели, и мы все ляжем костями, но не допустим нечестивцев до Твоего священного престола» [20, с. 143, 146]. У практичній діяльності ці любителі дешевої патетики віддавали перевагу здійсненню єврейських погромів. У «смузі осідлості» тільки у жовтні 1905 р. відбулося 292 погроми. «Сумну першість тримала Чернігівська губернія – 90 погромів» [21, с. 157]. У мемуарній літературі переконливо показано, як проходили ці вияви вірнопідданих почуттів чорносотенців. Зокрема, хоча й стисло, але промовисто свої враження від подібних ексцесів у Чернігові та губернії відтворив Д. Дорошенко [6, с. 102–105]. Влада, як відомо, не довіряла не тільки лівим в особі соціал-демократів чи кадетів, але й ліберально налаштованим діячам та студентській молоді. Того ж Д. Дорошенка, одягнутого у студентську шинель, попередили, що «на Червоному мості засіли чорносотенці і б'ють усіх, хто вертався з мітингу, особливо студентів» [6, с. 103].

За таких умов сподіватися на більш-менш демократичний перебіг виборів на Чернігівщині, тим більше враховуючи суттєві обмеження прав виборців, про що йшлося вище, було б наївно. Однак у цьому нагромадженні різномірних факторів, очевидно, на перше місце все таки варто поставити найголовнішу місцеву обставину – в російській провінції вся реальна влада

належала губернатору та поліції. Чернігівського губерньського начальника О. Хвостова небезпідставно вважали крайнім реакціонером. Але 1 січня 1906 р. на нього було вчинено замах двома немісцевими терористами – бойовиками есерівської партії. Губернатор був важко поранений, втратив око, але вижив. На посаді його змінив віце-губернатор М. Родіонов [30, с. 139, 118]. Новий губернатор був теж затятим монархістом, але до люті й роздратування проти «бунтівників» долучався, очевидно, й страх повторити долю попередника. Цим пояснюється, чому, на думку, О. Коника, «репресивні дії царської адміністрації» в нашому краї «були одними з найенергійніших». «Беззаконня і сваволя, що чинилися в самому Чернігові, [...] та, особливо, в повітах і волостях, викликали загальноросійський резонанс. Географія звернень від населення Чернігівщини на адресу Думи була найширшою в Україні – канцелярія Думи зареєструвала листи з 53 населених пунктів: у 40 з них скаржилися саме на беззаконня Міністерства внутрішніх справ. Особливо активними були репресії в період у грудні 1905 – квітні 1906 р.» [12, с. 152].

Це беззаконня проявлялося у різних, але однаково несправедливих та жорстоких формах. Так, керівників щойно створеного у Чернігові відділення кадетської партії почали переслідувати відразу ж після заснування осередку у грудні 1905 р. З посади податкового інспектора було звільнено М. Імшенецького, заарештовано членів комітету І. Соколовського та М. Пухтинського, у Ніжині затримали страхового агента Я. Гужовського [4, с. 163], у Глухові – П. Трофименка [7, с. 120]. Уже після голосування у Чернігові, де кадети й селянські депутати отримали блискучу перемогу, губернатор М. Родіонов направив запит до Міністерства внутрішніх справ, чи не можна оголосити конституційно-демократичну партію незаконною, це б дало можливість скасувати результати виборів. Утім, хоча директор департаменту й запевнив, що вищеназвана партія «офіційно ще не легалізована», але, ймовірно, порадив не вдаватися до рішучих кроків [7, с. 120–121].

Однак при всій нелюбові до кадетів губернатор остерігався зачіпати її визнаних лідерів на Чернігівщині, відомих земських і громадських діячів, двоюродних братів О. Муханова та О. Свєчина. Перший з названих був не лише багатю (володів 6814 десятин землі [9, с. 146]), але й впливовою особою не далеко за межами Чернігівської губернії: його вважають одним із засновників та лідерів кадетської партії [9, с. 139–140]. З насиченої цікавими й маловідомими фактами біографії його кузена постає портрет переконаного

в правоті своїх ідеалів громадсько-політичного діяча, котрий жертвував для партії значні суми й користувався в губернії заслуженим авторитетом [23, с. 327–347]. Для таких, кажучи сучасною мовою, віп-персон у роки революції існували специфічні заходи «впливу». Маєток О. Свечина у жовтні 1905 р. був розгромлений селянами, він зазнав збитків, згідно з офіційними даними, на 800 тис. рублів. Однак у цій непростій ситуації цей діяч поступив мудро: він відмовився від переслідування заарештованих селян, більше того найняв їм досвідченого адвоката, а згодом розпочав продаж землі малоземельним селянам за цінами, нижчими від ринкових [23, с. 332]. Поміркована й шляхетна поведінка О. Свечина різко контрастувала з діями місцевої влади. І не випадково ж, мабуть, в одній з передвиборних промов, звертаючись до селян, він сказав, що «вам, мовляв, набрид земський начальник, а йому, Свечину, – губернатор» [11, с. 68]. У контексті заходів з декомунізації й усвідомленої багатьма сучасниками потреби повного розриву з радянською ідеологічною спадщиною досить актуально звучать його слова, виголошені на товариському обіді з нагоди перемоги на виборах: «Рівність, братерство і свобода – девіз, який не знає класових перегородок» [3, 18 апреля (№ 29), с. 4]. Крім О. Свечина, неприємності, спричинені їхньою професійною або громадською діяльністю, мали й інші чернігівські депутати, що репрезентували місцеві верхи – М. Миклашевський та О. Муханов. Оскільки побити їх не могли, то обмежилися негативними, образливими для гідності характеристиками, які чернігівські чиновники надіслали на місцевих обранців до столиці. Оприлюднивши ці матеріали, О. Коник зауважив, що вони були засекречені, бо, дізнавшись про зміст, дехто з депутатів-дворян (як наприклад, О. Свечин) могли б губернатора і на дуель викликати [11, с. 68].

З представниками ж селянських низів або місцевої інтелігенції чернігівська влада зовсім не церемонилася. У сосницькій тюрмі, за словами обраного до І Думи О. Бабича, перебувало 170 в'язнів; у Корюківці місцевий поліцейський наглядач мало не щодня шмагав мирних мешканців, у цьому ж містечку можна було спостерігати таку моторошну картину: побитих чоловіка й жінку «козак на аркані волочив до поліцейської дільниці півверсти» [3, 16 мая (№ 51), с. 4]. Поліція таким способом одних залякувала, інших вилучала з арени передвиборчої агітації. У Борзні уже після того, як стали відомі результати виборів до Думи в губернії, були звільнені з тюрми й то під заставу місцеві вчителі Веремієнко й Саєнко. Оскільки ніяких злочинів вони не чинили (щоправда, останній був присутнім на мітингу в земській школі с. Прохори), то звинувачення їм не висували та навіть і не

допитували [3, 19 апреля (№ 30), с. 3]. Ці арешти можна вважати превентивними. Ніжинського виборщика Я. Гужовського навіть депутатом обрали заочно, бо він перебував у тюрмі через якийсь надуманий привід, й тільки після виборів, 16 квітня, його звільнили [3, 18 апреля (№ 29), с. 4]. Ще з більшою впевненістю можна кваліфікувати як попереджувальний, арешт помічника присяжного повіреного, гласного Чернігівської міської думи М. Пухтинського, у якого були всі шанси стати виборщиком і здобути необхідну кількість голосів. Натомість він помандрував до Сибіру ще у березні 1906 р. На публіку, що прийшла проводити М. Пухтинського та інших осіб, яких адміністративно висилали, прямо на вокзалі напали козаки, які заходилися бити людей нагайками [3, 22 марта, (№ 9), с. 3]. Подібних інцидентів було чимало – хоча, з огляду на все вищесказане, по-іншому й бути не могло.

Якщо хід виборів у волостях і навіть повітових містах відображений слабо, то газета «Десна» дала на своїх шпальтах повний звіт про виборчі перегони у губернському центрі. У першому ж номері газети, повідомлялося, що вчора, тобто 11 березня, в приміщенні дворянського зібрання відбулися перші передвиборні збори. Виборців зійшлося 700 осіб. Перед ними виступали О. Сац, І. Шраг, О. Муханов, В. Хижняков [3, 12 марта, (№ 1), с. 1]. У подальшому, аж до успішного для кадетів та громадсько-політичних сил, які їх підтримували, завершення виборів, інформація про перебіг кампанії з'являлася у кожному номері. Треба віддати належне місцевим керівникам партії. Вони діяли зважено й політично грамотно: по-перше, заручилися підтримкою прогресивних єврейських кіл міста: уже 15 березня у 3-й міській синагозі відбулося об'єднане засідання комісій: представники виборців від єврейської громади підтримали кандидатури О. Муханова, І. Шрага, з третім висуванцем від партії Народної свободи натовді ще не визначилися – це мав бути або О. Свечин, або М. Пухтинський [3, 17 марта, (№ 5), с. 3]. Підтримка ж місцевих українців була гарантована заангажованістю у виборах їхнім визнаним лідером І. Шрагом, який, хоча й балотувався по списках кадетської партії, але ні для кого не було секретом, що він представляв українську громаду й був членом Української демократично-радикальної партії [31, с. 386; 26, с. 37]. Зі свого боку, керівництво місцевих кадетів не виступало проти ідеї автономії України. Судячи з цієї ж газети, праве, чорносотенно-монархічне крило виборців, не користувалося таким авторитетом і потерпало від браку інтелектуальних сил. Його очільники на передвиборчих зборах у Ремісничому училищі змогли виставити тільки заскорузлі гасла «православіє,

самодержавіє, народність», та й ті «прочитані із зошита – твору якогось реаліста-третьокласника» – іронізували в редакції «Десни» [3, 19 марта, (№ 7), с. 4]. Мабуть, без особливих перебільшень можна стверджувати, що у Чернігові праві шансів на перемогу не мали.

Однак виборчий закон, як відомо, був виписаний таким чином, що забезпечував перевагу селянським виборщикам. Уважно спостерігаючи за настроями у сільській Чернігівщині, М. Могилянський відзначив наявність і «волосного сепаратизму», і недовіру до «панів», і рештки царистських ілюзій [19, с. 131–132]. З іншого боку, він показав і протилежні тенденції: на передвиборчих зібраннях селяни з великою увагою слухали ораторів, хоча й не завжди їм довіряли, бо «станове презирство о місцевого дворянства цілком переносилося і взагалі на інтелігенцію». Значний вплив мали ті представники, хто зазнав переслідувань від влади [18, с. 112–113]. На волосних і повітових виборах, очевидно, траплялося чимало ексцесів, єдине, чого не було масово зафіксовано – це банального підкупу виборщиків сумнозвісними «продуктовими наборами» чи грошовими подачками. Ось чому можна стверджувати, що серед виборщиків-селян, котрі прибули на губернські вибори, не було підкуплених. Вони обрали з-поміж себе 6 депутатів і проголосували за 4 представників від ліберально-демократичних кіл (усі – члени кадетської партії) [3, 18 апреля (№ 29), с. 4]. Один з керівників місцевого осередку вищеназваної партії О. Полторацький мав повне право на «тріумфальну телеграму», яку надіслав ще в ході виборів до ЦК партії – правіше кадетів до Думи не обирають» [7, с. 121].

Сподівання виборщиків на справедливу законотворчу роботу Першої Державної думи, як відомо, не справдилися. І причиною її недовгого існування став аж ніяк не склад депутатського корпусу: «Потрібно було вже надто абстрагуватися від реалій, – зазначають сучасні дослідники, – щоб повірити, що Російська імперія воліє демократизуватися» [21, с. 182]. З іншого боку, цей досвід і виборчих кампаній, і думської діяльності трактується як «безсумнівний успіх у розвитку українського руху, що засвідчив не лише його ідейне існування, а й високий ступінь організованості. Праця в Думі дозволяла українській інтелігенції набувати досвіду державної діяльності, використовувати думську трибуну для пропаганди національної ідеї, відстоювання потреб краю» [27, с. 393].

Відзначимо ще й моральний аспект проаналізованої виборчої кампанії. Річ у тім, що з 10 лівих депутатів тільки один – професор Ново-Олександрійського інституту (у Люблінській губернії) Т. Локоть, який

балотувався у Борзенському повіті й відрізнявся, до речі, найрадикальнішою риторикою [28, с. 455], очевидно, з кар'єрних міркувань після поразки революції перейшов до ворожого монархічно-чорносотенного табору [20, с. 74]. Інших даних про те, що посланці чернігівців зрадили декларовані в ході виборчої кампанії ліберально-демократичні переконання й ліві погляди, ми не маємо. Відтак, вважаємо, що сьогодні є потреба ширше інформувати громадськість про перебіг цих перших виборів до найвищого виборного органу в державі, коли в умовах кривавого революційного протистояння, безпрецедентного терору, виборці продемонстрували твердість у відстоюванні своїх прав, непоступливість у своїх переконаннях й небажання продавати свій голос.

Література

1. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905–1905. Анотований систематичний покажчик / Упорядн.: І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – К.: Темпора, 2011. – 454 с.
2. Держдумі – 100 / Б/а. // Віче. – 2006. – № 5–6. – С. 9–12.
3. Десна – щоденна громадсько-політична та економічна газета. – Чернігів, 1906 р.
4. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Вид. відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
5. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи: з портретами / В. Дорошенко. – Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. – 114 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.: іл.
7. Іваницька С. Кадети та влада на Чернігівщині в роки Першої російської революції / С. Іваницька // Шрагівські читання: збірник ст. і матеріалів / Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 113–127.
8. Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття) / С. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.
9. Іваницька С. Участь чернігівських лібералів у центральних структурах партії Народної свободи (1905–1917 рр.) / С. Іваницька // Шрагівські читання: збірник ст. і матеріалів / Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Просвіта, 2014. – Вип. 3. – С. 134–154.

10. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454 с.: табл.
11. Коник О. О. Еліта із тураски: два погляди на чернігівських першодумців у 1906 р. / О. О. Коник // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2013. – Вип. 73. – С. 58–69.
12. Коник О. О. Політичні обставини обрання депутатів першої Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії / О. О. Коник // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 14. – С. 152–153.
13. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1. – С. 58–66.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Част. 3. – 396 с. – (Праці Українського наук. інституту. – Т. XXI. – Серія мемуарів. – Кн. 4).
15. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / В. І. Милько // Укр. іст. журнал. – 2012. – № 1. – С. 151–170.
16. Могилянський М. Аграрные процессы на Украине / М. Могилянський // Украинский вестник. – 1906. – 4 июня (№ 3). – С. 166–174.
17. Могилянський М. Еще об аграрных процессах на Украине / М. Могилянський // Украинский вестник. – 1906. – 2 августа (№ 11). – С. 762–769.
18. Могилянський М. Из крестьянских настроений на Украине / М. Могилянський // Украинский вестник. – 1906. – 28 мая (№ 2). – С. 109–114.
19. Могилянський М. Первая Государственная Дума / М. Могилянський. – С.-Петербург: Изд. М. В. Пирожкова, 1907. – 200 с.
20. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омелянчук. – К.: НИЦРО, 2000. – 168 с.
21. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Ред. кол.: І. Ф. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Керівн. тому Ю. А. Левенець. – 424 с.
22. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 950 с.
23. Рахно О. Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О. Я. Рахно. – Чернігів: КП «Вид-во “Чернігівські обереги”», 2009. – 352 с.,

24. Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії / О. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 318–335.
25. Рубіс І. В. Вибори до I та II Державних дум Росії у дзеркалі преси (регіональний аспект) / І. В. Рубіс // Історія очима молодих дослідників: Міжнарод. студ. наук. конф. – Донецьк, 1999. – С. 91–95.
26. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
27. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. – 504 с.
28. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монограф.: в трьох част. – К.: НАНУ, Інститут історії України, 1999. – Ч. II. – 487 с.
29. Черненко О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст / О. Черненко. – Б. м.: Вид-во «Сучасність», 1977. – 143 с.
30. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М. – Чернигов: РИК: «Деснянська правда», 2006. – 200 с.
31. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. – 504 с.

В статтє освещается ход избирательной кампании в Первую Государственную думу России в Черниговской губернии, в результате которой в Думу прошли представители только левых политических сил – кадеты и трудовики.

Ключевые слова: *избирательный процесс, политическая борьба, крестьянские настроения, агитация, террор, местная пресса.*

Оксана Оніщенко

ЖІНОЧІ БАТАЛЬЙОНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

У статті висвітлено причини, основні засади формування, кількісний склад та соціальний стан жіночих батальйонів, що діяли у складі російської армії у часи Першої світової війни. Проаналізовано мотиви вступу жінок до

бойових формувань та наслідки їхньої участі у військових загонах.

Ключові слова: *Перша світова війна, Російська імперія, армія, фронт, дезертири, жіночі батальйони.*

У сучасному українському суспільстві і чоловіки, і жінки мають рівні права щодо участі в усіх сферах життя. Гендерна рівність задекларована і у військовій сфері. Жінки нарівні з чоловіками служать в українських Збройних силах. Поче не завжди ставлення до присутності жінок в рядах військових об'єднань було однозначним. Жінки пройшли тривалий шлях виборювання права захищати свою країну у лавах Збройних сил. Саме тому сьогодні викликає інтерес звернення до історії поступу жінок у військовій сфері, який особливо проявився у період Першої світової війни та революційних потрясінь 1917 р. через створення та діяльність жіночих батальйонів.

«Білою плямою» історії дану тему роблять лише поодинокі наукові дослідження (Є.Жирнова [7], Ж.Тітовської [18], П.Щербинина [19]), брак ґрунтовних відчизняних досліджень, розрізнений та розпорошений по різних джерелах інформаційний матеріал, майже не відомі широкому науковому загалу біографічні матеріали.

Основу розвідки становлять матеріали преси, як центральної, так і регіональної, яка досить широко висвітлювала процеси формування жіночих військових загонів, ряд документів особового походження учасниць бойових формувань.

Жінки різних соціальних верств брали активну участь у Першій світовій війні. Навіть представниці вищих прошарків суспільства не залишалися осторонь. Кількість таких жінок точно невідома, оскільки більшість із них перебували на фронтах під чоловічими іменами, крім того, скоріш за все, більшість випадків назавжди канули в глибини історії. На даний час відомо близько чотирьох десятків таких імен [18].

Йшов 1917 рік – четвертий рік кровопролитної війни. На той час солдати вже давно мріяли про мир і, не чекаючи закінчення війни, досить часто відправлялися по домівках самовільно. А ті, хто все-таки залишався у своїх полках, голосуванням на мітингах або в полкових, батальйонних і ротних комітетах вирішували, виконувати накази командирів чи ні. Як зазначив один з дослідників: «Такого розброду серед захисників вітчизни не спостерігалось, напевно, зі Смутних часів, і тому еліта російської республіки почала марити про диво. Наприклад, про появу героїв, котрі, як Кузьма Мінін і Дмитро Пожарський, поведуть народ на боротьбу з німецькими ордами. Але замість нових героїв з'являлися тільки нові дезертири [7].

Намагаючись виправити ситуацію, на фронт відправлялися політики, аби промовами й особистою присутністю в окопах надихнути солдатів. У країні вже формувалися добровольчі частини, названі «ударними батальйонами смерті». Саме в цей час з'являється ідея про жіночі батальйони, що мають відправитися зі зброєю в окопи, чим присоромити чоловіків і змусити дезертирів повернутися на фронт.

За створення жіночих батальйонів виступили представниці патріотичних організацій. Події Першої світової війни призвели до появи «Спілки допомоги Вітчизні», відділення якої діяли і на територіях України. Однією з головних своїх цілей «Спілка» проголосила боротьбу з дезертирством на фронтах та підняття морального духу солдат. Члени Спілки були переконані, що поява жіночих батальйонів зможе вплинути на бойовий настрій солдат, що саме такий вплив через практичну діяльність, а не через постійні заклики та промови допоможе вирішити ці проблеми.

Безпосередньою ініціаторкою створення жіночих військових формувань була Марія Бокарьова (1889 – 1920) – одна з перших російських жінок-офіцерів часів Першої світової війни, жінка досить непересічна та рішуча.

Для газет жіночий батальйон миттєво став улюбленою темою, хоча не всі газетярі відразу з'ясували, хто така М.Бочкарьова і звідки вона взялася [6, с. 164–169]: «У Петрограді, – повідомляло «Русское слово» у червні 1917 року, – утворився жіночий союз допомоги вітчизні, який ставив собі за мету активний захист батьківщини на фронті. Головне його завдання – утворення жіночих батальйонів смерті, які дадуть присягу в перших рядах наступати проти ворога. На чолі організації стоїть дружина солдата-селянина Бочкарьова. Протягом нинішньої війни Бочкарьова брала участь у кількох боях, шість разів була поранена і за видатні бойові подвиги нагороджена солдатським Георгіївським хрестом» [7].

«Керенський, – розповідала потім М.Бочкарьова (її розповіді були записані у 1918 році й видані в Англії та США роком пізніше), – слухав з явним нетерпінням. Було очевидно, що він уже прийняв рішення в цій справі. Сумнівався лише в одному: чи зможу я зберегти в цьому батальйоні високий моральний дух і добропорядність. Керенський сказав, що дозволить мені почати формування негайно, якщо я візьму на себе відповідальність за поведінку та репутацію дівчат. Я дала обіцянку, і справу було вирішено. Тут же мені було надано повноваження на формування військової частини під найменуванням «Перший російський жіночий батальйон смерті» [7].

Перший жіночий батальйон був утворений вже у травні 1917 р. у

Петрограді [13, с. 84]. Одразу ж після оголошення про призив до жіночого батальйону у Петрограді записалося 1500 жінок, на наступний день – ще 500 [19, с. 438].

У розповідях М.Бочкарьової все виглядало ще ефектнішим: «Завдяки статтям у газетах та іншій пропаганді набралось близько двох тисяч жінок, які виявили бажання вступити в батальйон смерті. Вони товпилися на подвір'ї інституту в захваті та збудженні... Я поставила стіл посеред двору і звернулася до присутніх зі словами: «У батальйоні не буде ніяких комітетів. Установлюється сувора дисципліна, і за будь-яке, навіть найменш значне, її порушення настане серйозне покарання. Будь-який флірт і навіть натяк на нього каратиметься відрахуванням і відправленням додому під конвоєм. Батальйон має на меті укріпити дисципліну в армії, тому нам потрібно бути бездоганними» [7].

Ажіотаж навколо формування жіночого батальйону у Петрограді, а потім і в інших містах Росії, мав скоріше відвернути увагу громадян від більш нагальних економічних проблем, до яких призвела війна, мав впливати на формування суспільної думки про необхідність продовження війни до «победного кінця».

Газета «Биржевые ведомости» повідомляла: «У переважній більшості «солдати» у віці 18-24 років, серед старішого віку є заміжні. Переконаність і вірність прийнятому рішення, високе і благородне піднесення, нарешті, свідоме сприйняття дисципліни – все це встигло накласти на обличчя благородних жінок відбиток мужності й незламної волі. Впадає в очі інтелігентна зовнішність «солдатів». Ще б пак: у складі батальйону до 30% курсисток (є бестужевки) і понад 40% із середньою освітою. Немало сестер милосердя. Окрім 8-9 естонок і латишок, 6 єврейок і 1 англійки, решта росіянки. Але тут усі міцно спаяні однією вірою, вірою в правоту своєї справи і надію воскресити забуті подвиги самовідданості й істинної любові до батьківщини. Усюди дзвінком металом звучить команда організатора батальйону смерті унтер-офіцера Бочкарьової. Вона мелькає, як метеор, перебігаючи від одного взводу до іншого, й уся горить вогнем мети, що надихнула її» [7].

З погляду професійних військових усе виглядало зовсім інакше. Генерал Половцев згадував: «Бочкарьова мене запрошує на огляд. Забава чудова. Один добре відчеканений рапорт чергової дівчини чого вартий, а в казармі «штатський одяг» і капелюшки з перами, що висять на стіні навпроти кожного ліжка, справляють оригінальне враження. Зате стройовий огляд

проходить на 12 балів. Дивні молодці жінки, коли поставлять собі певну мету... Від щирого серця дякую дівчатам і обіцяю вжити заходів для якнайшвидшої відправки їх на фронт. Не обходиться справа і без певного тертя. Солдати-ледарі ставляться до дам вороже – кидають каміння їм у вікна тощо, та й у самій роті бувають непорозуміння: 4-ий взвод, де зібралися більш інтелігентні особи, скаржитися, що Бочкарьова дуже груба і б'є морди, як справжній вахмістр старого режиму. Чутки про її звірства доходять навіть до Керенського. Крім того, підіймаються протести проти обов'язкової стрижки волосся під гребінку, заведеною Бочкарьовою, як головної умови боєздатності. Стараюся трохи її приборкати, але вона люта і, виразно помахуючи кулаком, каже, що незадоволені нехай забираються геть, що вона бажає мати дисципліновану частину» [7].

Сама ж Бочкарьова так говорила про мету батальйона: «Я знаю, что женщина как воин ничего ценного не может дать Родине. Мы – женщины – только должны показать пример солдатам-дезертирам, как нужно спасать Россию. Пусть мы все погибнем – лишь бы они поняли свой долг перед Родиной! Дайте нам больше триумфа, проводите нас с музыкой. Вот все, что нам нужно – привлечь внимание!» [1].

Офіційно на жовтень 1917 р. у регулярних військах російської армії значилися: 1-й Петербурзький жіночий батальйон смерті, 2-й Московський жіночий батальйон смерті, 3-й Кубанський жіночий ударний батальйон. Були організовані і жіночі команди зв'язку: у Петербурзі – 2, у Москві – 2, у Києві – 5, у Саратові – 2. У Полтаві навіть існувала Перша команда розвідників-добровольців із жінок. Стихійне формування жіночих загонів йшло у Києві, Мінську, Харкові, Смоленську, Іркутську, Баку, Одесі, Маріуполі та інших містах [18].

У Києві запис до жіночого батальйону набув значного розмаху, ініціативу виявило близько 400 жінок. Місцева преса зазначала, що «запис проходить успішно. Записуються жінки, як робітниці, так і ті, що навчаються, службовці різноманітних закладів» [8].

Жінки-солдатки, дружини та вдови фронтовиків також почали вимагати від Генерального військового комітету утворити з них жіночий курінь, щоб вони могли власноруч продовжити справу своїх чоловіків [14].

В Одесі 100 жінок-добровольців зверталися з ходатайством до керівництва військового округу дозволити їм сформувати Одеський жіночий військовий батальйон [10].

Запис до жіночого бойового загону, так званої маршевої роти,

проводився і у Харкові [20].

Окремо була розроблена процедура зарахування жінок до складу жіночих батальйонів. Жінки проходили медогляд, щоб виявити вагітних. Потім їх коротко підстригали, видавали форму, формували роти та взводи.

За соціальним складом серед жінок-добровольців були курсистки, селянки, робітниці, стенографістки, швачки, сестри мелосердя, лікарі, навіть представниці вищих верств суспільства та монахині [19, с. 439].

Причини та мотиви, що спонукали жінок вступати до військових формувань, були найрізноманітнішими: невдачі у коханні, прагнення втекти від насильства та приниження у родині, побутових проблем, бажання помститися за загиблих родичів і коханих. Однак досить часто, прийшовши до жіночого батальйону з особистих міркувань, жінки ставали активними захисниками Батьківщини, визначаючи мету своєї діяльності мотивами значно вищого морального рівня.

Звичайно, більшість жінок, що входили до жіночих батальйонів, не мали спеціальної військової підготовки, проте значна частина з них мала середню освіту. Жінки з вищою освітою, які записувалися до військових формувань, направлялися до військових училищ для підготовки до офіцерського звання [16].

З самого початку організації жіночих батальйонів у населення та військових склалося неоднозначне ставлення до такого явища, як жінки на війні.

Так, наприклад, коли у Петропавловську стало відомо, що через нього проїде на фронт жіночий батальйон, до станції почали прибувати значні сили солдат, були організовані мітинги, які закликали не пропускати потяг, вважаючи, що поява жінок на фронті буде ганьбою для всієї армії [4].

Однак на початку липня 1917 р. Петроградський жіночий батальйон був переправлений на фронт і ходив в атаку під Мінськом. Він узяв у полон близько 100 полонених. Проте у першому ж бойовому хрещенні батальйон зазнав значних втрат. Із 200 жінок, які входили до його складу, здорових залишилося 50, 8 потрапило у полон, загинуло 20, решта була поранені.

Поранені були доставлені до Мінська, а потім до Петрограда. Одна з жінок розповідала, що під час атаки противники були здивовані, почувши жіночі голоси, це застало їх зненацька, чим і скористалися солдати. Проте цікавим виявився той факт, що серед полонених німців виявилось також декілька жінок [3].

У пресі діяльність жіночого батальйону на фронті набула широкого

розголосу, при цьому лунали абсолютно протилежні коментарі. Одні із захопленням розповідали про військові подвиги жінок: «Жіночий батальйон діяв понад будь-яких похвал, ведучи за собою солдат» [2]. Інші вважали, що основна мета, з якою жіночий батальйон було відправлено на фронт, не була досягнута, адже «дезертири мало були тронуті їхнім прикладом» [9].

Вже після 20 липня 1917 р. у засобах масової інформації почали з'являтися заяви командування Північного фронту про те, що подальше формування жіночих батальйонів буде припинено. Вже сформовані загони мали бути використані для тилової служби, в першу чергу на заводах військового відомства. Така позиція була пов'язана з виникненням випадків застосування насильства з боку солдатів щодо жінок [15].

Незважаючи на зміну у ставленні до жіночих військових об'єднань з боку військового керівництва, 1–5 серпня 1917 р. у Москві був проведений Жіночий військовий з'їзд. Він був нечисленним, прибуло приблизно 50 делегаток від жіночих батальйонів Москви, Петрограда, Одеси, Києва, Саратова. З'їзд тривав три дні, протягом яких обговорювалися такі питання: мета жіночого військового руху, створення всеросійської жіночої ради, забезпечення родин жінок, які входили до жіночих батальйонів, військова трудова жіноча повинність [11].

Проте на середину серпня 1917 р. ставлення до жіночих військових формувань з боку як уряду та військового командування, так і цивільного населення вже остаточно стало негативним.

Аналізуючи спогади офіцерів – учасників воєнних баталій, можна зробити висновок про те, що солдатські маси сприйняли жіночі ударні формування без ентузіазму. Скептично дивилося на них і армійське командування. Озлоблення військових проти добровольців-дівчат у поєднанні з цинічним ставленням до жінок взагалі примушувало дівчат охороняти себе від своїх же, що тільки додавало турбот командирам [18].

«Многие находили и находят смешным и уродливым движение женщин 17-го года и смотрят на него как на никому не нужную жертву. Можно ли было в то время считать уродливым и неестественным какое-либо движение, когда вся жизнь у нас на Родине приняла такие уродливые формы?» – згадувало одна з учасниць жіночого руху М.А. Ричкова.

Головне управління Генерального штабу зазначало, що «мала кількість жіночих батальйонів не змогла здійснити ніякого впливу на загальну масу війська...» [17, с. 179]. Урядовці вважали, що лише потворні умови тогочасного життя змушували жінок одягнути військовий мундир та взяти на

себе обов'язки чоловіків.

23 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про використання жіночих батальйонів лише для охорони залізниць, станцій, вокзалів.

Проте до Головного управління військово-учбових закладів продовжували надходити прохання від багатьох інтелігентних панночок «про прийняття їх на службу юнкерами» [5]. Їм було категорично відмовлено.

Головне управління Генштабу 17 жовтня 1917 року констатувало: «Жіночий військовий рух, так посилено мусований пресою та клопотаннями окремих осіб і цілих організацій на початку революції, не виправдав свого існування». Остаточно військова рада наказала розформувати всі без винятку жіночі військові частини 30 листопада 1917 р. [19, с. 443].

Таким чином, протягом Першої світової війни жінки довели, що здатні нарівні з чоловіками брати участь та впливати на події громадсько-політичного життя суспільства, а також можуть проявити себе у закритих раніше для жінок сферах діяльності, якою була військова служба.

Окремо слід відзначити, що жіночі військові формування протягом війни були створені та активно діяли і у складі німецької та айстро-угорської армій, у лавах Українських січових стрільців, у рядах більшовицької Червоної Армії.

Причини та мотиви, що спонукали жінок вступати до військових формувань, були найрізноманітнішими: невдачі у коханні, прагнення втекти від насильства та приниження у родині, побутових проблем, бажання помститися за загиблих родичів і коханих.

Діяльність жіночих військових формувань можливо не змінила хід війни, проте суттєво вплинула на зміну гендерних стереотипів у тогочасному суспільстві, призвела до позитивних трансформацій у ставленні до ролі жіноцтва серед усього населення, сприяла підвищенню суспільного статусу жінок.

Література

1. Аксенов Павел. Женские «батальоны смерти» – последняя надежда Керенского [Електронний ресурс] / Павел Аксенов. – Режим доступу: <http://wcu-network.org.ua/ua/possessing-equal-rights/article>.
2. Волынь. – 1917. – 13 июля.
3. Волынь. – 1917. – 18 июля.
4. Волынь. – 1917. – 20 июля.
5. Волынь. – 1917. – 25 августа
6. Дроков С.В. Организатор женского батальона смерти / С.В.Дроков // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С. 164–169.

7. Жирнов Євген «Чутки про її звірства доходять навіть до Керенського» [Електронний ресурс] / Євген Жирнов // Закон и бізнес, 16.06–22.06.2007. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ru/print/2807chutki_pro_ii_zvirstva_dohodyat_navit_do_kerenskogo.html.

8. Киевская мысль. – 1917. – 10 июня.

9. Киевская мысль. – 1917. – 14 июля.

10. Киевская мысль. – 1917. – 19 августа.

11. Киевская мысль. – 1917. – 4 августа.

12. Киевская мысль. – 1917. – 6 октября.

13. Кулик В. Н. Российские женщины в 1917 г. / В. Н. Кулик // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль / П. В. Волобуев (отв. ред.) и др.: РАН. Отделение истории. – М., 1997. – С. 78–93.

14. Нова рада. – 1917. – 19 липня

15. Последние новости. – 1917. – 21 июля.

16. Последние новости. – 1917. – 29 июня.

17. Сенин А.С. Женские батальоны и военные команды в 1917 г. / А.С. Сенин // Вопросы истории. – 1989 – №10.

18. Тітовська Ж. В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) [Електронний ресурс] / Тітовська Ж.В. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 11. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/103/17388-rosijski-zhinki-dobrovolci-na-frontax-persho%D1%97-svitovo%D1%97-vijni-1914-1917-rr.html>.

19. Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. : монография / П. П. Щербинин. – Тамбов : «Издательство Юлис», 2004. – 508 с.

20. Южный край. – 1917. – 7 июня.

В статье освещены причины, основные принципы формирования, количественный состав и социальное положение членов женских батальонов, действовавших в русской армии во время Первой мировой войны. Проанализированы мотивы вступления женщин в ряды боевых формирований и последствия их участия в военных отрядах.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, армия, фронт, дезертиры, женские батальоны.

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЕМАНСИПАЦІЇ ЖІНОК У 1920-Х РОКАХ

Здійснено загальний огляд та класифікацію соціальних категорій жіноцтва, на які була спрямована політика жінвідділів протягом 1920-х років. Виявлено особливості ведення більшовиками партійної роботи серед різних прошарків жіночого населення.

Ключові слова: *радянська влада, Комуністична партія більшовиків України, жінвідділи, емансипація, жінки, соціальні категорії жіноцтва.*

На території радянських республік у структурі комітетів Комуністичної партії більшовиків протягом 1918–1920-х років були створені спеціальні органи для ведення агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи серед жіночого населення. Офіційно вони мали назву відділи для роботи серед робітниць і селянок або жінвідділи. В УСРР такі осередки функціонували з січня 1920 р. по січень 1930 р., до часу їх реорганізації у жінсектори партійних відділів агітації і масових кампаній, а потім і остаточної ліквідації у 1934 р.

Мережа жінвідділів була організована за територіальним та партійно-адміністративним принципом – на центральному, губернському (до 1925 р.), повітовому (до 1923 р.), районному, окружному, міському рівні та районному у великих містах.

Сутність функціонування, завдання, напрямки та форми діяльності цих осередків жіночого пролетарського руху повністю визначалися та контролювалися керівництвом партії, адже вони являли собою її органічну і невід’ємну ланку, як частина цілісного апарату. У документах підкреслювалося, що відділи жінок «не мають завдань, відмінних від завдань партії», і покликані вести «масову роботу серед трудівниць для того, щоб провадити завдання партії в широкі маси робітниць і селянок» [1, с. 3].

Жінвідділи шляхом ідеологічного впливу мали виховувати лояльність та прихильність жіночих верств до політики радянської влади, формувати у них комуністичну свідомість, розширюючи і зміцнюючи, таким чином, соціальну базу нового більшовицького режиму. Спеціально створені компартійні органи повинні були залучати жіноцтво до трансформації суспільного життя на засадах соціалізму, до громадсько-політичного сфери, лав Компартії, органів влади, профспілок, кооперації, громадських організацій, до виробництва, відбудови та перебудови народного господарства і т.д.

Жінвідділи на державному рівні опікувалися (здійснювали ідейне керівництво) вирішенням «жіночого питання», проблемами материнства і дитинства, соціального забезпечення, побутового життя, освітньо-кваліфікаційного, професійного, морально-ідейного розвитку жінки тощо. Відділи для роботи серед робітниць і селянок організовували жіноцтво для реалізації актуальних на часі програмних завдань Партії, втягуючи до участі у різноманітних політико-масових кампаніях (наприклад, допомоги Червоній армії, подолання голоду та продовольчої кризи, сприяння збору продподатку, колективізації сільського господарства, розвитку соціалістичних змагань, втілення режиму економії, активізації позики індустріалізації та ін.).

Мета розглядуваних осередків полягала в емансипації, а точніше «розкріпаченні» жіночих верств, однак, разом з тим, мова йшла про ідейне згуртування жінок навколо Комуністичної партії та утриманні під її контролем.

До вивчення проблеми досвіду вирішення «жіночого питання», змісту діяльності жінвідділів, трансформації суспільно-політичного та соціально-економічного становища жіноцтва у перше десятиліття існування більшовицької влади вдавалися радянські історики, зокрема, російські – В. Більшай, Є. Ємел'янова, П. Чирков, Т. Пікалова, Т. Сидоренко, українські – Ж. Тимченко, Л. Вітрук, Н. Гнедишева, О. Белінська, О. Омел'яненко, З.Мацина, Т. Курченко, Т. Шарова.

Серед сучасних російський науковців, які розробляють окреслену проблематику слід виокремити М. Аракелову, Ю. Градскову, Г. Григор'єву, Н. Козлову, Ю. Костенку, О. Кутирову, І. Ситнік, А. Тарасюк, О. Шабатуру. Новітня вітчизняна історіографія теми представлена науковими доробками таких дослідниць як Т. Арзуманова, М. Вороніна, Н. Земзюліна, О.Кривуля, Л. Кушнір, О. Лабур, Т. Лахач, С. Маркова, О. Сапицька, Ю.Терещенко. Однак, слід констатувати, що питання соціальних особливостей реалізації партійного проекту емансипації жіноцтва, специфіки діяльності більшовиків серед різних прошарків жіночого населення залишається ще мало вивченим.

На основі дослідження функціонування компартійного апарату УСРР для роботи серед жінок автор ставить за мету подати загальний огляд та здійснити класифікацію соціальних категорій жіноцтва, на які була спрямована політика жінвідділів протягом 1920-х років.

Жінвідділи, як спеціальна складова партапарату, були сформовані для цільової роботи з жіноцтвом загалом, проте терміни «жіноцтво», «жінки»,

«робота серед жінок» в офіційній риторичі партії використовувалися як досить умовні, маючи, так би мовити, «парасолькове» значення.

Більшовики диференціювали роботу серед жінок за соціально-класовим, професійним, партійним (політична прихильність), регіонально-територіальним критерієм. Таким чином, у політиці жінвідділів розрізнялися певні соціальні категорії жіночого населення, відповідно до яких визначалися зміст і методи їх діяльності (шляхом видання ряду спеціальних партійних інструкцій, положень, циркулярів, постанов, обіжних листів тощо).

Як зазначалося в одному із звітів жінвідділу ЦК КП(б)У, різні соціальні групи жіноцтва, «займаючи певне місце у виробничому процесі та маючи свої індивідуальні особливості, вимагають по відношенню до себе такого ж індивідуального підходу в роботі» жіночих організацій [17, арк. 65 зв.].

Загалом, роботу серед жіноцтва комуністи поділяли на роботу серед жительок міст (робота в місті) та роботу серед представниць сільської місцевості (робота на селі).

В міських центрах як об'єкти діяльності спеціальних організаторів місцевих жінвідділів (тобто жінорганізаторів – осередкових, виробничих, районних, дільничних, квартальних) виокремлювалися:

- робітниці державних підприємств, робітниці приватних підприємств, службовки закладів і установ, що визначалися як «організований елемент» (пролетарський);
- дружини робітників заводів і фабрик, службовців, кустарів, робітників транспорту;
- домогосподарки, кустарки, домашня прислуга, безробітні, які іменувалися «розпорошеними масами». Саме так звані «розпорошені маси» жінвідділам було найважче охопити своїм впливом.

Зважаючи на класовий підхід, пріоритет у роботі компартійні органи завжди віддавали пролетаркам-робітницям [17, арк. 65-65 зв., 66, 68; 23, арк. 78; 13, с.41; 5, арк. 26; 6, арк. 51, 55; 20, арк. 59, 83; 10, с.22; 11, с. 4-5].

Слід зазначити, що більшовики відмежовували також роботу серед жінок-членів професійних спілок. Так, у структурі профспілкових організацій існував інститут профорганізатора робітниць [14, арк. 31, 36; 15, арк. 23-24].

Осередкові організатори жінок на виробництві були підзвітні бюро комосередку та райжінвідділу чи місьжінвідділу, спеціальні жінорганізатори – регіональному відділу робітниць [16, арк. 151, 193, 200, 208].

У сільській місцевості партійні осередки організовували роботу з такими соціальними групами жіноцтва як: селянки – біднячки-незаможниці,

середнячки, батрачки (наймички); робітниці сільськогосподарських підприємств та цукрових заводів, сезонні робітниці, комунарки (артільниці), колгоспниці. Ядровими групами у роботі жінвідділів на селі визначалися спершу біднячки-незаможниці, а пізніше середнячки та колгоспниці, а також робітниці сільськогосподарських підприємств (за умови наявності таких на території певної адміністративної одиниці) [17, арк. 65 зв., 66; 14, арк. 43-45, 33; 7, арк 18, 25; 4, арк. 65; 13, с. 36].

Наприклад, у резолюції III Всеросійської наради завідуючих жінвідділами підкреслювалося, що «форми організації селянок мають походити на форми організації робітниць, але зміст і характер агітації і всієї роботи повинні бути іншими, відповідно умовам життя, праці селянок, їх розпиленості, і відсутності звички брати участь у загальних зборах». До того ж, наголошувалося на необхідності врахування і психологічного фактору [9, с. 31-32].

Роботу серед жіноцтва на селі партія забезпечувала через спеціальний інститут сільських та волосних організаторів, а також осередкових жінорганізаторів сільськогосподарських підприємств, цукрозаводів, колгоспів.

Керівництво партійною пропагандою у волостях здійснювали районні інструктори-організатори шляхом контролю, інструктування, проведення систематичного звітування та нарад жінпрацівників. Разом із тим, усі жінорганізатори регіону повіту були підпорядковані відповідному повітовому відділу для роботи серед робітниць і селянок, а той, у свою чергу – губернському чи окружному жінвідділу [16, арк. 45, 111, 129, 212; 18, арк. 249-250; 22, арк. 93].

Окрему увагу, особливо на початку та наприкінці 20-х років, жінвідділи приділяли червоноармійкам – дружинам червоноармійців, а також дружинам командного складу армії [6, арк. 51; 2, арк.. 6, 18; 3, арк. 16; 12, с. 11].

Своєрідним напрямком діяльності вважалася й робота серед жінок-транспортниць, що проводилася через відповідальних інструкторів комфракцій профоб'єднань спілки транспортників, які виділялися за поданням місцевих жінвідділів. До 1921 р. у структурі Цектрану навіть функціонувало спеціальне бюро для роботи серед жінок (жінбюро) [8, с. 52; 18, арк. 4].

Спеціальний інститут представників жіночих партосередків у кооперативних органах усіх рівнів забезпечував провадження і координацію роботи серед жінок членів різних видів кооперації [13, с. 61].

При виборі форм діяльності більшовики брали до уваги такий чинник як рівень освіченості та рівень розвитку «політичної свідомості» тих чи інших соціальних груп жіноцтва. Так, відмінності мала організація жінок-комуністок (члени та кандидати), жінок-активісток (делегатки жіночих зборів, депутатки рад, громадські діячки, жінки вибрані до профорганів, на адміністративно-господарчу роботу тощо), дружин комуністів та неорганізованих безпартійних [1, с. 16]. До сфери свого впливу більшовики залучали й жінок, які були членами інших політичних партій, нарівні з безпартійними масами.

В «окрему графу» виділялася партробота серед представниць національних меншин, зокрема у місцях їх компактного проживання (єврейок, німкенів, полячок, татарок-мусульманок, навіть латвійок і литовок). За умови достатньої кількості жінок-нацменок в межах конкретної адміністративної одиниці, агітаційно-пропагандистська та організаційна діяльність серед них доручалася спеціальному жінорганізатору та велася виключно на національній мові. Представники відповідних нацсекцій парткомів входили до складу колегій жінвідділів [14, арк. 80; 16, арк. 167; 19, арк. 154, 185; 21, арк. 3, 96].

Характерно, що за віковим критерієм діяльність жінвідділів специфічних форм не передбачала. Органів чи інституту організаторів для роботи серед дівчат в системі компартійного апарату створено не було, таку функцію виконував на загальних засадах ЛКСМУ. Однак, жінвідділи здійснювали загальне керівництво роботою спілки молоді серед дівчат, визначали напрямки, форми та методи діяльності у цій сфері, маючи постійне офіційне представництво у колегії комсомолу. Дівчат старшого віку залучали до всіх форм роботи, які проводили жінвідділи, проте існували й практики скликання зборів чи конференцій жіночої робітничої молоді [15, арк. 55; 13, с. 20].

Варто наголосити, що компартійній жіночій пресі також була притаманна градація відповідно адресного призначення для певної аудиторії читачок. Так, для жінок комуністок, активісток, жінпрацівників пропонувався журнал «Коммунистка», «Делегатка», «Комунарка України»; для робітниць і дружин робітників – «Работница», «Комунарка України» (коли набув масово-популярного характеру); для жительок сільської місцевості – «Крестьянка», «Селянка України».

«Коммунистка», «Работница», «Крестьянка» – органи Жінвідділу ЦК РКП(б); «Делегатка» – орган відділу робітниць МК РКП(б). «Комунарка України», «Селянка України» (з 1931 р. називався «Колгоспниця України») –

органи Жінвідділу ЦК КП(б)У, видавалися відповідно з 1920 р. і з 1924 р.

Окрім того, в центральних та регіональних газетах відводилися спеціальні місця для так званих «жіночих сторінок» – «Сторінки робітниці» чи «Сторінки селянки». З ініціативи жінвідділів набуло практики видання соціально орієнтованої літератури для жінок (книги, збірки, брошури), як агітаційно-пропагандистського, так і художньо-публіцистичного характеру.

Зазначимо, що однією з головних перешкод на шляху до повноцінної діяльності мережі жінвідділів, особливо у перші роки становлення радянської влади, була проблема дефіциту відповідних кадрів, як у кількісному, так і в якісному плані. Брак осередкових жінорганізаторів на місцях не дозволяв рівномірно охопити комуністичним впливом різні прошарки жіночого населення. Так, наприклад, до середини 1920-х років більшовикам не вдавалося забезпечити планомірну роботу серед жительок сільської місцевості практично у всіх регіонах УСРР, тому вони практикували так званий метод «ударних регіонів» (ударних чи зразкових сіл, волостей, повітів).

Загалом, слід зазначити, що систематичну «поглиблену» діяльність жінвідділи розгорнули тільки серед жительок великих промислових центрів. Зокрема, мова йде про робітниць фабрик і заводів, тісно згуртованих вже самим процесом виробництва і тому більше доступних для організаційної роботи більшовиків.

Саме пролетарки розглядалися Партією як авангард радянського жіночого руху. Характерно, що жінвідділи мобілізували робітниць для організації селянок (через форму шефства), дружин робітників, домогосподарок; на шпальтах жіночої періодики образ жінки-робітниці подався як показово-зразковий для інших соціальних прошарків жіноцтва тощо. Більшовики позиціонували робітниць, як пролетарський свідомий елемент, а вже, наприклад, дружин робітників – як напівпролетарську масу. Показово у даному контексті, що відділи для роботи серед робітниць і селянок у документах часто іменувалися саме як «відділи робітниць».

Вважаємо, таке «зашкалювання» у бік «роботи серед робітниць-пролетарок», яскраво виражений класовий підхід діяльності жінвідділів, негативно позначалися на результатах організації, задоволенні запитів, врахуванні інтересів інших соціальних груп жіноцтва.

Поза зоною спеціальної роботи більшовиків, а значить і поза межами жіночого руху радянської республіки, повністю чи частково залишалися так звані «ворожі елементи», серед яких згадуються буржуазні рівноправки-

феміністки, інтелігентки, «радянські баришні» (міщанський сегмент), заможні селянки-кулачки, дружини священників чи служителів культів. Цікаво, що право на участь у делегатських зборах, за роз'ясненнями на початку 1920-х рр. Центрального жінвідділу, мали представниці тих верств населення, котрі володіли виборчими правами, але на практиці, наприклад, «куркульок» до жіночих зборів не допускали.

Вже виходячи з самої назви розглядуваних осередків – «відділи для роботи серед робітниць і селянок» – розумівся чіткий класовий підхід та відповідні прерогативи у політиці радянської влади щодо емансипації жіночого населення та вирішення «жіночого питання».

Складна диференціація парторганами жіноцтва мала своє функціональне значення і політичні мотиви. По-перше, відразу охопити все жіноче населення своїм впливом, особливо на початку 1920-х років, Партія не мала ні організаційних, ні адміністративно-кадрових ресурсів, тому увага, таким чином, концентрувалася на найбільш значимих для більшовиків соціальних прошарках жіноцтва. У містах мова йшла про робітниць великих підприємств, на селі – селянок-незаможниць. Ставка-вибір полягала у тому, що це були найбільш масові групи жіночого населення, а головне, найбільш «співчутливі» радянській владі. Тим паче, ведення серед них агітаційно-масової та організаційної роботи вимагало значно менших затрат сил партійних органів, аніж, скажімо, серед кустарок, домогосподарок, батрачок чи сезонних робітниць. В обох випадках, саме ці категорії жіноцтва, на разі, могли забезпечити та посилити стабільну соціальну базу Компартії. До того ж, цілком раціональним, виходячи з об'єктивних умов, видається і створення своєрідного соціального ядра чи активу жінок, за допомогою якого здійснювалося подальше просування політичної роботи серед «широких жіночих мас».

По-друге, така сегментація жіноцтва сприяла реалізації прагнення більшовиків до «поголовного охоплення» тотальним впливом жіночого населення у сукупності всіх його соціальних груп. Оскільки, для кожної категорії практикувався специфічний підхід, підбиралися оптимально ефективні форми і методи роботи (зважаючи на політичний і культурний рівень розвитку, потреби й запити тощо), це дозволяло забезпечити партійним функціонерам більш якісний результат агітаційно-пропагандистської, організаційної роботи серед жінок та здійснення контролю проявів жіночої активності.

Зрештою, такий поділ дозволяв створити систему координат, у межах

якої позиціонувалися потенційно прихильні і потенційно ворожі до Партії категорії жіноцтва, що обумовлювалося класовими маркерами політики радянської влади.

Разом із тим, результатом пропагування партійних ідеологем щодо шляхів «жіночого розкріпачення» та цілеспрямованої реалізації їх через заходи практичної роботи жінвідділів серед розглядуваних категорій жіноцтва мало бути формування нового соціально уніфікованого типу «радянської жінки», який з часом нівелював би усі значимі соціальні відмінності.

Література

1. Артюхина А. Очередные задачи партии в работе среди женщин / А. Артюхина. – М. : Госиздательство, 1926. – 43 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 161.
3. ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 165.
4. ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 559.
5. ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 1023.
6. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. П.-8477, оп. 1, спр. 635.
7. ДАЧО, ф. П.-8477, оп. 1, спр. 636.
8. Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 7–8. – С. 52.
9. Коммунистка. – 1920. – № 7. – С. 31–32.
10. Коммунарка Украины. – 1923. – № 2. – С. 22.
11. Коммунарка Украины. – 1923. – № 7–8. – С. 4–5.
12. Комунарка України. – 1928. – № 21. – С. 11.
13. Очередные задачи работы среди женщин. Резолюция XIII съезда РКП(б) и Всеукраинского совещания женотделов. – Харьков : Гос. Изд. Украины, 1925. – 96 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 346.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 347.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 815.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 820.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 821.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 836.
20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 837.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 839.

22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1555.

23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1783.

В общих чертах представлены характеристика и классификация социальных категорий женской части общества, на которые была направлена политика женотделов на протяжении 1920-х годов. Определены особенности партийной деятельности большевиков среди различных прослоек женского населения.

Ключевые слова: советская власть, Коммунистическая партия большевиков Украины, женотделы, эмансипация, женщины, социальные категории женщин.

Оксана Сагач

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУЦВК ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ГУБЕРНСЬКОГО ПОДІЛУ УСРР ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ КОРДОНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті аналізується робота Центральної адміністративно-територіальної комісії щодо підготовки до переходу на триступеневу систему врядування у 1924 р. та ліквідації губерній, врегулювання питань кордонів УСРР та РСФРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: економічне районування, губернія, повіт, адміністративно-територіальний поділ, кордони, етнічний принцип.

Упродовж другої половини 20-х рр. ХХ ст. відбувався пошук нових територіальних моделей у центрі і на місцях. Не припинялись спроби сполучити принципи економічного районування з адміністративно-територіальним поділом, однак експерименти щодо їх суміщення проводилися поза межами України, а саме на Далекому Сході, в Уральській області, Північнокавказькому краї та в Сибіру. З середини 20-х рр. в РСФРР усталилась система «великих областей» і країв, впровадження якої супроводжувалось ліквідацією губерній та повітів. В Україні у 1925 р. також відбулася ліквідація губерній. Однак, найімовірніше з політичних мотивів, великих областей і країв тут не створювали. Без серйозних наукових обґрунтувань був зроблений висновок про те, що губернський апарат перетворився у передавальну інстанцію від республіканського центру до округи та, виходячи з цього, у джерело непродуктивних витрат. Керівництво республіки було впевнене, що завдання кооперування села

здійснюватимуться успішніше за умови уважнішого ставлення центру до місць [12, с. 135–141].

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувався 6–8 жовтня 1924 р., ухвалив постанову щодо переходу УСРР на триступеневу систему управління. Задля підготовки до зазначених змін при ЦК КП(б)У утворювалася комісія з районування УСРР. Очолювана головою Раднаркому України В. Я. Чубарем, вона почала свою роботу 15 листопада 1924 р. Мотиви ліквідації губерній та переходу на триступеневий поділ викладалися у доповідній записці цієї комісії до ЦК РКП(б) від 2 грудня 1924 р. У документі зазначалося, що новий етап районування має полягати у виключенні однієї з проміжних ланок, які зв'язували центр з низовим адміністративним апаратом, а саме губернської, з метою зміцнення системи державного господарства, виявлення господарської ініціативи й відповідальності, наближення органів влади до населення, спрощення, здешевлення та поліпшення радянського апарату. Окрім того, найважливішим завданням визначалось зміцнення низового апарату управління шляхом створення дієздатних, наділених широкими повноваженнями у господарському та адміністративно-територіальному відношенні окружних центрів [12, с. 145–147]. Таким чином, округи отримували права губернських виконкомів в бюджетному, адміністративному і господарському відношенні.

Питання щодо зміни окружних кордонів, які природно виникали в процесі ліквідації губернського адміністративного апарату, планувалося вирішувати безпосередньо з центру, незалежно від ліквідації губернських кордонів. У політичному відношенні сенс ліквідації губерній пояснювався необхідністю вироблення загальної лінії посилення активної роботи компартії та радянського апарату на селі.

Згідно рішення четвертої сесії ВУЦВК від 19 лютого 1925 р., схема врядування стала наступною: центр – округа – район – сільрада. Таким чином, найвищою адміністративно-територіальною одиницею стала округа. Фактично, саме з цього моменту почалась підготовка до ліквідації губерній. Зі створених у 1923 р. 53 округ на початок 1925 р. залишалось 49. Скорочення їхньої кількості відбулося за рахунок розформування в процесі утворення АМСРР Балтської округи 1924 р. та розформування у 1925 р. Малинської округи Київської губернії. Окрім того, Таганрозька та Шахтинська округи у тому ж 1925 р. відійшли до складу РСФРР [12, с. 150 – 157].

Уже наприкінці 1924 р. в ході проведення робіт з національного районування, згідно постанови третьої сесії ВУЦВК восьмого скликання від

12 жовтня 1924 р., з території Одеської та Подільської губерній, яка прилягала до Дністра, була утворена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка. Причини виділення у територіальній структурі УСРР Молдавської автономії були суто політичними. Цей захід мав на меті, в першу чергу, розв'язання «бессарабської проблеми» й посилення комуністичної пропаганди серед населення Бессарабії та Румунії. Серед населення новоутвореної республіки молдаване складали лише 34,3 %, натомість українці – 42,2 %. Отже, молдавське населення було в меншості.

Проект утворення Молдавської автономії виходив від ЦК РКП(б). Доручення щодо його обґрунтування надійшло з Москви командувачу Збройними Силами України та Криму, молдаванину за національністю М. Фрунзе, який, у свою чергу, доручив визначити територіальні межі майбутньої автономії Г. Котовському. Цей, останній запропонував утворити республіку, а не автономну область, яка слугувала б «стратегічним клинком щодо Балкан і Центральної Європи». ЦК РКП(б) 24 липня 1924 р. схвалив ідею формування автономії та зобов'язав ЦК КП(б)У протягом місяця вирішити всі організаційні питання. Своєю постановою від 9 листопада 1924 р. ЦАТК, з метою погодження робіт по районуванню АМСРР з реформуванням адміністративно-територіального поділу УСРР в цілому, визнала за необхідне створення при Раднаркомі АМСРР адміністративно-територіальної комісії. Названа постанова вказувала на доцільність закладення в управління Молдавською автономією двоступеневої системи, побудованої за принципом район – сільрада, керованої безпосередньо республіканським центром [9, с. 120 – 126]. Молдавська автономна Республіка складалась з 11 районів, а саме: Ананьївського, Балтського, Котовського, Григоріопольського, Дубоссарського, Кам'янського, Кодимського, Олексіївського, Красноокнянського, Тираспольського, Слободзейського. Безпосередньо молдавськими, в яких переважало населення молдавської національності, були Ананьївський, Дубоссарський і Григоріопольський райони. Загалом, процес формування території автономії й уточнення її кордонів тривав до кінця 1926 р. [12, с. 120 – 126].

Необхідність розгляду та проведення в законодавчому порядку проектів розформування Гайсинської, Шевченківської, Олександрійської, Бердянської, Сновської, Красноградської, Золотоніської, Охтирської округ визначалась планом робіт ЦАТК на 1925 р. Отже, з 15 червня 1925 р. територія України була поділена на 41 округу: Артемівську, Бердичівську, Білоцерківську, Вінницьку, Житомирську, Запорізьку, Зинов'ївську, Ізюмську, Кам'янецьку,

Катеринославську, Київську, Конотопську, Коростенську, Кременчуцьку, Криворізьку, Куп'янську, Лубенську, Луганську, Маріупольську, Мелітопольську, Миколаївську, Могилівську, Ніжинську, Новгород-Сіверську, Одеську, Павлоградську, Первомайську, Полтавську, Прилуцьку, Проскурівську, Роменську, Сталінську, Старобільську, Сумську, Тульчинську, Уманську, Харківську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську і Шепетівську. Окрім названих округ, до її складу входила рівнозначна останнім АМСРР. Згідно постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління», дев'ять губерній, що входили до складу УСРР, ліквідовувалися станом на 1 серпня 1925 р. [6, арк. 130–132]

Окружна система адміністративно-територіального поділу України проіснувала до вересня 1930 р. Зміни, що здійснювались протягом цього часу, полягали в укрупненні округ, утворенні та розформуванні районів, перенесенні районних центрів, створенні нових національних адміністративно-територіальних одиниць. Постійні пошуки кращої моделі адміністративно-територіального устрою призвели до того, що упродовж 20-х рр. в УСРР постійно відбувалось так зване перманентне районування, що негативно відбивалось на роботі адміністративного апарату. Після ліквідації губерній функції губернських адміністративних установ передавались або центральним, або ж окружним установам. Окружні виконкоми одержали практично всі функції та права губернських.

В 1924 р. загострилась проблема кордонів між УСРР та РСФРР, у зв'язку з чим експерту ЦАТК Д. Багалію доручалось вивчення цього питання. Аналогічну місію за дорученням ВУЦВК виконував М. Грушевський. Звертаючи, в першу чергу, увагу на етнічний склад населення, історичні, географічні, економічні чинники, обидва вчені висловлювались на користь уточнення східних кордонів України. Так, Багалій наголошував на тому факті, що більшість мешканців частини Курської й Воронежської губерній відчували свою спорідненість з колишньою Слобожанщиною, яка була заселена майже виключно українцями. М. Грушевський у своїх висновках керувався економічною та культурною доцільністю включення частини названих губерній до складу УСРР. З його точки зору, це дало б змогу покінчити з механічними губерніальними поділами [9, с. 46–72].

ЦАТК, за дорученням ВУЦВК, виконувала роботи по підготовці матеріалів щодо перегляду кордонів УСРР з БСРР та РСФРР за принципом національного й економічного тяжіння з метою приєднання прилеглих до

України районів з переважно українським населенням [7, арк. 76 – 78]. Розглянувши питання щодо врегулювання кордонів суміжних губерній УСРР та РСФРР ще в ході засідання від 21 вересня 1923 р., комісія своєю постановою визнавала за доцільне зміну кордонів в районі суміжних Волинської, Чернігівської, Харківської губерній УСРР та Брянської, Курської, Воронежської губерній РСФРР, що дозволяло більш правильно сконструювати території округ.[2, арк. 135 – 163] Територія Донбасу історично сформувалась з частин Слобожанщини, Запорожжя, земель Війська Донського, саме тому названа постанова також підтримувала клопотання Донецької губернії щодо приєднання двох волостей Ростовської округи, які тяжіли до України за етнічним принципом. [3, арк. 35 – 57]. За підрахунками І. Кононова, зробленими на підставі даних перепису 1897 р., серед населення Донбасу українці становили 62,5%, а росіяни лише 24,2% [11].

Вимоги України були справедливими та добре аргументованими, на противагу зустрічним побажанням Крайової економічної ради Південного Сходу Росії з обґрунтуванням претензії на Таганрог й прилеглу до нього територію виключно міркуваннями економічної доцільності. Це портове місто було включеного до складу України за договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. в обмін на чотири північні повіти Чернігівської губернії.

Радянські й партійні інстанції Курської та Воронежської губерній вважали українські пропозиції надмірними. [1, арк. 43–53]. Надалі ця проблема неодноразово ставала об'єктом розгляду ЦАТК. Загалом комісія вважала за необхідне включення до складу УСРР усіх прилеглих територій РСФРР, в яких більшість населення складали українці, та пропонувала намітити новий державний кордон, беручи за основу етнічний принцип, допускаючи відхилення тільки у випадках вираженого економічного тяжіння, яке йшло врозріз з етнічними ознаками.

Проект щодо визначення нового державного кордону УСРР з БСРР та РСФРР був розглянутий та затверджений ЦАТК 17 червня 1924 р. [4, арк. 30]. Основні положення цього проекту були добре аргументовані. Його обґрунтування викладалось у доповідній записці ЦАТК, де наводились як історичні та етнографічні відомості, так і розрахунки, базовані на господарчо-економічних зацікавленнях місцевого населення, з метою точного визначення північного кордону України [5, арк. 2–10]. Так, в документі йшлося, що кордони губерній, як в межах Росії, так і в межах України, не мали під собою раціональної, господарчо-економічної основи, оскільки поділ Російської

імперії був побудований на базі адміністративних ознак. Країна по відношенню до адміністративно-територіального поділу і управління своїми губерніями додержувалась загальних для всієї імперії вимог централізму. На користь відокремлення названих територій від Росії та приєднання їх до УСРР висувалися такі аргументи: починаючи з часів правління Петра I розміри територій українських губерній часто змінювались та перекроювались без видимих на те причин. Так, 1708 р. Росія була поділена на 8 губерній, завдяки чому, більша частина Курської губернії (Білгород, Суджа, Миропілля, Короча) була віднесена до Київської губернії. Уже у 1719 р. практично вся Курщина разом зі Слобожанщиною та частиною Воронежської губернії приєднувалась до Київської губернії, а, значить, до України. У 1779 р. було створене Курське намісництво, але Грайворонський повіт та значна частина Суджанського повіту входили до складу Харківської губернії під назвою Хотмишського та Миропільського повітів. 1797 р. названі повіти знову були передані до складу Курської губернії, причому Хотмишський повіт перейменувався у Грайворонський. Аналогічні адміністративні зміни відбувались й у Воронежській губернії. Так, у 1708 р. територія губернії увійшла до складу Азовської губернії. У 1725 р. міста Острозьк, Ливенськ, Куп'янськ, Колитва, Богучар і Біловодськ з їх повітами були приєднані до Слобідсько-Української (Харківської) губернії. Уже в 1742 р. Острозький та Богучарський повіти знову відійшли до Воронежської губернії, а Старобільський повіт – до Харківської губернії. Таким чином, всі адміністративні перекроювання прикордонних територій трьох названих губерній за часів Російської імперії базувались лише на адміністративних розпорядженнях й суто політичних мотивах [4, арк. 2–15].

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. у складі населення Курської губернії українці складали 45 % населення (біля 400 тис. осіб) та заселяли південну її частину, а саме Грайворонський повіт (66 %), Путивльський повіт (50 %), Суджанський повіт (46 %), Рильський (42 %), Білгородський (34 %), Корочанський (27 %). У Воронежській губернії українці складали 42 % від усього населення і також заселяли територію на її півночі: Острозький повіт (97 %), Богучарський (89 %), Бирюченський (74 %), Павловський та Волинський (50 %). Таким чином, більшість населення названих повітів складали українці [5, арк. 20–37].

ЦАТК вказувала і на те, що слід мати на увазі зручність адміністративного управління, а також господарсько-економічні міркування, а саме – товарообіг та інтереси цукрової промисловості як найбільше

розвинутої на цій території. Доцільнішим вважалось адміністративне управління з українських адміністративних центрів, оскільки останні мали краще залізничне сполучення та ближче розташовувались, ніж російські, такі як Курськ та Воронеж. Так, повітовий центр Суджа розташовувався неподалік від Сум, Грайворон та Білгород – Харкова, Путивль – Чернігова. Що стосується торговельного тяжіння, то за показниками вантажообігу переважна частина вантажу надходила на територію названих повітів з України, або навпаки, що також свідчило на користь приєднання зазначених адміністративно-територіальних одиниць до складу УСРР [2, арк. 92–100].

Врешті-решт пріоритет був наданий суто прагматичним міркуванням вирівнювання кордонів з метою зручності управління. Так, на засіданні комісії ЦВК СРСР з районування у листопаді 1924 р. А. Єнукідзе наголошував: «Ми, як республіки єдиного Союзу, не можемо базуватись тільки на національних ознаках. У загальних інтересах Союзу величезне, навіть першорядне значення має економічний фактор ... Україна, як могутня сама по собі республіка і могутня нація зовсім не потребує того, щоб обов'язково висмикувати українське населення великоруських областей і економічно послаблювати цим РСФРР і УСРР»[8]. ЦК РКП(б) ініціював звернення Південно-Східного крайкому РКП(б) про «нагальну необхідність» передачі Росії Таганрозької та Шахтинської округ. Звернення мотивувалось неможливістю проведення раціонального економічного районування і необхідністю «забезпечити пролетарську керівну лінію в типовій сільськогосподарській області з компактною масою козачого населення». Заперечення керівництва Донецького губкому КП(б)У та протести в Донбасі розцінювались центром як «великий галас», що спрямовує громадську думку проти ЦК РКП(б) [9, с. 46–72]. На численні петиції населення прикордонних територій щодо небажання виходити зі складу УСРР не зважали. Кремль звинувачував українську сторону у недооцінці економічного районування як такого, а той факт, що в Таганрозькій окрузі українці за переписом 1923 р. складали 77 %, до уваги не брався [10, с. 24 – 51].

Врешті-решт, відповідно до липневого рішення ЦК РКП(б) 1925 р., Шахтинська і Таганрозька округи переходили до складу РСФРР із незначним скороченням території за рахунок населених пунктів, серед населення яких переважали українці [10, арк. 135 – 169]. Наслідком втрати цих територій стало скорочення населення українського Донбасу на 370 тис. осіб [10, арк. 35 – 51]. Таким чином Москва «переграла» українських урядовців і експертів, висунувши на противагу етнічному принципу принцип економічної

доцільності[13].

Отже, Діяльність ЦАТК 1925–1929 рр. переважно стосувалася внесення змін в низове районування й характеризувалася створенням та розформуванням районів, перенесенням районних центрів, створенням нових національних адміністративно-територіальних одиниць, класифікації населених пунктів, врегулюванням кордонів з БСРР та РСФРР. Під час роботи з національного районування з політичних міркувань була утворена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка. ЦАТК займалася погодженням питань районування АМСРР з реформуванням України в цілому. Територіальні зміни, що відбулися впродовж 20-х рр. ХХ ст., закріплювались Конституцією УСРР, ухваленою XI Всеукраїнським з'їздом рад 15 травня 1929 р. Конституція зафіксувала триступеневу систему врядування й наявність у складі УСРР Молдавської автономії. Основний закон також закріплював входження УСРР до складу СРСР як «суверенної договірної держави», суверенітет якої обмежувався лише в межах, зазначених в Конституції СРСР.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 2. – Спр. 1589. Листування з Раднаркомом УРСР і Центральною адміністративно-територіальною комісією про урегулювання кордону УРСР з Південно-Східною областю РРФСР у районі Шахтинського та Таганрозького округів і з інших питань адміністративно-територіального поділу, 30 квітня – 29 грудня 1924 р., 102 арк.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 2. – Спр. 1809. Справа про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм, 1924–1927 рр., 102 арк.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 2. – Спр. 1815. Виписи з протоколів засідань Раднаркому УСРР та його адміністративно-фінансової комісії з питань розгляду проектів постанов ВУЦВК і Раднаркому УСРР по внесенню змін в адміністративно-територіальний поділ Донецької, Подільської, Харківської і Чернігівської губерній, про утворення Молдавської АРСР, 1924 р., 40 арк.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 2. – Спр. 1818. Протоколи засідань ЦАТК. Оригінали, 1924 р., 68 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 2. – Спр. 2712. Матеріали про районування території УСРР (протоколи, тези доповідей, листування),

1925 р., 237 арк.

6. ЦДАВО України. – Ф. 1. ВУЦВК. – Оп. 3. - Спр. 610. Доповідь ЦАТК при ВУЦВК, огляди, відомості про районування та стан радянського будівництва УСРР, 1926 р., 233 арк.

7. Борисенко Е.Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы / Е.Ю. Борисенко // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 227.

8. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2-х ч. / Я. В. Верменич; [НАН України. Інститут історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики; наук. ред. В. А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.

9. Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 69 с.

10. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). / І.Кононов. – Луганськ, 2000. – С. 117 – 118

11. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК із здійснення реформи територіального устрою в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.): Дис.... канд. іст.наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 238 с.

12. Служинська І. Формування українсько-російського кордону: дискусії й політичні рішення 20-х рр. ХХ ст. / І. Служицька // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 123.

В статье анализируется работа Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИК по подготовке к переходу на трехуровневую систему управления в 1924 г. и ликвидации губерний, урегулированию вопросов границ УССР и РСФСР. во второй половине 20-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: *экономическое районирование, губерния, уезд, административно-территориальное деление, границы, этнический принцип.*

РАДЯНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР. НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У статті висвітлені політичні репресії проти українського народу, які системно здійснювалися комуністичним режимом під час Другої світової війни та у період її складової – німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: *німецько-радянська війна 1941-1945 рр., політичні репресії, комуністичний режим, партизанський терор.*

Прийняття у минулому році законів України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» [7]; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [6]; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [9] та «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [8] чітко визначило державну політику у національній політиці пам'яті, відмову від тоталітарної спадщини і закріпило досягнення української історичної науки незалежної держави щодо нашого минулого у 20-му столітті.

У Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» нарешті однозначно засуджено разом із нацистським тоталітарним режимом і комуністичний на протязі всього його існування «з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України» [7].

Дослідження показали, що політичні репресії, злочини проти Українського народу системно здійснювалися комуністичним режимом і під час Другої світової війни, у тому числі й в період її складової – німецько-радянської війни 1941–1945 рр., яка була однією з восьми війн на території України [1; 2; 3; 4; 5; 10; 11; 12].

Метою нашого повідомлення є обґрунтування важливості досліджень на регіональному рівні радянських політичних репресій під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території Чернігівської області: про долю

в'язнів радянських тюрем і радянський партизанський терор.

Історики, краєзнавці вивчали злочин комуністичного режиму знищення в'язнів радянських тюрем під час відступу Червоної армії у червні-липні 1941 р. на Західній Україні. Дослідники з'ясували, що у перші тижні війни в тюрмах Західної України було страчено близько 22 тис. осіб [5; 10; 11].

Проте, т.зв. «розвантаження» радянських в'язниць, вбивство і загибель в'язнів під час евакуації у 1941 р. відбувалася на всій території України, в тому числі й на Чернігівщині.

Деяку інформацію на цю тему можна знайти в оприлюднених у 1994 р. документах українським істориком Іваном Біласом [2].

У записці по дроту заступнику наркома внутрішніх справ СРСР Василю Чернишову від заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР, капітана державної безпеки Миколи Ратушного за 29 червня 1941 р. вказано, що з Чернігівської області терміново необхідна евакуація 1369 в'язнів [2, с. 240]. Вже в записці по дроту Чернишову від народного комісара внутрішніх справ УРСР, старшого майора державної безпеки Василя Сергієнка за 1 червня 1941 р. повідомлено про першочерговість вивозу з тюрем Чернігівської області 1500 в'язнів, для чого треба 52 вагони [2, с. 241]. Отже, кількість в'язнів у тюрмах області збільшилася на 131 особу.

Начальник тюрми №4 м. Городня Чернігівської області, молодший лейтенант державної безпеки Москаленко доповів начальнику тюремного управління НКВС УРСР політруку Демяхіну, що 14 липня 1941 р. в'язні були відправлені у м. Златоуст (Челябінської області Росії), а останні 15 в'язнів 11 серпня відправлені у Чернігівську тюрму. У документі є цікава інформація, що з 61 особи особового складу цієї тюрми 10 осіб записалися у партизани [2, с. 254-255].

У Зведенні про хід евакуації в'язнів із тюрем УРСР станом на 19 серпня 1941 р. дається два показника їхньої кількості: кількість евакуйованих і їх наявність. По в'язниці №1 у Чернігові – 763 осіб за першим показником і 700 осіб за другим, по в'язниці №2 у Прилуках Чернігівської області – відповідно 255 і 250 осіб, по в'язниці №3 у Новгород-Сіверську Чернігівської області – 256 осіб, тобто уцілили усі, по в'язниці №4 у Городні Чернігівської області – 176 і 190, тобто ще добрали додаткових. Місце відправлення Кустанай (сучасний обласний центр у Казахстані) і Златоуст. Звертає увагу, що у прикінцевому пункті документу «Наявність в'язнів, що залишилися» вказано, що станом на 10 серпня 1941 р. ще не вивезли з Чернігівської області 666 в'язнів [2, с. 266-267].

Із Доповідної записки на ім'я заступника начальника тюремного управління НКВС УРСР політрука Демехіназа підписом старшого інструктора політичного відділу тюремного управління НКВС УРСР В.Н. Поперлі від 19 вересня 1941 р. відомо, що станом на 26 серпня 1941 р. у тюрмі в Прилуках щодо 49 в'язнів, засуджених до розстрілу, повинні були виконати вирок на місці [2, с. 276].

Автор документу повідомив, що 24 серпня 1941 р. відправили із тюрем Чернігова (загальна і внутрішня) 684 в'язнів, з них 260 осіб, засуджених до страти. У селі Терки (мабуть Тертки) Сумської області Ревтрибунал відправив 97 засуджених до смерті в райвоєнкомати, а в Сумах розстріляно 108 засуджених до смерті, решту залишили у тюрмі у Сумах [2, с. 277-279].

Таким чином, наявні відомості вказують, що на території Чернігівської області під час евакуації владою проводилося т.зв. «розвантаження» радянських тюрем, вбивство в'язнів. У подальших дослідженнях важливо з'ясувати всі обставини «чисток» під час евакуації у 1941 р. та кількість жертв в'язнів із чернігівських тюрем.

Інша актуальна тема: терор радянського партизанського руху на території Чернігівської області у період німецької окупації у 1941–1943 рр. та його продовження у 1943–1945 рр. після вигнання нацистів з області партійно-радянським активом з числа колишніх партизанів.

Перш за все чітко окреслимо державну політику національної пам'яті у цьому питанні: держава визнає і відзначає внесок радянського партизанського руху, його учасників в опортів вигнанні нацистських окупантів з України. Водночас, засуджуються численні злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини геноциду під час Другої світової війни 1939–1945 років, вчинені як націонал-соціалістичним (нацистським), так і комуністичним тоталітарним режимами на території України, внаслідок чого Україні та Українському народові було завдано величезних втрат. Ця позиція закріплена у законах України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» [7] і «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [9]. Це стосується і радянського партизанського руху.

Ще у 2006 р. авторитетний український історик Анатолій Кентій та його неофіційний учень, російський історик Олександр Гогун, серед негативних явищ радянського партизанського руху як інструменту реалізації політики комуністичного режиму на окупованій нацистами території України окреслили такі категорії їхніх злочинів: «Тактика випаленої землі»,

«Комуністичний партизанський терор», «Грабунки, мародерство, бандитизм», «Сексуальне насильство, статева розпущеність» [12, с. 3].

Тема колосальна для досліджень і саме тому спробуємо обґрунтувати актуальність вивчення на регіональному рівні одного з них, а саме радянського партизанського терору, який був продовженням терористичної політики СРСР 1920-х – 1930-х років в Україні по відношенню до Українського народу.

Трагедія цивільного населення України під час Другої світової війни і особливо в період нацистської окупації, що опинилося під подвійним ударом між двома абсолютно безпощадними тоталітарними режимами. Так, командир Чернігівського обласного партизанського загону Олексій Федоров під у листівці-наказі від листопада 1941 р. за підписом «генерала Орленка», заборонив здавати продовольство німцям і погрожував розстріляти селян за непокору партизанам. 29 липня 1942 року у новому зверненні до населення області О. Федоров вже в іншій формі пригрозив репресіями: «Осіб, які порушать цей наказ, – повезуть хліб, худобу й інші продукти німецьким окупантам, буде покарано суворою революційною рукою – все їхнє майно буде конфісковане» [4, с. 236].

Продовжувалися винищувальні репресії проти селян, які стали жертвами т.зв. колективізації і розкуркулення початку 1930-х років та всіх постраждалих від комуністичного терору 1920-х – 1930-х років. Так, Олексій Федоров у першому наказі по створеному ним партизанському загону Малодівицького району від 30 жовтня 1941 р. у переліку осіб, призначених на знищення, вказав на «недобитих»: «в) село Стрільники – знищити всіх куркулів, які зайняли колишні свої хати» [4, с. 278].

Одним із напрямів партизанського терору було вбивство представників низової місцевої окупаційної адміністрації, яка складалася із місцевих мешканців, всіх запідозрених у службі на окупантів. Ця політика дуже часто розповсюджувалася на членів їх родин. Зауважимо, що радянська репресивна політика не визнавала необхідності толерантно ставитися до місцевої цивільної влади, яка займалася забезпеченням життєдіяльності територіальних громад. Іншими словами, сталінським месникам була байдужою проблема елементарного життя-виживання цивільного населення в умовах нацистської окупації. Таким чином, всім особам і членам їх родин, які опинилися в місцевих органах влади без огляду на функції, які вони виконували, якщо не були агентами радянських партизан і підпілля, був винесений вирок «німецьких посібників» і загрожувала смерть.

Так, в Акті про знищення німецьких пособників і членів їх сімей Злинківським партизанським загonom від 2 листопада 1941 р., який пізніше увійшов до складу Чернігівського партизанського з'єднання О. Федорова, було вказано: «Партизанська група [...] здійснила наліт на дома німецьких шпигунів в с. Дубровка Злинківського району (Брянська область сучасної Росії) [...] спалено будинок Николаєнка, а сам він поранений і знищено троє членів його сім'ї» [12, с. 110].

Однією з особливостей діяльності радянського партизанського руху було вкрай жорстоке поводження з полоненими та заарештованими навіть в умовах війни та окупації. Це відзначали навіть наглядачі від вищих комуністичних органів влади, які керували їм.

Так, у доповідній записці першому секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову про стан партизанського руху і населення на окупованій німцями території України від 13 травня 1943 р. письменник Микола Шеремет відмітив: «Поліцаїв, старост, бургомістрів, які чинять спротив, партизани перед тим, як розстріляти, добре «повчать». Особливою жорстокістю відзначалися партизани Федорова. Я був свідком, як поліцаїв били до крові, різали ножами, підпалювали на голові волосся, прив'язували за ноги на аркані конем волокли по лісу, обварювали гарячим чаєм, різали статеві органи...» [12, с. 123].

Тортури і вбивства були звичайною справою у житті партизан. Так, у щоденнику командира партизанського загону ім. Сталіна Чернігово-Волинського з'єднання Григорія Балицького у запису від 4 квітня 1943 р. написано про це таким чином: «Перед обідом із комісаром ходив до з'єднання Мельника з метою дістати дві пари підощв для чобіт. Підощви дістав, але у цей час привели бургомистра (вірного слугу німців). Ввечері його привели до штабу з'єднання, тут його прикінчила партизанська рука. Били цього негідника хто чим міг, крім цього поливали окропом. Обід у штабі з'єднання. Пили горілку, ще трохи перепало партизанської горілки, яка мала міцність 96%» [12, с. 125].

Такий стиль поведінки залишився у вже партійно-радянського активу з числа колишніх партизанів і після вигнання нацистів із Чернігівської області. Так, у спецповідомленні секретарю ЦК КП(б)У Дем'яну Коротченку від 4 грудня 1943 р. заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР Тимофій Кальненко інформує про незаконні дії і свавілля, що здійснювали деякі колишні партизани. В якості прикладів названо 7 епізодів партизанських злочинів [12, с. 127-129].

Типовим прикладом позасудових вбивств серед інших названо такий: «У вересні місяці ц.р. в Ічнянському районі колишній партизан Ващенко, після визволення райцентру Ічня від німецьких окупантів, самочинно розстріляв жителів цього села – Ігнатенка і його дружину за те, що Ігнатенко при німцях зайняв будинок, що належав йому, який був відібраний у нього в 1931 р. під час розкуркулення» [12, с. 128].

Характерним прикладом безмежного свавілля партійно-радянського активу з колишніх партизанів, до якого вони звикли під час нацистської окупації, названо у документі такий:

«У Холмському районі [сучасний Корюківський район Чернігівської області– С.Б.] 25 жовтня ц.р. колишні партизани, 1-й секретар РК КП(б)У тов. Гузар Ф.К. і голова Райради Депутатів Трудящих, викликали до себе у кабінет начальників РО НКВС і РО НКДБ і вимагали від них віддати колишнім партизанам цілу низку тих, хто був під вартою, для розстрілу, а коли начальники РО НКВС і РО НКДБ відмовилися виконувати це незаконне розпорядження, Секретар райкома тов. Гузар почав обурюватися, заявив: «Я господар району, я знаю, що роблю і хто Вам дав право не виконувати мої розпорядження».

Тов. Гузар також дав партизанам розпорядження – зброю органам НКВС не здавати, – при цьому заявив: «Ми не можемо сподіватися на органи НКВС, а повинні самі себе охороняти».

У цьому ж районі колишні партизани, озброєні автоматами, за розпорядженням секретаря райкому тов. Гузара, систематично здійснюють вилучення різних натільнихречей, цінностей і продовольства. Вилучені речі привласнюють собі або роздають реєвакуйованим родинам колишніх партизан.

Серед керівного складу цього району, з колишніх партизан, спостерігаються систематичні пиятики» [12, с. 129].

Така негативна реакція центральної комуністичної влади пояснюється тим, що частина партійно-радянського активу з числа колишніх партизанів вийшла за межі дозволеного тоталітарною владою, яка перш за все слідкувала за безперебійним функціонуванням вертикалі влади знизу до гори.

Отже, природа комуністичного режиму не змінилася під час Другої світової війни та її складової німецько-радянської війни, окупації нацистською Німеччиною частини території СРСР, зокрема і України, в тому числі й Чернігівської області. Цивільне населення страждало як від нацистських, так від комуністичних злочинів.

Радянський партизанський рух перш за все був інструментом реалізації політики керівництва СРСР, байдужий до долі народу. Ці та інші теми радянських політичних репресій під час війни потребують ґрунтовного дослідження на регіональному рівні для відтворення повноцінної історії того часу, створення умов для виключення у майбутньому злочинів проти цивільного населення, злочинів проти людяності та військових злочинів.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Кн. 1] / Білас І. – К. : «Либідь» – «Військо України», 1994. – 432 с.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Кн. 2] / Білас І. – К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. – 686 с.

3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь; НАНУ. – Київ, 1999. – 448 с. – (Україна у ХХ ст. ; Т.1).

4. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування 1941 – 1944 рр. / [перекл. Катерина Демчук]. – К. : Наш Формат, 2014. – 504 с.

5. Друга світова війна в історичній пам'яті України : за матер. Укр. ін-ту нац. пам'яті / [упоряд.: Л.Герасименко, Р.Пилявець]. – Київ; Ніжин, 2010. – 247 с.

6. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року №316-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

7. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

8. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 9 квітня 2015 року №314-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

9. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 9 квітня 2015 року №315-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

10. Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=248>

11. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. / Друге вид. – Львів; Нью-Йорк, 2003. – 430 с.

12. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории.: [Док. и мат. / Авт. текста, сост. Гогун А., Кентий А.] – К. : Украинский издательский союз, 2011. – 430 с.

В статье освещены политические репрессии против украинского народа, которые системно осуществлялись коммунистическим режимом во время Второй мировой войны и в период её составляющей – немецко-советской войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: немецко-советская война 1941–1945 гг., политические репрессии, коммунистический режим, партизанский террор.

Євгеній Шпилевський

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО БЛАНК – ГЕРОЙ СВОГО ЧАСУ

У статті мова йде про Михайла Бланка (1898, Єкатеринбург – 1941, Чернігів) – радянського воєначальника, командира 15-го стрілецького корпусу, який у 1938 р. був звільнений з лав Червоної армії, репресований, проте реабілітований, і в січні 1939 р. відновлений в рядах Червоної армії. 2 вересня 1941 р. загинув в бою під час битви за Чернігів.

Ключові слова: громадянська війна, більшовики, Червона армія, стрілецький корпус, Друга світова війна.

Михайло Ілліч Бланк народився у 1898 році у бідній єврейській сім'ї, батько займався різними справами, а мати виховувала брата Мирона та сестру Лізу у місті Катеринославі, незабаром переїхав на Полтавщину, до міста Лубни. Сім'я була дуже злиденна, з 12 років він розпочав працювати пакувальником в магазині, згодом учнем у конторі.

Потяг до навчання був дуже сильним і він екстерном закінчив вище училище, а через два роки гімназію. Указом царя був направлений на фронт

М. И. Бланк

Першої світової війни як юнкер. З цієї категорії молодий Бланк потім потрапив на відбір кандидатів для направлення на короткострокові офіцерські курси. На те, що він був євреєм уваги в той час не звертали. Час був дуже складним. Військовим силам було потрібне поповнення, а потреба в офіцерському складі на третьому році Першої світової війни була дуже необхідною. Таким чином, Бланк опинився в 151-у запасному піхотному полку, розташованому в місті Камишин на Волзі. Там він отримав основи керування невеличкими підрозділами. У полку здійснювалось навчання із стрільби, метання гранат, подолання дротових загорож та окопів умовного противника. Але закінчити курс не вдалося. У лютому 1917 року відбулася революція, навчання скінчилось тільки через декілька місяців.

У військах була невизначеність, і тому Михайло Бланк віддав перевагу більшовикам. Він був обраний членом полкового комітету, але згодом захворів на туберкульоз та повернувся до родини в м. Лубни. Деякий час був тяжко хворий і прикований до ліжка, перебував між смертю та життям. Лише на травень 1918 року зміг подолати хворобу.

У серпні 1918 року пішов до військкомату міста Лубни, звідти потрапив на німецький фронт, політбійцем у складі кавалерійського полку, потім він воював з бандами отаманів Ангела і Григор'єва, які тероризували місцеве населення. Уже в якості військового комісара (воєнкома) артилерійської батареї приймав участь в боях з військами генерала Денікіна, які рвалися до Москви. Під час боїв на денікінському фронті був поранений у голову, але відмовився від лікування в шпиталі, і залишився у своєму підрозділі.

У жовтні 1919 року військове керівництво командує Бланка на навчання до Москви на артилерійські курси. Навчався він там недовго. У лютому 1920 року його звалив сипний тиф, загострений від недолікованого туберкульозу. Прийшлося відкласти навчання. Після хвороби він отримує відпустку, а через три місяці знову їде до армії. У червні 1920 року Михайла Бланка призначають воєнкомом окремої кінної батареї та відправляють на Польський фронт у складі 14-й армії. Там він приймає участь у бойових діях під керівництвом легендарного командарма Ієроніма Уборевича. Під час бою на річці Збруч знову отримує поранення, та знову залишається у своєму підрозділі.

Восени 1920 року в Криму розпочала свій наступ Червона армія проти військ генерала П. Врангеля, де знову відважно воював М.Бланк. Після розгрому ворога у березні 1921 року він стає воєнкомом 1-го кавалерійського полку 2-й Туркестанській дивізії. Проте в травні дивізію розформовують,

більшу частину воїнів демобілізують, а решту включають до складу 9-ї кавалерійської дивізії Українського військового округу, який був дислокований в українському місті Проскурові. Там він отримує посаду воєнкома кавалерійської бригади. Після закінчення громадянської війни у 1922 році воєнком 49 кавалерійського полку Михайло Бланк приказом РВСР за №156 був нагороджений орденом червоного прапора (РСФСР) № 11201 та почесною зброєю «Б».

Після закінчення громадянської війни чисельність особового складу Червоної армії скоротили із п'яти до півмільйона. У січні 1922 році інститут військових комісарів у кавалерійських частинах було ліквідовано. Михайло Бланк, життя якого повністю було пов'язано з армією, прийняв рішення залишитися в її рядах навіть з пониженням. Із січня по серпень 1922 року служить у 9-ій дивізії на посаді командира взводу учбового підрозділу дивізії, командира ескадрону 51-го кавалерійського, командира полкової школи, начальника штабу полку, який став йому рідним. На початку літа 1926 року його було відправлено на навчання у Військову академію РККА, яка готувала командирів та штабних працівників для взаємодії між військовими підрозділами.

З 21 вересня 1926 року начальник штабу 2-го кавалерійського полку Михайло Ілліча Бланка було зараховано слухачем Військовій Академії РККА ім. М.В.Фрунзе. Перед аудиторією виступали М.М.Тухачевський, Д.М.Карбишев, О.А.Свечін. У травні 1929 року М.Бланк закінчив навчальний заклад.

З червня 1929 по листопад 1930 роки перебував на посаді начальника оперативного відділу 1-го кавалерійського корпусу Українського військового округу. Враховуючи досвід кавалериста та академічну освіту, Михайла Бланка було направлено в Новочеркаськ викладачем тактики до Вищих кавалерійських курсів. У той час куратором курсів був М.Буденний, і тому викладати там було дуже престижно.

У листопаді 1931 році М.Бланка переводять на штабну роботу начальником відділення оперативного відділу Північно-Кавказького військового округу(ПКВО), а з березня 1935 року – Середньо-Азіатського військового округу (САВО) у місто Ташкент. У вересні 1935 року в Червоній армії вводять військові звання, Бланк отримав звання майора.

З початком репресій у 1937 році в армії розпочались чистки. Не уникнули їх і у Середньо-Азіатському військовому окрузі. Із 1 січня по 1 жовтня було звільнено з різних причин 338 чоловік. М.Бланка було

виключено з партії та 22 липня 1938 року було звільнено із лав армії за наказом К.Е.Ворошилова № 01236. Після написання листів Сталіну, Ворошилову, Мехлісу, Вишинському його прохання були задоволені. У листопаді 1938 року його було відновлено в партії, а у січні 1939 році зову прийнято до лав Червоної армії помічником начальника штабу 13-го стрілецького корпусу, який дислокувався на Західній Україні у місті Стрій. У листопаді 1939 року М.Бланк отримав звання полковника.

У серпні 1940 році. Михайла Бланка призначили начальником штабу 87-й стрілецької дивізії, розташованої в районі міста Володимир-Волинського, біля самого державного кордону.

У день початку війни полковник Михайло Бланк зустрів у розташуванні штабу дивізії. На 22 червня у 87-й стрілецької дивізії знаходилось 9 973 військовослужбовців. Після трьох тижнів бойових дій у строю залишилось всього 1059 бійців.

Після загибелі командувача 87-й стрілецькій дивізії генерал-майора Ф.Ф.Алябушева, полковник Михайло Бланк цілий тиждень виводив з глибокого тилу гітлерівців остатки 96-го і 283-го полків. Під час виходу з оточення вони зберегли бойові знамена своїх підрозділів.

Із оперативної довідки №14
20.00 30.6.41 штаб Південно-Західного фронту – Проскуров: «Особовий склад 87 сд., знаходився в оточенні в районі Володимира-Волинського в кількості 200 чоловік під керівництвом полковника Бланка прорвався з оточення и приєднався до 15-го стрілецького корпусу». Після клопотання про повернення дивізії до складу 5-ої армії, якою командував генерал-майор Потапов, 87-а стрілецька дивізія увійшла до складу 5-ї армії, а полковник М.І.Бланк був призначений її командиром, замінивши загиблого генерала Алябушева.

7 липня, приказом командуючого 5-ї армії, полковника Бланка було призначено керівником оборони Новоград-Волинського укріпрайону. Особовий склад 206-й, 228-й стрілецьких дивізій і 109-ї моторизованої дивізії мав чисельність біля 2500 чоловік. Із такою невеличкою «Оперативною групою» він здержував натиск 1-й танковій групи генерала Клейста. Два дні група М.Бланка стримувала потужний натиск ворога. Надвечір 7 липня 11-та танкова дивізія Вермахту оволоділа Бердичивом, а 13-та захопила місто Новоград-Волинськ наступного дня. Певний час, знаходячись в оточенні і обороняючись, підрозділи М.Бланка стримували і відтягували на себе значні сили 6-ї піхотної дивізії генерала Рейхенау.

Із мемуарів маршала І.Х.Баграмяна «Так розпочиналась війна»: «Першим промінцем надії ввечері 9 липня стало донесення від генерала Потапова. Він доповів про успіх невеличкої по складу групи під командуванням полковника М.І.Бланка. Зібрані з різних частин, бійці оборонялись в Новоград-Волинському укріпленому районі. Того дня ці війська люто контратакували частини 298-ї піхотної дивізії ворога, нанесли йому серйозних втрат та захопили шосе Новоград-Волинськ-Житомир, таким чином перерізавши «артерію», яка живили ворожі танкові колони, які прорвалися до Житомира. Командування Вермахту було змушене перекинути в Новоград-Волинський район нові бойові частини, відволікаючи сили з київського напрямку. Це дозволило значною мірою виграти час та зміцнити оборону столиці України.

Незабаром силами 2-ї польової армії командування Вермахту розпочало свій наступ на гомельському напрямку. 19 серпня було взято місто Гомель. Одночасно з цим 2-а танкова група Г.Гудеріана розгромила радянські війська на центральному відрізку фронту в районі Жлобіна та Рогочева. Після цих вдалих бойових дій Вермахт переніс свій головний удар з московського на київський напрямок.

Становище всього Південно-Західного фронту було дуже складним. Ситуація того часу вимагала терміново зробити відхід 5-ї армії за р. Дніпро. Ситуацію різко загострила фатальна помилка, зроблена командуючим 37-ї армії Артеменко. 27-й корпус 37-ї армії не мав зв'язку з частинами 5-ї армії. 23 серпня гітлерівці дізнались, що на стику між двома підрозділами практично ділянка фронту була не прикрита взагалі.

У цю неконтрольовану радянськими військами ділянку двох фронтів стрімко рушили передові підрозділи 111-ї піхотної дивізії, підтримувані батареєю самохідних гармат «штурмгешютце» (Sturmgeschütz) . Їм вдалося швидко і не очікувано для радянських військ захопити практично не захищений Окунінівський (Горностайнопольський) дерев'яний автодорожній міст довжиною 1,5 кілометра, та переправитись через Дніпро, тим самим зробивши плацдарм для подальшого наступу на східному напрямку.

Командуючий групою армії «Центр» генерал фон Бок 24 серпня 1941 року писав, що 2-а армія в складі 13-го та 43-го армійських корпусів та 35-го тимчасового з'єднання, всього сімома піхотними дивізіями та однією кавалерійською дивізією робить наступ правим флангом на Чернігів...Найближчим завданням 2-ї армії та 2-ї танкової групи є захват передмостових плацдармів між Черніговом та Новгород-Сіверським, щоб з

того району, в залежності від розвитку військових подій, робити наступ далі на південь або на південний схід.

Завдання 15-го стрілецького корпусу полковника М.Бланка, в який входили 62-а та 200-я піхотні дивізії, прикривати відхід 5-ї армії за Дніпро та зайняти оборону на р. Десна, тим самим зупинити наступ ворога. Але із-за неповного укомплектування дивізій оборонний рубіж по берегу Десни був не цілісним. Це привело до того, що в ніч з 30-го на 31 серпня 470-а та 260-а піхотні дивізії у складі 2-ї німецької армії непомітно переправились через р. Десна у районі населених пунктів Свінь, Киселівки, Боромики, на стику Південно-Західного фронту та Брянського фронтів. Солдати Вермахту, захвативши примкнуту до берега невеличку баржу, та вплав, прикриваючись туманом, рано-вранці непомітно переправили на той бік спочатку роту, а потім 2-й піхотний батальйон, а згодом і полк на надувних човнах разом з командиром дивізії генерал-лейтенантом Шмидтом. Подолавши водний рубіж, частини 260-ї піхотної німецької дивізії захопили Єньків хутір, селища Підгірне, Піски, Виблі. Таким чином, вороги створили зручний для майбутнього наступу так званий «Виблінський плацдарм», який був ключовим для наступу, розташований на висоті, з якого дуже добре прострілювалась уся заплава річки Десна. Це дуже швидко корінним образом змінило обстановку біля міста Чернігова та міжріччя Десни та Дніпра. Загроза виходу Вермахту в тил 5 армії була неминуха. 31 серпня на позиції корпусу прибув член Військового ради фронту М.І.Бурмистренко, який, з'ясувавши обстановку, був глибоко переконаний, що корпус не пропустить ворога. Але справжня ситуація казала про те, що часу та сил для організації оборони у полковника Бланка не було, перевага ворога в живій силі становила 1 до 3,2, в ротах залишалося 20-30 активних штиків, боєприпаси майже скінчились.

Бойовий приказ командуючого 5-ї армії М.Потапова № 0040 від 1 вересня наголосив негайно розпочати наступ на знищення противника, про це казала і телеграма Генерального штабу маршала Б.М.Шапошникова.

2 вересня під вечір командир 15 стрілецького корпусу полковник М.Бланк прийняв рішення атакувати позиції ворога на Вибленському плацдармі. О 18.30 розпочалась артпідготовка. Всі снаряди були випущені по ворогу. Бланк особисто повів своїх бійців а атаку силами двох батальйонів 62-го стрілецької дивізії та батальйоном десантників. До наступу темряви вдалося відбити села Підгірне, Піски і частково Виблі. Далі під час запеклого бою полковник Михайло Бланк був смертельно поранений розривною кулею у голову.

Пізно увечері до німців прибуло підкріплення: 480-й піхотний полк зайняв позиції праворуч, а 460-й піхотний полк ліворуч від Виблів. Атака захлинулася.

4 вересня 1941 року з усіма військовими почесами Михайло Бланк був похований у місті Прилуки. З 1981 року ім'ям полковника Михайла Ілліча Бланка була названа вулиця у місті Чернігові.

Література

1. Вайсман Д. Судьба солдата – из хроники одной семьи. Чернигов 2012.
2. Сборник , награждённых орденом красного знамени и почётным революционным оружием [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kdkv.narod.ru/WW1/index.html.
3. Довідка Російського державного військового архіву (далі РДВА) № И-1229 від 10 липня 2009 року.
4. РДВА Ф.37837, оп. 4, спр.272, 540 арк.
5. Владимирский А.В. На киевском направлении. – М.: Воениздат, 1989.
6. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/docs/da/sbd/index.html>.

В статье речь идет о Михаиле Бланке (1898, Екатеринбург – 1941, Чернигов) – советском военачальнике, командире 15-го стрелкового корпуса, который в 1938 г. был уволен из рядов Красной армии, репрессирован, однако реабилитирован, и в январе 1939 г. восстановлен в рядах Красной армии. 2 сентября 1941 г. погиб в бою во время битвы за Чернигов.

Ключевые слова: гражданская война, большевики, Красная армия, стрелковый корпус, Вторая мировая война.

Лідія Нестеренко

ЕПІСТОЛЯРІЙ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (НА ПРИКЛАДІ ЛИСТІВ АННИ МАЗУН)

На основі аналізу листів остарбайтера Анни Мазун (с. Дроздівка Куликівського району) показано умови життя українських робітників, які працювали на підприємствах Третього Рейху під час Другої Світової війни. Проаналізовано основну тематику листів.

Ключові слова: остарбайтер, Анна Мазун, листи, Німеччина.

Нещодавно Україна відзначила 71-у річницю з часу закінчення Другої світової війни. Проте в історичній науці і нині ще залишаються недостатньо вивченими окремі аспекти стосовно цієї війни. Одною із малодосліджених до останнього часу була проблема остарбайтерів. У радянські часи дане питання не розглядалось з політичних міркувань. Лише в роки української незалежності з'явився ряд праць, присвячених даній тематиці. Це наукові розвідки Т. Пастушенко [1], О. Сидоренко [2] та ін.

В останні роки збільшується кількість робіт, присвячених остарбайтерам Чернігівщини. Узагальнюючі матеріали по районах та по області, статистичні дані та свідчення остарбайтерів Чернігівської області опубліковані в роботах автора [3], І.Харченко [4], В. Охріменко та С.Черевко [5] та ін.

Тому метою даної роботи є проаналізувати листи остарбайтера Анни Мазун та розглянути їх основну тематику; на прикладах, взятих із листів, показати рівень життя більшості українських робітників, що працювали на великих підприємствах Третього Рейху.

Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області (фонди Р-3291 і Р-8840).

Одним із багаточисельних фондів періоду Другої світової війни, які зберігаються у Держархіві Чернігівської області, є колекція листів та листівок радянських громадян із нацистської Німеччини (ф. Р-3291). До фонду було внесено листи остарбайтерів, автори яких були вивезені із Чернігівської області під час нацистської окупації. Листи згруповано у окремі справи або по кілька справ по всіх 39 районах, які на той час перебували у складі області. У кожній справі листи узагальнено по населеним пунктам. У декількох справах зберігаються листи, направлені у с. Дроздівка Куликівського району.

У одній із справ зберігаються сімнадцять листів Анни Мазун до батьків у с. Дроздівку. Молода жінка в роки радянсько-німецької війни перебувала у м. Гамбург, де працювала на заводі. Всі листи датовані груднем 1942 – липнем 1943 р. Ганну відправили до Німеччини у листопаді 1942 р.

Хочеться додати, що тематика, порушена у листах дівчини, була традиційною для всіх листів відправлених остарбайтерами з Німеччини додому. Але якщо взяти для прикладу Срібнянський район, то у фонді знаходиться по одному листу (максимум по два), які написала одна й та ж людина. Тому листи Анни Мазун можна вважати ідеальним джерелом, в якому є відомості про життя робітників з Чернігівщини на території Рейху. Варто також відзначити і те, що зміст листів майже не повторюється, у кожному із них знаходимо нову інформацію. Не будемо переписувати

повністю листи, наведемо лише найцікавіші фрагменти з них. Проаналізуємо листи за переважною їх тематикою, зберігаючи при цитуванні мову оригіналу.

Всі листи було написано на стандартних одинарних або подвійних листівках, які називались німецькою мовою «postkarte». На початку окремих листів стоїть дата написання. Приблизну дату написання інших листів, де дата була відсутня, можна визначити за поштовим штемпелем.

Традиційно всі листи молодої жінки починались із запису «Лист на Україну» або «Лист на Україну з Німеччини г. Гамбург».

Далі йшло **привітання** рідних. Різноманітними були привітання Анни до батьків. Наведемо кілька прикладів. У своєму першому листі з Німеччини, датованому 12/XII 1942 р. вона написала: «Здравствуйте родний: папаша й мамаша, брати й сестри та дороге товариство! Пройшов місяць і настав другий як я розпрощалась з своєю рідною сім'єю, селом та товариством, як нечую вашої мови та небачу в обличчя. Нарешті пишу Вам открыточку в якій повідомляю, що я жива й здорова і знаходжуся в г. Гамбурзі <...>» [6, арк.84].

«Здравствуйте дорогії родителі! Прийміть цю открыточку від відомої Вам, Вашої дочки і сестри Ганни <...>» [6, арк.80], – читаємо в листі за 25 червня 1943 р. В іншому червневому листі читаємо: «Поздравляю я Вас з праздником святою неділею і бажаю Вам хороших успіхів у Вашому далеко віддаленому від мене житті <...>» [6, арк.83].

Проте деякі привітання написано у віршованій формі:

«Привет з Німеччини!!!

Привет Вам всем мои родные й мама,

Привет Вам всем Украинский простой,

И поцелуи оставленные Вами,

Я й до сих пор ещё ношу с собой!!!» [6, арк.77], – знаходимо у липневому листі жінки. А ще в одному, відправленому через місяць, дівчина написала:

«Из далёкого города Гамбурга

Шлю тебе я мамаша привет,

Как живёшь ты моя дорогая

Напиши поскорее ответ!» [6, арк.81].

4 грудня 1942 р., у своєму першому листі, відразу ж після привітання рідних, жінка написала дуже коротко про свою **подорож до Німеччини**: «<...> В Германію їхали 8 суток, але в самий Гамбург приїхали 11/XI 1942 р. де й проживаємо в лагерях і до цього часу, доїхали благополучно <...>» [6,

арк.84]. Проте про умови подорожі та про своє життя в Гамбурзі з 11 листопада по 1 грудня молода жінка не пише нічого. Можливо, щоб не засмучувати близьких.

Як правило, після привітання в листівках була *подяка рідним за листи*. Для молодої жінки, як і для всіх остарбайтерів, лист був єдиним засобом спілкування з рідними.

Опинившись в інших умовах, далеко від домівки, молоді люди по-іншому оцінювали батьків, близьких їм людей. Забулись різні дрібні непорозуміння, а залишилась туга як за батьківщиною, так і за рідними. Молодь ладна була витерпіти все аби лише скоріше повернутись додому. Тому листи з України для українських робітників були чи не єдиним джерелом сили та енергії. Не встала винятком і наша дописувачка.

«<...> Повідомляю що одного я листа від вас одержала, який читала і сама своїм очам недовіряла, що це листочок з України від рідних. Я так зраділа що й сама незнаю як, стала читати і від радості, а також і горя за слізьми не бачила стрічок, які були написані рукою рідної сестри Каті <...>» [6, арк.78], – дізнаємось із березневого листа Анни.

А в іншому листі, датованому квітнем 1943 р., молода жінка, окрім радості від батьківського листа, переосмислює поняття дружби. Вона написала: «<...> В перших стрічках свого коротенького листа, я спішу Вам повідомити в тому, що я вашого листочка одержала 15/IV–43 р. за якого 107 дякую 107 сердешно. <...> Коли принесли мені її я вже спала, мене розбудили то я зляку та із радості незнаю як читати, откриточку читаю, я сама тремчу то за слізьми небачу, але нічого Вам що хоч Ви не забуваєте на мене, бо коли була дома то була потрібна всім подругам і товаришам, а як виїхала то скільки їм не писала, а відповіді нема й до цього часу. Воно й правда в патефоні на пластинці співалась пісня, що при щастю всі дружаться з нами, при горю нет друзей у нас <...>» [6, арк.89].

У одному із липневих листів також молода жінка щиро дякує батькам за вісточку із дому: «<...> В перших строках свого коротенького листа я хочу Вам сповістити про те, що листа я вашого одержала 6/VII за якого сердешно дякую. Довго я ждала і не раз плакала що всім є листи, а мені нема і писала на всякі лади Вам, то не обижайтеся. Нарешті діждалась від вас і від Шури. Одержавши листи я їх безліч разів читала і плакала незнаю чого. Як обідно що люди гуляють, а ми свої роки губимо непомітним образом не лишивши ніяких слідів. Але нічого може переживем <...>» [6, арк.85], – написала вона. Як видно, молода жінка з нетерпінням чекала листів з дому, і щоразу гірко

плакала, читаючи їх. Переписка була єдиним доступним засобом спілкування із рідними.

Якщо звісток з дому довго не було, то в листах було і *хвилювання за рідних і образа*. «<...> Я не знаю чи ви мене ніколи не згадуєте, що мені даже ніколи не ікнеться. Тай в сні стали рідко вдаватися. Я вас згадую на день мо 100 раз і ївши, і пивши робивши гулявши. Буває із слізьми, а буває і так згадуючи проше <...>» [6, арк.79], – дізнаємося із травневого листа Анни. А в червні 1943 р. вона написала батькам: «<...> Дорогі 108мої я пишу Вам листи кожної неділі, але від Вас отвітів не одержую, чому це так? Чи ви не пишете чи я не одержую, чи може й справді мамаша Ви своїх слів додержуєтесь, що колись говорили нещитать мене за дочку і по мені не жалкувати то нехочете і відповіді давати. Мамаша Ви про це все забудьте і не забувайте мене, коли я Вам непотрібна то кому ж я буду потрібна в чужій стороні <...>» [6, арк.83].

У липні дівчина написала батькам: «<...> Правда, коли дівчата одержують листи, а я ні то обідно і завидно <...>» [6, арк.77]. А в наступному липневому листі знаходимо наступне: «<...> Сьогодні п'ятниця 25є, якраз вийшло 8 місяців як ми виїхали із свого села. Прийшовши з роботи вечором я сідаю писати вам откриточку, а серце стискає обіда. Як необхідно коли всі мої подруги одержують з дому откриточки, листи та посилки, а мені і откриточки немає. Всі читають листи і плачуть і із радощів плачуть я теж плачу, але незрадощів <...>» [6, арк.80].

В одному із листів ішло *обговорення новин з дому*. «<...> Ви пишете що живите харашо нема вже обох корів і кобили то я знаю яке харашо так як і наше, але нічого колись може переживете як не пагано а дома і в теплі і в добрі, а нам як прийдеться, але нічого проти літа не проти зими <...>» [6, арк.78], – знаходимо у березневому листі Анни.

Писала молода жінка про своє *життя та здоров'я*, і бажала останнього своїм рідним. Іноді це були загальні фрази типу: «<...> В перших строках свого коротенького листа я спішу вам повідомити про те що я жива й здорова чого й вам бажаю мої роднії <...>» [6, арк.82] або «<...> я ще пока жива й здорова чого й вам бажаю в Вашій житні відокремленій далеко від мене <...>» [6, арк.78]. Проте в інших листах знаходимо детальнішу інформацію про життя та стан здоров'я. «<...> Жива й здорова але здоров'я моє пішло вниз, але нічого <...>. Про жизнь мою не питаєте, а ви самі повинні здогадуватись бо життя моє таке як і в інших нас які живем не дома на Україні, а в Німеччині на чужині. На чужій сторонці. Сонечко не гріє, крім рідної мами

ніхто не пожаліє, а також не дай боже заболіти то нікому й пожаліти <...>» [6, арк.76], – написала Аня 10 січня 1943 р. додому. «<...>Жизнь моя не хужає і не кращає <...>» [6, арк.78], – знаходимо у листі за 28 березня 1943 р. У листі за 16 травня читаємо: «<...> Живу я по старому не краще не хуже, а на одному рівні. Тільки всього мої рідненькі що здоров'я моє гіршає день з днем, а чому це ви повинні знати. <...> У мене болить в грудях і найбільше у лівій стороні. Була вже декілька разів у лікарні, але хто буде за нас боліти у чужій стороні, але й при таких умовах, але нічого не журіться. Я тут болю, а ви навірно дома ще хуже бо ми дещо чули про 109дом. <...>» [6, арк.79]. «<...> Ох мамаша сідаю писати і незнаю що написати, про життя про моє писати неінтересно бо воно як з першого дня так і до цього стоїть на одному рівні <...>» [6, арк.81], – цитуємо з червневого листа дівчини.

Анна Мазун, як і багато інших дівчат із Дроздівки, потрапила до м. Гамбург. Про свою **роботу** вона написала дуже коротко, не вказуючи ні назву заводу, ні свою професію. Можливо це був стратегічний об'єкт, і тому публікувати будь-яку інформацію про його діяльність було заборонено. У своєму першому листі від 4 грудня 1942 р. вона написала: «<...> На роботі ще не були, але скоро передбачається, що будем працювати на металургійному заводі <...>» [6, арк.84]. Але вже в кінці листа, можливо дописаному через кілька днів, вона повідомила рідним: «<...> Я працюю на металургійному заводі і зі мною Дуня Шелендюк і Галька Лазар а останні не зі мною, але ночуємо в одному байраці. Працюємо 10 год. робота в нас неважка <...>» [6, арк.84].

Проте і в наступних листах жінка також дуже коротко описувала свою роботу. «<...> Працюю на заводі 10 годин робота не важка, тиждень 109ном, тиждень вночі <...>» [6, арк.75], – знаходимо в листі Анни за лютий 1943 р. А вже в червні дівчина повідомила батькам новину: «<...> Працюю я на тому самому заводі і тільки змінилася робота я працюю контролем, але в тому самому цеху. Робота не важка, коли б ця робота та вдома <...>» [6, арк.82]. Проте в листах дописувачки відсутня будь-яка інформація про свою заробітну плату.

Однією з тем у листах стало **харчування**. Уже в першому листі від 4 грудня 1942 р. жінка повідомила батькам: «<...> Їсти дають тричі в день, дають хліб та ще дещо, сухарі вже поїла, але овочі їм хоч по трохи кожного дня <...>» [6, арк.84]. «<...> Кормлять нас так: варять 2 рази баланду і дають кожного дня по 300 грам хліба і 18 гр. масла та два рази в тиждень ковбаси, а ранше давали кожного дня, дають три чашки сахару в тиждень на

вісімнадцять душ, оце і всі продукти <...>» [6, арк.75], – читаємо у лютневому листі дівчини. І далі жінка продовжила: «<...> Я вже тут поправилась то тільки те й роблю що перешиваю пояски в спідницях, але нічого аби тільки не було смерті то переживем <...>» [6, арк.75]. У квітні 1943 р. у листі батькам вона знову описала свій раціон, який нічим не відрізнявся від описаного у попередньому листі [6, арк.89]. Як видно із листів жінки, яка працювала у промисловості та проживала у таборі, харчування було мінімальним, недостатньо смачним, одноманітним та пісним. Можна припустити, що подібним було харчування і у багатьох остарбайтерів, що перебували у таких або подібних умовах.

Тому актуальним для багатьох українських робітників було *отримання посилок* з дому. Не стала виключенням і Анна Мазун. Тому вже 4 грудня 1942 р. жінка детально описала, як можна відправити посилки до Німеччини. «<...> Нам дозволяють одержувати з дому посилки по 250 грам, але число їх необмежене, тобто можна і по 10–15 шт., тільки щоб із дому посилала не одна особа, а скільки посилок, скільки й осіб, хлопці які раніше приїхали вже одержували по 15 шт. і більше <...>» [6, арк.84], – читаємо у першому листі жінки. А через місяць, 10 січня 1943 р. нагадала знову жінка батькам: «<...> Нам можна одержувати з дому посилки по 250 гр. Тільки щоб не від однієї особи, а від декількох <...>» [6, арк.76].

Наскільки була важливою посилка для остарбайтера, дізнаємось з липневих листів Анни. «<...> Дорогая моя мамаша! повірте, що після того як я взнала що Ви вислали мені посилку їх діждатися, увесь час думкою даже і в сні. А знаю як ці посилокки посилались з яким трудом, а тому я вас прошу, коли в вас не виходить то не висилайте і не обижайте себе <...>» [6, арк.77], – написала жінка. В іншому липневому листі знаходимо: «<...> Ви пишете, що вислали посилки, але сьогодні вже 11/VII, а я їх не одержала. Навірно десь залежали, чи може ви вкладали яку писульку. Коли ви будете може іще коли посилати то нічого не вкладайте з паперу, тобто пісьмо. ... Коли в Вас видеться вислати посилку то висилайте, а коли з трудами ви висилаєте то не висилайте. Я одна якось проживу, а Ви самі себе не обижайте <...>» [6, арк.85].

Стосовно наявності *одягу та взуття*, то відомості про це зустрічаються у кількох листах дівчини. «<...> Вже одержали по 2 пари туфлів на дерев'яному ходу які коштують 10 бонів (бо нам платять бонами а не марками) <...>» [6, арк.75], – читаємо в листі дівчини за 15 лютого 1943 р. А 28 березня цього ж року дівчина батькам повідомила: «<...> Питаєте ви мене

про одяг і про обув то я скажу одно: що я ще проти людей не гола і не боса, але й здорово незадоволена, тут хоч би і було в що одітися то куди підеш з лагерь, бо нікуди не пускають <...>» [6, арк.78]. «<...> З одягу пока ще не давали нічого, але говорять, що даватимуть плаття, сорочки, чулки та ін. дрібницю, але це ще тільки говорять <...>», – написала жінка 4 квітня 1943 р. А вже через 2 тижні Анна повідомила батькам: «<...> Одяга в мене пошти ціла та нам видали по одному платтю, 1 сорочці, 3 трусах. Чоботи вже почали дратися, але я ношу туфлі на дерев'яному ходу, то пока не боса <...>» [6, арк.89]. Як видно, за 5 місяців перебування жінки в Німеччині, це були і всі речі, що вона отримала на підприємстві.

Однією з тем листів стала *природа*. З настанням весни та теплої погоди, молода жінка постійно згадувала красу української природи, своє село, сади, оброблені городи. Милуючись природою Німеччини, чужою для неї, вона подумки летіла додому. Проте інформацію на дану тематику зустрічаємо лише в одному її листі. «<...> Тут уже і яблука чималеньки, красніють черешні, клубника, а вишень і гіля гнуться. То подивись і подумаєш про домівку. Пропишіть як дома чи посадили город, як урожай на садах <...>» [6, арк.81], – знаходимо у листі за 26 червня 1943 р.

Одним із питань порушених у листах дівчини стала проблема *умов проживання, дозвілля та відпочинку*. Уже в першому листі, 4 грудня 1942 р., жінка описала умови проживання. «<...> Живем всі в одному лагері, а хлопців від нас відокремили, і повезли в Кельн. Живу пока харашо, тільки скучно й скучно за родними, а найдужче за Танею і Валею, словом за моїми дочками й сином <...>» [6, арк.84], – дізнаємося з листа Анни. «<...> Нас перевезли в новий лагерь, то живем 750 дівчат, а хлопців близько нема так що прибиратись ні перед ким та й не дуже весело. Правда буває дуже весело грає духовна музика, бють барабани і чути пісні але нічого після цього обиходилось благополучно <...>» [6, арк.78], – читаємо у березневому листі Анни. Наступного місяця вона написала батькам: «<...> Скучно, скучно за домівкою та нічого не зробиш <...>» [6, арк.89].

А 1 травня, вітаючи батьків із святом, дівчина написала: «<...> Сьогодні перше травня! Деяким принесло радість і щастя – тільки не нам. Нам крім сліз нічого хорошого не принесло згадується як колись на Україні святкували 1-ше травня, але тут святкуєш далеко інакше бо за колючою проволокою. Тільки і всього дали кращий обід, тобто змінили баланду. Пишіть як ви проводили праздник (паску) чи було чим розговорітися. Я розговлялась картошкою та баландою <...>» [6, арк.74]. Як видно, навіть великі свята для

частини українських робітників Третього Рейху мало відрізнялись від звичайних вихідних.

Однією із форм спілкування української молоді, яка потрапила до Німеччини, стало *листування*. «<...> Сьогодні неділя – вихідний день, а тому я вирішила іще написати хоч одного листа, хоч я пишу кожної неділі і не по одній, а декілька. Сьогодні пишу 6 шт. на Україну і 2 в Оснабрюк <...>» [6, арк.79], – написала батькам Анна 16 травня 1943 р.

Батьки дізнавались в односільчан про місцеперебування їх дітей та надсилали своїм дітям адреси друзів. Або ж молодь, яка поїхала до Німеччини у наступних хвилях, вже знаючи німецькі адреси своїх друзів, писала їм із своїх нових місць проживання. Так зав'язувалось листування в Німеччині між остарбайтерами. Вони дізнавались про режим роботи, заробітну плату та у цілому про умови життя один одного, а то і про новини з України. «<...> Я одержую із Оснабрюка листи від Проні Соболю, Галі Крисько та ін. які мені пишуть що мій брат Іван оженився, а тому я поздоровляю його з новозаконним браком і бажаю найкращих успіхів в їх житті <...>» [6, арк.75], – читаємо в одному із листів Анни. Як видно, про одруження рідного брата, як і про інші новини з дому, жінка дізнавалась не від рідних, а від таких самих остарбайтерів, як і сама.

У кінці всіх листів дівчина *прощалась* із рідними. Це були традиційні слова, такі як: «<...> Пока. Досвідання. Ваша дочка Галя. Пишіть частіше листи коли можна то мені і то буде веселіше <...>» [6, арк.89 а] або «<...> Досвідання з привітом і заочним поцілуєм Ваша дочка і сестра Галя! Давайте швидше отвіт <...>» [6, арк.82].

Таким чином, проаналізувавши всі 17 листів Анни Мазун, можна виділити основні питання, які порушувала в них жінка. Це особисті почуття: туга за домівкою, хвилювання за рідних, відсутність листів з дому; життя в Німеччині: робота, заробітна плата, побут, умови проживання, забезпечення одягом та взуттям, стан здоров'я тощо. Характерно що ці проблеми порушувались у більшості листів українських робітників, що працювали на території Третього Рейху.

Література

1. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В.Пастушенко; Інститут історії України НАН України. – К.: [Б.в.], 2009.
2. Сидоренко О. Книга життя українських остарбайтерів / О.Сидоренко, В.Котляр. – Полтава: АСМІ, 2005.

3. Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Випуск 42. – С.153–161.; Її ж. Українські остарбайтери: повернення історичної правди. Інформаційно-методичний матеріал до 70-річчя початку масового звільнення остарбайтерів із примусового рабства в Німеччині / Л.О.Нестеренко. – Чернігів, 2015. – 40 с.; Її ж. Емоційно-забарвлена лексика в листах остарбайтерів / Л.О.Нестеренко. – Українська мова і література в школі. – 2015. – № 51. – С.71–79.; Її ж. Остарбайтери Срібнянщини: вербування, життя в неволі та після повернення / Л.Нестеренко // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення» / укл. Нестеренко Л.О., Потій Н.М. – Чернігів, ЧОППО імені К.Д.Ушинського, 2015. – С.67–76.

4. Харченко І.М. Доля остарбайтерів у спогадах очевидців та документах. – Щорс, 2014. – 58 с.

5. Охріменко В., Черевко С. Спогади остарбайтерів / В.Охріменко, С.Черевко. – Матеріали міжрегіональної науково-теоретичної конференції «Героїчні сторінки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у патріотичному вихованні української молоді». Частина II / укл. Нестеренко Л.О. – Чернігів: ЧОППО імені К.Д.Ушинського, 2014. – С.39–45.

6. Держархів Чернігівської області, ф. Р-3291, оп.1, спр.70.

Проанализировав письма остарбайтера Анны Мазун (с. Дроздовка Куликовського району), показано условия жизни украинских рабочих, которые работали на предприятиях Третьего Рейха в годы Второй Мировой войны. Проанализировано основную тематику писем.

Ключевые слова: остарбайтер, Анна Мазун, письма, Германия.

Юлія Васильцова

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВА В ОСВІТНІЙ СФЕРІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ

Стаття присвячена одному з малодосліджених питань періоду Другої світової війни – проблемі освіти в період окупації на території Чернігова. На основі архівних джерел показана політика німецької влади у цій сфері в період окупації.

Ключові слова: окупація, початкова, середня та професійна освіта.

Події, які пов'язані з періодом панування німецької влади на території Чернігова та області, стали тим часом, коли вирішувалась доля нашого народу, право на існування не лише Української держави, але й цілої нації. Наводячи свої порядки німці знищували все, що могло пробудити в людині жагу до боротьби. І саме цим могла стати освіта та наука.

Політику окупаційної влади у сфері освіти можна охарактеризувати двозначно. З однієї сторони гітлерівці забороняли як початкове навчання в школах, так і вищу освіту. З іншої сторони ми знаходимо повідомлення про лояльне ставлення окупантів, і подекуди, навіть сприяння розвитку освіти. То чи були німці загарбниками і як відобразилася політика окупаційної влади на долі освітньої галузі Чернігівського регіону?

Метою даної статті є висвітлення політики німецьких окупаційних властей в освітній сфері Чернігівщини.

Різні аспекти політики в галузі освіти на окупованих українських землях не раз обговорювалися верхівкою керівництва Німеччини. Зокрема, на засіданні у штабі фюрера, яке відбулося 16 липня 1941 р., знавець «східного простору» А.Розенберг висловив думку, що в кожному комісаріаті ставлення нових властей до місцевого населення повинне бути неоднаковим, а в Україні необхідно підняти історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві тощо. Проте така позиція не знайшла підтримки інших керівників рейху.

Згодом А. Гітлер неодноразово повертався до цієї теми і, зрештою, чітко визначив власну позицію щодо даного питання: «Російський простір – це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей. Було б помилкою дати освіту місцевим людям. І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати» (17 вересня 1941 р.); «Слов'яни – це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, – це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними. Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута...» (19 вересня 1941 р.); «Всупереч думці деяких штабів не можна дозволити ніякого навчання і ніякої допомоги місцевому населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо...» (18 жовтня 1941 р.) [9, с. 210].

Чернігів був захоплений німцями 9 вересня 1941 р. Майже чотири місяці освітня галузь перебувала в стані невідання, оскільки жодного наказу

стосовно даної сфери не було видано. Лише 29 грудня 1941 р. була видана постанова №34 «VII секцій вермахту зони Б (Україна)». В ній зазначалось, що дозволяється функціонування початкових шкіл, промислових та сільськогосподарських професійних шкіл, закладів підготовки кравчинь, фельдшерів та працівників господарства. Вищі та середні навчальні заклади були повністю заборонені.

За виконанням даної постанови мали слідкувати органи на місцях. У Чернігові таким органом став «Відділ освіти та культури», котрий очолив Ф. Курганський. Інспектором шкіл був призначений Х. Чекулаєв. Пізніше, у грудні 1941 р. керівник відділу освіти буде переведений на посаду інспектора. Призначення на дані посади місцевих діячів мало позитивне значення для розвитку підпільної середньої та вищої освіти. Як Ф. Курганський, так і Х. Чекулаєв, С. Баран-Бутович будуть всіляко сприяти таємному навчальному процесу.

У Чернігові планувалося відкрити чоловічу і жіночу гімназії. У відділі культури та просвітництва міської управи були розроблені навчальні плани для них, які датуються 20 листопада 1941р. Але вони не відкрилися внаслідок протидії місцевої військової комендатури. 11 грудня 1941 р. видано наказ голови Чернігівського району П. Дюбка, в якому, згідно розпорядження Чернігівської міської комендатури, всім районним і сільським старостам заборонялося відкривати школи «...бо нема ніякої гарантії в тому, що викладання в них не буде переводитися в большевицькому напрямку» [4].

Школи, які працювали раніше, закривалися, заборонялися будь-які збори вчителів. Згодом позиція окупаційного командування дещо пом'якшилася. Розпорядження «Про відкриття шкіл для навчання в районах, підлеглих чернігівській комендатурі» надійшло наприкінці січня 1942 р. Наказувалося розпочати навчання з 2 лютого того ж року, але лише у 1-4 класах [5]. У результаті на кінець 1941/42 навчального року у Чернігові діяло лише п'ять початкових шкіл, в яких навчалися 932 учні і працювали 47 учителів [6].

Тому з виданням даного указу на території міста відновилося навчання в початкових школах. Головною умовою такого існування шкіл стало використання «безпечних» підручників. З цією метою наприкінці 1941 р. були створені спеціальні комісії при відділі освіти та культури Чернігівської міської управи, які повинні були переглянути підручники по всіх класах і предметах та викреслити й заклеїти всі ті місця, які «могли бути ідеологічно шкідливі сучасній школі».

Так, з «Витягу із доповідної записки комісії відділу освіти та культури

Чернігівської міської управи про виправлення підручника української мови А. Загородського» від 13 грудня 1941 р. ми дізнаємося, що було виправлено більше 18 слів [9, с. 236]. Проте, незважаючи на таку діяльність комісії по виправленню і збереженню підручників, вже на початку 1942 р. всі посібники довоєнного видання повністю були вилучені. Як зазначалося в наказі № 8 старости Чернігівської міської управи Є. Азарова від 22 січня 1942 р., «усі учбові та навчальні засоби радянського видання по школах та в населення мали бути вилучені через «їх нацьковування та комуністичний зміст» [9, с.241-242]. З тих же причин конфісковувалися книги з німецької мови радянського видання. Ця навчальна література мала зберігатися в школі № 3.

Учителям шкіл наказувалося на уроках читання використовувати матеріали, що містилися в часописі «Українське Полісся» під назвою «Сторінка для школяра».

Отже, у початковий період окупації (кілька перших місяців) політика німецьких військових властей у галузі освіти була відносно ліберальною. Питання відкриття того чи іншого навчального закладу, особливо середнього, залежало не від ідеологічних догматів націонал-соціалізму, а від позиції чиновників польових і місцевих комендатур. Треба також враховувати ініціативу представників місцевої української адміністрації й об'єктивні труднощі війни (наявність приміщень, обладнання тощо).

Ситуація змінилась лише на початку 1942 р. У січні 1942 р. було видано «Клопотання старости Чернігівської районної управи до фельдкомендатури м. Чернігів про друкування підручників української мови для народної школи», яке було прийняте до уваги і задоволене німцями. Складений Буквар та Читанка вчителями Ріпкинського району були надруковані в обмеженій кількості [9.240]. Проте даних підручників не вистачало на всі школи.

За даними Державного архіву Чернігівської області, ми дізнаємося, що в 5 школах, які існували на території Чернігова в період з 1942 – 1943 р. навчалось 1185 учнів. Підручників вистачало лише на 1/3 учнів [7].

Не в кращому становищі перебувала і професійна освіта. З Наказу № 3 заступника голови міжрайонної управи Чернігівщини Гурцева «Про відкриття фахових шкіл та вилучення підручників, виданих до нацистської окупації 13 січня 1942 р.» ми дізнаємося про відкриття фахових навчальних закладів. Їх основною метою була підготовка працівників сільського та лісного господарства, текстильної промисловості та охорони здоров'я. Всі учні, які до жовтня 1942 р. здобули професію, мали ставати на біржу в Чернігові, де їм мали підібрати роботу. Перевага надавалась учням чоловічої статі віком від

13 до 17 років, які могли б фізично працювати. Тобто Німеччина сприяла розвитку професійного навчання лише в корисливих цілях. Учні готували до тяжкої рабської праці і про поглиблене вивчення предметів мова не йшла. В закладах професійного навчання акцент робився на практичних заняттях, а не на теорії.

Таким чином, освітня політика нацистського окупаційного режиму полягала в максимальному обмеженні, примітивізації та прилаштуванні під свої практичні потреби системи освіти на захоплених територіях. Із цих причин Чернігівський відділ освіти та культури отримав дозвіл на відкриття лише 5 початкових шкіл та декількох закладів професійної освіти. Окупаційна влада повністю контролювала роботу цих навчальних закладів: давала вказівки щодо змісту навчання, ретельно перевіряла педагогічний склад та навчальну літературу.

Література

1. Державний архів Чернігівської обл., (далі – ДАЧО), ф. Р-3004, оп. 1, спр. 2, 40 арк.
2. ДАЧО, ф. Р – 3004, оп.1, спр.8, арк.4 .
3. ДАЧО, ф. Р – 3004, оп.1, спр.2, арк.7.
4. ДАЧО, ф. Р – 3004, оп.1, спр.5, арк.1.
5. ДАЧО, ф. Р – 3004, оп.1, спр.7, арк.6.
6. ДАЧО, ф. Р – 3004, оп.1, спр.11, арк.1.
7. ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 19, 20 арк.
8. ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 4, 8 арк.
9. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

Статья посвящена одному из малоисследованных вопросов периода Второй мировой войны – проблеме образования в период оккупации на территории Чернигова. На основе архивных источников показана политика немецких властей в этой сфере в период оккупации.

Ключевые слова: оккупация, начальное, среднее и профессиональное образование.

ВАСИЛЬ СТУС: ЦІЛИТЕЛЬ ХВОРОЇ НАЦІЇ

В статті відтворені чорнові фрагменти незавершених статей В. Стуса, що не ввійшли до шеститомного видання його творів. Вони демонструють широке коло громадських інтересів поета. Відвідавши Чернігівщину, Стус створює вражаючої сили нарис про зрусіфікований край.

Ключові слова: шістдесятництво, Нобелівська премія, русифікація, праісторичний біль, правозахисник.

Криза, панове! Можна розслабитися й зітхнути з полегшенням. Сотні й тисячі великих і малих речей, які щодня брали нас в облогу, відступили. Шопінг відкладається, причому невідомо на скільки. Сеанс гіпнозу скінчився. Те, що вчора було об'єктом найпалкіших бажань, більше не має ніякої цінності. Саме час напружити мізки, якими ми дедалі рідше користуємося за призначенням, і тверезо оцінити, що ж, власне, нам необхідне.

«Слід пригадати людині, що вона зовсім не матеріальна тварина, а високий громадянин високого небесного громадянства. Поки вона хоч трохи не житиме життям небесного громадянина, доти не прийде до ладу й земне громадянство», – говорив наш геніальний співвітчизник Микола Гоголь, пильно вдивляючись в історію «нашої єдиної, сердешної України».

Можливо, і нам слід згадати світ шістдесятників – парадоксальний, контрастний: гвалт і супротив, бунт і втеча, крик і мовчання, спопеляючий біль і непохитна віра в прийдешню свободу. Свята віра в те, що попри все, є і буде жити Україна, бо тримають її надійні руки, адже, коли в нації вождя немає, тоді вожді її – поети.

Шістдесятництво при соціалізмі, як стверджує І. Світличний у роботі «Українська інтелігенція перед судом КДБ», – це послідовна, чітко спрямована, а часто й цілеспрямована позиція людей, несумісна повністю чи частково з офіційно проголошено комуністичною ідеологією, а також розбудованою на основі цієї ідеології політичною системою однопартійної тоталітарної диктатури панівної імперської нації й проведеною нею політикою.

Говорити про шістдесятників нелегко, але необхідно. Говорити про них як про покоління непросто: надто вони різні. На тлі тієї доби чітко вирізняється силует Василя Стуса.

«Поет», «правозахисник», «лицар духу» – усі ці епітети абсолютно правильні щодо нього. Але чомусь мало згадують про його винятковий дар

безкомпромісно точно давати аналіз суспільним явищам й історичним процесам того часу.

Невгамовний, він якось аж безжалісно робив розтин хворого суспільства й виявляв світові його виразки. Воістину – цілитель хворої нації, цілитель словом праведним.

У 1985 р. Генріх Бьолль висунув творчість Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії. Перед кремлівськими тюремниками постала дилема: звільняти лауреата, як це вчинив 1936 р. Гітлер з Тадеушем Осецьким, – не хотілося, а тримати за ґратами незручно: затіяли ж бо «перестройку» тюрми народів. Знайшли традиційний вихід: знищити. А посмертно ж Нобелівську премію не присуджують.

Коли в Київському обласному суді переглядалася справа Василя Стуса щодо його реабілітації, суддя вилучив частину матеріалів із документів, переданих до суду із КДБ. Вилучив саме ті документи, які, на його думку, не давали підстав для реабілітації. Течку з цими документами він забрав до свого домашнього архіву, а після його смерті вони потрапили до викладача Київського університету Міщенко Олени Іванівни.

Ці матеріали – чорнові фрагменти незавершених статей, роботу над якими обірвали обшуки й конфіскації КДБ. Але і у чорновому вигляді вони доповнюють портрет Василя Стуса, підкреслюють все те, що йому нестерпно боліло – від роздумів про літературу до роздумів про існуючу дійсність.

Коло громадських інтересів поета було дуже широке. Він боровся проти русифікації, із зашморгу якої нас не змогли вийняти навіть усі роки незалежності України.

Він об'їздив Чернігівщину, створивши вражаючої сили нарис про наш зрусифікований край. Я глибоко впевнена в тому, що ці цікаві матеріали дадуть вчителів, учнів, студентів додаткові свідчення про Поета і Громадянина – Василя Стуса.

«Чернігів»

1. Загальні враження. Ви вперше приїхали до українського міста Чернігова. Але намарне ви намагатиметеся почути українську мову в автобусній касі, в їдальнях, кав'ярнях, ресторанах під вивісками «Полісся», «Україна» тощо, в магазинах, перукарнях, готелях «Україна» та «Десна», в кінотеатрах і в касах обласного драматичного театру ім. Т. Шевченка. Всюди вам відповідатимуть на ваші україномовні звертання по-російському. Не почуєте ви української мови і на фабриках, заводах, професійно-технічних училищах, будівельних організаціях. Хіба що яка жінка з села чи дядько

заговорять по українському намагаючись підладнатись під російську (городську мову).

Отже враження таке, що ви потрапили в обласний центр Росії або в таке зрусіфіковане місто як Донецьк або Ворошиловград. І в той же час на заводах, фабриках, комбінатах, в їдальнях, будуправліннях працюють українські хлопці й дівчата, вчорашні вихідці з чернігівських сіл. Але й вони стараються розмовляти по-російському, бо так розмовляє начальство: директор, начальник цеху, майстер, на російській мові відбуваються збори, ведеться документація, проводяться заняття в гуртках політичної та комсомольської освіти. Російською мовою проводяться міські й обласні партійні, комсомольські, профспілкові конференції. На російській мові випускаються стіннівки, «блискавки», російською мовою пишуться гасла про соц. змагання, про економію та бережливість, різні оголошення, накази, розпорядження.

2. Школи. У Чернігові 20 загальноосвітніх шкіл. З них тільки п'ять українськомовних. Це 1-ша, 9-та, 13-та, 18-та. Решта – російськомовні. У СШ № 16 є й українськомовні паралельні класи. Як правило, українськомовні школи розташовані віддалік од центру. Лише 1-ша школа в центрі, але вона тримається на тому, що тут вивчають англійську мову з 1-го класу. Для українськомовних шкіл характерна мала наповненість учнями. Так у СШ № 9 в районі П'яти кутів (П'яти вуглів) навчається лише 500 учнів. Учителя цієї школи кажуть, що кількість учнів у школі з кожним роком падає. А ще кілька років тому в СШ № 9 навчалось 800 учнів. Їздять до цієї школи учні майже з усього міста, і з такої віддаленої околиці Чернігова як Коти, бо там тільки російськомовні школи, і батьки, які хочуть навчати своїх дітей по-українському, змушені возити їх аж з протилежної околиці міста Коти через центр на околицю П'ятикути. Якщо в СШ № 9 (тільки 500 з лишнім учнів, то в таких російськомовних школах як № 6, 8 та інших навчається по 1600 учнів. Отже, діти українців, які живуть у Чернігові, складаючи національну більшість, майже всі навчаються в російськомовних школах: таким чином русифікуються.

3. Про вул. Сіверську. Ще кілька років тому була в м.Чернігові – древній столиці Сіверського князівства вул. Сіверська. Це невеличка вуличка в один квартал, що вела від князівського дитинця – Спаського собору (І-ша пол. XI ст.) і Борисоглібського собору (XII ст.) до П'ятницької церкви (XII ст.). Ця вулиця з'єднує ансамбль церков Сіверського князівства в одне ціле, і стара назва її якнайкраще відповідала цій ролі. І ось цю вулицю

перейменували з Сіверської на ім. Серьожнікова. Серьожніков – один з офіцерів, які загинули під час визволення Чернігова від німецько-фашистських загарбників. Звичайно, його іменем можна назвати будь-яку іншу вулицю (наприклад, існує в місті кілька Текстильних провулків I, II і т.д., чого б один з них не назвати іменем героя). Перейменувавши необачно чи навмисне Сіверську вулицю, міська рада, таким чином, порушила добру історичну традицію, витравивши у наших сучасників бодай згадку про те, на якій землі вони живуть.

4. Про музей Василя Тарнавського. Відомо, який внесок у збереження укр[аїнської] старовини вніс своєю багатою колекцією В. Тарнавський. Роль його в збиранні українського живопису, речей старовини для України не менша, ніж роль Третьякова для Росії. На базі його колекції було створено в Києві музей Т.Г. Шевченка і музей українських старожитностей у Чернігові. Земство для цього музею побудувало спеціальний будинок. До 1925 р. цей музей носив ім'я Вас[иля] Тарнавського. Потім його перейменували на Чернігів[ський] держ[авний] історичний музей, ім'я Тарнавського зникло. Спитайте тепер у Чернігові учнів шкіл, молодь на підприємствах, хто такий В. Тарнавський, вам у відповідь стелуть плечима. Навіть не всі вчителі знають про Тарнавського. Та воно і не дивно. Адже ім'я це замовчується. Зайдіть до істор[ичного] музею. Ніде не сказано, що засновано його на базі колекції В. Тарнавського. Годилося б перед початком експозиції виставити його портреті стенд, присвячений життю і творчості фундатора музею, як це зазвичайно в ін[ших] музеях. У Чернігівському музеї уже аж наприкінці експозиції останньої дореволюц[ійної] зали в одній із **шухляд** виставлено маленький портрет (низької якості фотокопію з портрета Тарнавського розміром з листівку) і скупі сказано в машинописному тексті про його діяльність.

Райцентри, колгоспи

Сосниця. Район[ний] центр. Батьківщина О. Довженка. Назва вулиць написані рос[ійською] м[овою]: ул. Довженко, ул. Леніна тощо. Дошка пошани районна оформлена рос[ійською] м[овою] «Доска почета». Гасла виконані переважнорос[ійською] м[овою]: «Пусть живет марксизм-ленинизм – светлое будущее всего человечества!» і маса подібних лозунгів. Готель називається «Гостинница Убедь».

Колгосп «Авангард» (с. Великий Устов). Документація в колгоспі рос[ійською]мовою ведеться. На стінах висять діаграми, таблиці рос[ійською]мовою: «Выполнение пятилетнего плана по продаже продукции

сельського хазяйства» і т.д. Збори, наради проводяться рос[ійською]мовою. Заяви від колгоспників на ім'я правління подаються рос[ійською]мовою, хоч живіть тут виключно українці.

Колгосп «Прогрес» (с. Авдіївка) Сосничанського р-ну. Таж сама картина. У коридорі контори тут висить стенд «Голос народного контролю». Тут подається «Состав колхозной группы народного контроля колхоза «Прогресс»:

Рыбчук Мария Степановна

Полегенько Сергей Павлович

Скрипка Павел Кузьмич

Галаган Василий Петрович – і ось так весь список – усі українці.

Таж сама картина в колгоспах «Рассвет», «Родина» та ін.

Корюківка. Райцентр. Назви вулиць рос[ійською]мовою. У об'єднанні «Сільгосптехніка», у «Міжколгоспбуді», у «Ліспгоспзазі», на фабриках документація, стіннівки, розпорядження, накази, гасла виконані тільки рос[ійською] м[овою].

Селище Холми Корюківського району. Відділення «Сільгосптехніка». Така ж картина. А працюють українці переважно. Ось подається російською мовою «Список трактористов механизированного отряда». 42 особи. З них лише троє – рос[ійські] прізвища, решта українські. Підпис під списками: «Начальник отряда Артеменко». При в'їзді в села стенди: «Добро пожаловать в Сядрино!», «Добро пожаловать в нашу Завадовку!» і т.д.

Колгосп «Маяк», «Україна», ім. Чапаєва Корюківського району – документація, гасла рос[ійською]мовою. Збори проводять рос[ійською]мовою. У колгоспі «Україна» (село Олександрівка) усі таблички на дверях: «Председатель колхоза», «Бухгалтерия», «Главный агроном», «Главный зоотехник» і т.д.

Пам'ятник П. Кулішу. Рік чи два тому СПУ завезла матеріал (мармурові плити для намогильного пам'ятника П. Кулішу) у Мотронівці Борзненського району. Частину пам'ятника – обеліск поставили. Тоді приїхали в село кагебісти з Чернігівського КГБ, зацікавились цією справою. Спорудження пам'ятника припинилося. Плити лежать у колгоспному хліві. Голова колгоспу звернувся в райком КПУ – що робити? РК КПУ звернувся в обком КПУ. Секретар по пропаганді Чернігівського обкому КПУ сказав на те: Хватит с этого бандеровца (!!) и того, что поставили!».

с. Лемеші Козелецького району. Батьківщина Олексія та Кирила Розумовських. У пам'яті односельчан ці імена живуть. Але в селі ніде нема

пам'ятного знаку про це, ні таблички меморіальної, нічого».

А все найнадійніше, що від поета залишилося у світі, – Слово як матеріалізований праісторичний біль України.

Він був оголеним нервом епохи, яка, дай Боже, кане вже в те минуле – тільки б ми не продовжили їй віку своїм необачним вибором чи злочинною байдужістю до самих себе й нащадків. Не зрадьмо ж його пророцтву:

Ще кілька літ – і увірветься в'язь
Колючий дріт увійде в сні діточі
і всі назнаменовання пророчі
захочуть окошитися на нас.

Література

1. Юрій Бедрик. В.Стус: Проблема сприймання. – К., 1993.
2. Дмитро Стус. Життя і творчість В.Стуса. – К., 1996.
3. Василь Яременко. З неопублікованого // Українська мова та література. – 1998. – № 67. – с.2-4.

В статье воспроизведены черновые фрагменты незавершенных статей В. Стуса, не вошедшие в шеститомное издание его произведений. Они демонстрируют широкий круг общественных интересов поэта. Посетив Черниговский край, Стус создает потрясающей силы очерк о русифицированном крае.

Ключевые слова: шестидесятники, Нобелевская премия, русификация, праисторические боль, правозащитник.

Михайло Коронатник

«ГІБРИДНА ВІЙНА», ЯК ТАЄМНИЙ ІНСТРУМЕНТ РАДЯНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА, СПРЯМОВАНИЙ НА ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (1917-2016 РР.)

У статті аналізуються методи і технології «гібридної війни» Росії проти України в історичному контексті політики геноциду українців з боку радянського та російського керівництва.

Ключові слова: геноцид, етноцид, «гібридна війна», національна політика, голодомор, політичні репресії, депортація, «русский мир».

Термін «геноцид» вперше введено в ужиток у 1943 р. польським юристом Рафалем Лемкіним. В «Енциклопедії геноциду», що вийшла в Ізраїлі у 1999 р., наводяться слова Лемкіна: «Я все більше і більше ототожнюю себе із стражданнями жертв, кількість яких зростала по мірі того, як я

продовжував вивчати історію. Я зрозумів, що пам'ять не лише покликана реєструвати події минулого, але й стимулювати совість людини. ...Мені стало зрозуміло, що різноманітність націй, релігійних груп і рас має важливе значення для цивілізації, бо кожна із цих груп покликана виконати місію і зробити внесок у плані культури. ...Я вирішив стати юристом і добитися заборони геноциду і його попередження шляхом об'єднання зусиль країн» [29, с. 79].

Міжнародно-правовий статус термін отримав після Другої світової війни у грудні 1948 р. в «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього». У цьому документі під геноцидом розуміються дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, а саме:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) нанесення серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) зумисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;
- г) заходи, розраховані на попередження дітонародження у середовищі такої групи;
- д) насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої [14].

Складовою геноциду є етноцид – політика знищення національної ідентичності, самосвідомості народу [12]. Етноцид може здійснюватися як через колоніальну політику асиміляції, так і в процесі становлення нових націй через знищення чи зміну самосвідомості старих. Народи, що стали жертвами етноциду, зазвичай втрачають історичну пам'ять чи значну її частину, стають манкуртами. У деяких випадках народи втрачають свою самоназву, культуру, віросповідання і асимілюються або займають підпорядковане, пригноблене становище по відношенню до тих, хто піддав їх етноциду. У цьому сенсі варто говорити про культурний геноцид, як знищення культури і системи цінностей.

Стосовно української нації, то проблема геноциду і етноциду стоїть особливо гостро і до цих пір є предметом суперечок дослідників, підпадають дії царського режиму і радянського керівництва під юрисдикцію «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього» чи ні, тобто, у широкому розумінні, на даний час можуть вважатися «білою плямою історії», в т. ч. і питання голодомору.

Звернемося знову до Рафала Лемкіна. Голодомор він вважав класичним

прикладом радянського геноциду, найдовшою та найширшою спробою русифікації та винищення української нації. Проте, оскільки вона була надто великою для простого винищення, то, у першу чергу, взяли за релігійну, інтелектуальну та політичну еліти. Саме тому радянська влада застосувала звичайний набір засобів: масове винищення, депортації, примусова праця, вигнання та голод.

У присвяченій питанням геноциду книзі Лемкін розглядає цю проблему ширше за ухвалене ООН визначення. «Взагалі кажучи, – зазначає правознавець – геноцид не обов’язково значить швидке винищення нації, за винятком випадків, коли здійснюється масовими стратами всіх представників нації. Натомість, він більш призначений для позначення зкоординованого плану різноманітних заходів, спрямованих на руйнування найважливіших основ для життя національних груп, з метою винищення цих груп. Серед цілей такого плану буде руйнування політичних та соціальних інститутів, культури, мови, національного почуття, релігії та економічного середовища національних груп, та знищення особистої безпеки, свободи, добробуту, гідності та навіть життя членів таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як такої, а заходи виконуються проти осіб не через їхні особисті риси, а через приналежність до національної групи» [30, с. 273].

В українському геноциді Лемкін вбачає чотири складові, а саме:

- нищення української інтелігенції – мозку чи розуму нації, аби паралізувати тіло нації. Основні удари були завдані в 1920, 1926 та 1932-1933 роках;
- ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви – «душі України». Та сама доля спіткала Українську Католицьку церкву після окупації Західної України;
- голодомор українського селянства – зберігача української культури, мови, традицій тощо. Українське селянство було покладено в жертву створенню однорідного радянського народу. Всупереч спробам виправдати Голодомор тяжкими наслідками колективізації та розкуркулення, Станіслав Косіор в грудні 1933 року назвав головною загрозою радянської влади «український націоналізм»;
- заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення, розпорошення нації по всій Східній Європі [30, с. 283].

Аналогічні заходи, на думку Лемкіна, були застосовані й до інших національних меншин Радянського Союзу. Ці заходи стали елементом

розширення радянської імперії, оскільки ними швидко забезпечувалась однорідність багатоетнічного населення Радянського Союзу.

Отже, з міжнародно-правової точки зору, політику радянського керівництва по відношенню до українського населення можна кваліфікувати як геноцид і етноцид. На думку автора, інструментом втілення в життя такої політики стала «гібридна війна». Цей термін з'явився порівняно недавно, проте саме головні складові «гібридної війни» при їх ретельному аналізі дають змогу чітко простежити практичні кроки не лише радянського керівництва, але й російської влади після розвалу СРСР, направлені на розчинення українців серед великоросів, перетворення їх на невід'ємну частину «русского мира».

Що ж таке «гібридна війна»? У багатьох відношеннях вона є війною нового типу. Одна з її особливостей – одночасне застосування всіх методів і технологій, поєднання використання м'якої і жорсткої сили. Виступаючи на засіданні Комітету з економіки і безпеки Парламентської асамблеї НАТО у Вільнюсі 31 травня 2014 р., російський економіст, колишній радник Володимира Путіна Андрій Ілларіонов охарактеризував основні складові «гібридної війни»: розвідка і контррозвідка; інформаційна, дезінформаційна та пропагандистська війна; кібервійна; широке застосування спецпідрозділів; використання неурядових акторів (бізнес, громадські та релігійні організації, криміналітет, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням; проведення підливних дій; застосування тактики терористів, включно з використанням жінок і дітей як живого щита при нападах на військові та цивільні об'єкти; енергетична та економічна війна, в т. ч. торгові, санітарні, фінансові та інші інструменти; виведення корупції на принципово новий рівень, що практично перетворило її в оптові закупки політичного і військового керівництва країн, що є об'єктами агресивного впливу (у даному випадку мова йде про Україну); «п'ята колона» в Україні, інших пост радянських та західних державах; так званий путінський Інтернаціонал, нежорстке об'єднання різних політичних партій і політичних діячів, що підтримують Путіна.

Однією із важливих особливостей «гібридної війни» є розмитість і навіть повне зникнення лінії фронту. Політичні і військові кордони можуть проходити скрізь, всередині будь-якої країни, як це відбувається, наприклад, на сході нашої держави [13].

Зазначимо, що задовго до російсько-української війни були війни в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї, Грузії. А ще набагато раніше, у 1940

р., подібна операція з окупації та анексії за участі «зелених чоловічків» була проведена по відношенню до трьох держав Балтії. За великим рахунком, сліди застосування деяких методів «гібридної війни» можна знайти у часи Жовтневої революції в Росії. Це – насильницький державний переворот, встановлення режиму терору, катування і вбивства політичних супротивників, фальсифікація результатів виборів, створення пропагандистської машини для промивання мізків, формування авторитарних чи тоталітарних режимів.

Тому у подіях, що відбуваються сьогодні на Сході України, голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович не бачить нічого нового. Він порівняв їх з тим, що відбувалося під час Української революції 1917–1921 років. «Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, – зазначив В'ятрович – але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще у 1918 році». За його словами, суть цього методу полягала в тому, що «на певній території твориться якась паралельна, альтернативна влада, в Харкові на противагу УНР твориться Раднарком Радянської України, який підтримується з Москви, створюються збройні формування, саме ці збройні формування визнаються Москвою, ведеться активна інформаційна, пропагандистська промивка місцевого населення для того, щоб його підтримувати, а потім вже розгортається безпосередня агресія – вторгнення на територію України» [5].

Отже, аналізуючи політику радянського керівництва щодо України впродовж XX ст. та відповідні дії російської влади після розвалу Радянського Союзу, можна помітити чітко окреслену тенденцію спадковості у застосуванні різноманітних методів і технологій «гібридної війни», які узагальнено представляють собою прояви геноциду та етноциду української нації. Використовуючи конкретні факти трьох голодоморів, політичних репресій, депортацій, змін етнічного складу населення України, намагання інтегрувати нашу країну у сферу так званого «руського мира», автор ставить перед собою завдання розкрити таємні інструменти боротьби проти України та українського народу, нашої державності і суверенітету з боку правлячого класу СРСР і Росії, одночасно спробувавши викрити намагання дезінформувати українську спільноту щодо справжніх намірів нинішнього керівництва Російської Федерації на чолі з Володимиром Путіним.

Незаконними політичними репресіями заступник голови УІНП Дмитро Веденєєв вважає політично вмотивоване застосування радянською державою

на підставі антигуманних законів або у позазаконному порядку різноманітних форм розправи (страта, позбавлення волі, примусові депортації, обмеження свободи пересування та занять, звуження можливості реалізації законних прав громадян тощо), інших примусових заходів по відношенню до громадян СРСР.

Політичні репресії в Україні розпочалися із першої спроби встановлення радянської влади – з початку 1918 року, а закінчилися у другій половині 1980-х рр. Терор носив цілеспрямований, організований характер, уразив практично всі верстви української нації – інтелігенцію, військовиків, політиків, діячів церкви, культури та мистецтва, та найбільше вдарив по селянству. За оціночними даними, від 1927 до 1990 року в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці), 545 тис. з них засуджені, у т. ч. щонайменше 140 тис. розстріляно. Крім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х років з України виселено 2 млн. 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей.

Найжорстокішою репресивна політика була протягом 1930-1953 рр., коли керівництво нею здійснював безпосередньо Йосип Сталін. Доба сталінізму включала у себе придушення ідейно-політичної опозиції, опору селянства примусовій колективізації, Великий терор 1936–1938 рр. як апофеоз репресій, масові репресії у Західній Україні 1939–1941 та 1944–1953 рр. (упродовж 1944–1953 рр. за участь у русі ОУН та УПА або за його підтримку засуджено близько 87 тис. осіб та понад 200 тис. громадян депортовано) та інші репресивні кампанії. Крім того, з території України здійснювалися масові примусові депортації поляків, німців, кримських татар (191 тис. осіб), а також вірмен, греків, інших народів.

В історичній пам'яті та суспільній свідомості в цілому репресії в Україні асоціюються, передовсім, з апогеєм державного насильства 1936–1938 рр., а термін «1937 рік» став найбільш виразною метафорою масового беззаконня й страждань народу від тоталітарного режиму. Відповідно до узагальнених статистичних зведень, під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні засуджено 197 617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122 237 громадян. Через особливі трійки НКВС-УНКВС УРСР пройшло 75 670 засуджених (із них до вищої міри покарання – 29 268 чоловік), засуджено рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР – 38 266 (з них до вищої міри – 32 191), засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР – 5891 (з них до вищої міри – 1826). Як бачимо, майже 120 тис. засуджених стали жертвами саме позасудових органів (понад половина з них отримали

вищу міру покарання).

Як правило, репресивні кампанії доби Великого терору 1936–1938 рр. носили централізований характер. За політичним рішенням вищого керівництва ВКП (б) НКВС СРСР видавав накази про проведення «операцій» в масштабах СРСР, визначав республіканським НКВС квоти («ліміти») на засудження до страти або таборів. «Ліміти» неодноразово збільшувалися: так, при проведенні «операції» за наказом НКВС СРСР від 4 липня 1937 р. № 00447 проти «куркулів та інших антирадянських елементів» квота на страту у 8 тисяч осіб через прохання чекістів України зросла до 26 150 осіб.

Виразною була соціально-політична спрямованість репресій тих категорій громадян, котрі вважалися перешкодою для реалізації політики «мобілізаційного соціалізму». Так, з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. в Україні піддали арештам 253 051 громадянина. Серед них: «колишніх куркулів» – 93 395; колишніх поміщиків, дворян, торговців («колишніх людей») – 109 380; священнослужителів – 6556. Лише за одне півріччя 1938 р. в УРСР арештували 1395 армійських воєначальників і командирів, за 1938 р. – майже 1 тис. співробітників НКВС. Звертає на себе увагу співвідношення серед репресованих кримінальних та «політичних злочинців»: так, на виконання наказу НКВС СРСР № 00447 в УРСР репресували 111 675 осіб, з яких кримінальних елементів – лише 12 780 чоловік.

Практика незаконних репресій трималася на принципі фабрикації звинувачень з політичними елементами – вигаданими категоріями членів «контрреволюційних», «націоналістичних» організацій, троцькістських блоків, антирадянських партій (есери, меншовики, кадети, монархісти тощо), «фашистських», «церковно-монархічних», «сектантських», неіснуючих «повстанських організацій» тощо. Поширеними були фальшиві звинувачення у «шпигунстві» на користь іноземних держав: у 1937–1938 рр. в Україні було звинувачено у «шпигунстві» на користь Польщі понад 54 тис. осіб, Німеччини – понад 23 тис. громадян тощо.

За національним складом постраждали від беззаконня в УРСР доби Великого терору розподілялися таким чином: українці – 53%, поляки – 19%, німці – 10,2%, росіяни – 8 %, євреї – 2,5 %, греки – 2,3%, решта етнічних груп – менш 1%. Репресії поширювалися і на рідних репресованих, включаючи дітей. Станом на 1939 р. в таборах ГУЛАГу перебувало понад 181 тис. українців (із 1,31 млн. в'язнів). У 1934–1947 рр. в системі таборів в СРСР померло (загинуло) 938 тис. в'язнів [2].

У 1950–1980-ті роки репресії перестали бути масовими і набули цілеспрямованого характеру, їх жертвами ставали учасники опозиційних дисидентських організацій чи окремі «інакодумці». До 1960 р. ліквідується система таборів ГУЛАГ. У 1967–1971 рр. в УРСР за політичними звинуваченнями засудили 87 осіб, 6 тис. профілакували в органах КДБ. Загалом в СРСР у 1965–1985 рр. засуджено за «антирадянську діяльність» і ув'язнено до 1 тис. осіб. Останніми жертвами політичних репресій стали діячі українського визвольного руху 1970–1980-х років, які залишалися «в'язнями сумління» до кінця 1987 р. [2].

Масові репресії, серед всього іншого, мали на меті сформувати нову радянську історичну ідентичність та ідейно-політичну лояльність до комуністичної системи, що також можна кваліфікувати як геноцид, оскільки такі дії призводили до якісних змін у структурі й змісті історичної свідомості та національної самобутності українського народу. Недаремно більшість національно орієнтованих українських істориків також потрапили під каток репресій у рамках боротьби проти «дрібнобуржуазної ідеології» та запровадження монопольного панування ідеології комуністичної, зокрема, у ході сфабрикованих процесів над «Спілкою визволення України» та «Українського національного центру» («ватажком» планувалося оголосити визначного історика, академіка Михайла Грушевського). У 1930–1933 рр. із 184 репресованих науковців України не менш 170 представляли різні галузі історичної науки. Відбувалося вилучення «націоналістичної» історичної літератури, вносилися зміни у зміст викладання історичних дисциплін та організації підготовки науково-педагогічних кадрів.

Така політика сталінізму суттєво підірвала морально-психологічну спроможність науковців до об'єктивної творчості. Вона призвела до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму. Набір ідеологічних кліше-звинувачень на адресу націонал-патріотичних сил України, дух яких ще тримався в українській радянській історіографії, продовжував сипатися на представників української інтелігенції і в повоєнні роки. Так, наприклад, у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. на адресу істориків були висунуті звинувачення у «грубих політичних помилках й перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру». Наприкінці 1940-х рр., під час чергового наступу компартійної ідеологічної машини на радянське суспільствознавство, канонізувався набір

псевдонаукових підходів й кліше, за допомогою яких, зокрема, «таврувалася» українська нерадянська державність та «український буржуазний націоналізм». А після недовготривалої «хрущовської відлиги» знову активізувалося переслідування інакомислячих. Окрім партійних органів, контроль за змістом творчості гуманітаріїв з 1967 р. здійснювало і 5-те Управління КДБ (протидія ідеологічній диверсії). Почалися й утиски істориків, які відходили від визначених канонів.

Взагалі, за часів існування СРСР постійно спотворювалася колективна пам'ять українського народу. На думку Дмитра Веденєєва, це відбувалося, зокрема, шляхом:

- наполегливої дискредитації нерадянських форм національної державності у ХХ ст., її провідних політичних діячів, а також політичних діячів, форм суспільного врядування, воєнно-політичних рухів, нелояльних до Російської імперії;
- встановлення й підтримка адміністративними засобами жорсткого ідеологізованого канону концептуального бачення, періодизацій та інтерпретації минулого України, відхилення від якого тягло санкції, аж до кримінального переслідування;
- замовчування, дискредитація або дозоване поширення інформації щодо певних соціальних та професійних прошарків, які внесли помітну роль у цивілізаційний розвиток України (аристократії, шляхетського стану, духовенства, бізнесової еліти, офіцерства тощо);
- поширення фігури замовчування, перекручень, тенденційного висвітлення певних подій, явищ, постатей вітчизняної історії (національної нерадянської державності, націоналістичного й повстанського руху, політичних репресій, масового голоду, катастрофічних поразок початкового етапу Великої Вітчизняної війни, пакту Молотова-Ріббентропа тощо);
- знищення або використання не за призначенням «небажаних» з ідеологічного погляду місць пам'яті, забуття й нівелювання традицій тощо;
- жорстка цензура, вилучення, знищення, приховування у «спецхранах» забороненої літератури (включаючи класику вітчизняної історичної думки) та документів, або обмеження доступу до них лише спеціалістам з «критики буржуазних фальсифікацій» історії України [2].

Безсумнівно, така гуманітарна політика комуністичного режиму по відношенню до України та формування історичної пам'яті її народу підпадає під визначення етноциду, а її реалізація носить ознаки «гібридної війни».

Одним із найбільших злочинів комуністичного режиму проти

українського народу стали три голодомори – 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.

Голодомор 1921–1923 років – масовий голод, спричинений вивезенням хліба з України до Росії радянською владою на тлі посухи та неврожаю на півдні України, Кубані та Поволжі. Це – своєрідне державне узаконене пограбування, назване терміном «продрозверстка», розпочате ще 1917 року. У 1919 р. для здійснення «продрозверстки» Червоній армії було надано спеціальні підрозділи, які призначалися для вилучення хліба і сільгосппродуктів у населення після зайняття території. Природно, що ці дії викликали опір з боку українського селянства. То ж, аби зламати опір селян, об'єднаних у повстанські загони, уряд і партія більшовиків взяли на озброєння у війні проти українського селянства стратегію голоду.

Через посуху і неврожай у 1921 р. катастрофічне становище склалося у Катеринославщині, Донеччині, Запоріжжі, Одещині, Миколаївщині і Харківщині. На початку січня 1922 р. кількість голодуючих тут сягнула 1 890 000 осіб, у березні — 3 250 000, в червні — 4 103 000. За доповіддю представника Комітету Нансена, акредитованого у Женеві, на півдні України взимку 1922 року голодувало 8 млн. селян. [21, с. 498].

Як же діяла радянська влада? У липні 1921 року В. І. Ленін писав (маючи на увазі голод у Росії): «Якщо район, охоплений неврожаєм і голодний, займає територію з 25 мільйонами населення, то чи не слід рядом заходів найреволюційніших взяти саме з цього району молодь до армії в кількості близько 500 тисяч штиків? (і навіть може до 1 мільйона?). Мета: допомогти населенню до певної міри, бо прохарчуємо частину голодних, і, може, посилками додому хліба допоможемо до певної міри голодним. Це перше. А друге: розташувати ці $\frac{1}{2}$ мільйона в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи суцього заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян в Україні» [28, с. 24].

На жаль, Політбюро ЦК КП(б)У слухняно виконувало розпорядження Наркомпроду РРФСР, який вимагав вивозити мільйонами пудів хліб з України. І це в той час, коли на середину жовтня 1922 р. в Катеринославській губернії голодувало 200 тисяч осіб, з них – 96 тисяч дітей, 40 тис. селянських господарств потребували насіннєвої допомоги. Чотири повіти благали на негайну допомогу. Згідно із спецдонесенням, на 15 листопада 1922 р. в Донецькій губернії голодувало 500 тисяч осіб, з них чверть у Маріупольському повіті. Американська адміністрація допомоги працювала

виключно в останньому, де годувала 11 тис. дітей. За даними губернской комісії допомоги голодуючим, на голодну смерть була приречена половина голодуючих. [21, с. 498]. І це лише окремі факти трагедії українського селянства.

Через десятиліття стався новий, цього разу масовий, навмисно організований радянською владою голод, що призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Голодомор 1932-1933 років викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу і Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

У процесі колективізації радянське керівництво ставило перед собою дві мети. По-перше, загнати селян у колгоспи і збільшити обсяги хлібозаготівель. По-друге, зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набував обертів. У листі до Кагановича 11 серпня 1932 р. Сталін підкреслював, що «найголовніше зараз – Україна», оскільки справи там дуже погані. Висловив побоювання втратити Україну через підривну діяльність агентури Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Пілсудського в ЦК КП(б)У, закликав перетворити Україну в найкоротший строк на фортецю СРСР «і грошей на це не шкодувати» [15, с. 158].

У шифрограмі від 8 листопада 1932 р. Й. Сталін та В. Молотов вимагали від ЦК КП(б)У «призупинити відвантаження товарів для сіл всіх областей України», доки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією» у справі хлібозаготівель. Інструкцією РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» передбачалися суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб, кваліфікуючи це як навмисне псування хліба та шкідництво, заборона «відпуску промтоварів» з оголошенням списку одноосібників, негайне застосування «найжорстокіших та найсуворіших» репресій до куркульських господарств за невиконання ними твердого завдання – продаж усього майна, арешт і виселення. Незабаром з'явився ще й наказ наркомату юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому наголошувалося на тому, що «репресії є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі» [15, с. 174].

Спеціальна постанова ЦК КП(б)У вимагала карати окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівель натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми м'яса. Через два дні Раднарком УСРР дозволив стягувати натуральні штрафи і з колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів розширено картоплею і салом, наприкінці 1932 року – продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпали практично всі колгоспи УСРР. Цілі райони, а також окремі села, почали заноситися на «чорні дошки». Згодом вони повністю ізолювалися від зовнішнього світу. Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 року силами внутрішніх військ і міліції було запроваджено «харчову» блокаду самої Української СРР – заборонено виїзд селян за межі її території. Разом з цим, громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави [19, с. 155].

Пік Голодомору припав на зиму–весну 1933 року. Люди, позбавлені будь-якого продовольства, пухнули і помирали від голоду. Більшість померлих не хоронили – просто не було кому. У кращому разі трупи звозили у братські могили, куди часто потрапляли й живі люди. Доволі поширеним був канібалізм. А 16 лютого 1933 р. спеціальною директивою заборонено місцевим органам, окрім органів ДПУ, вести облік випадків опухання й смерті на ґрунті голоду. Сільрадам дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, у 1934 році надійшло нове розпорядження: усі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932–1933 роки відіслати до спецчастин, де, напевне, вони і були знищені [7, с. 399].

Дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України показують, що демографічні втрати від Голодомору 1932–1933 років в Україні становлять 3,2 мільйони осіб. За даними інституту, в роки Голодомору в містах загинуло 940 тисяч працездатного населення (віком від 15 до 60 років), 262 тисячі людей похилого віку і 800 тисяч дітей. Серед сільського населення загинуло 660 тисяч людей працездатного віку, 242 тисячі осіб похилого віку і 594 тисячі дітей. За п'ять місяців 1933 року (з березня до липня) в Україні загинуло стільки ж людей, скільки померло за п'ять попередніх років. Найбільше українців загинуло у Київській (майже 15 % населення) та Харківській областях, Молдовській Автономній Республіці, що входила до складу УСРР, а також у Вінницькій, Чернігівській та Одеській областях.

Голодомор великою мірою зруйнував українське село, яке зберігало традиції української родини. Високий шлюбний потенціал українського села

зруйнований і вже ніколи не був відновлений. Це означає, що був зруйнований потенціал дітонародження, що в майбутньому призвело до зменшення кількості населення.

Отже, американські дослідники Джеймс Мейс та Роберт Конквест мали всі підстави дійти висновку, що Голодомор 1932–1933 років відповідає загальноприйнятому визначенню геноциду. Верховна Рада України у 2003 р. назвала, а у 2006 р. визнала ці події геноцидом українського народу. 58-ма сесія Генеральної асамблеї ООН ухвалила «Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці Великого голоду 1932–1933 років», де він визнавався національною трагедією українського народу. 23 жовтня 2008 р. Європарламент визнав Голодомор в Україні злочином проти людства і висловив співчуття українському народу.

Третій голодомор в Україні 1946–1947 років також був спричинений не стільки об'єктивними причинами – повоєнною розрухою та неврожаєм, скільки спланованою акцією сталінського Політбюро з метою забрати в селян залишки зерна і продати чи подарувати його братнім режимам у соціалістичному таборі.

Засуха справді стала стихійним лихом, якого не було в Україні 50 років. Середня урожайність зернових культур у колгоспах знизилася до 3,8 центнерів з гектару. У південних областях вона була ще нижчою – лише 2,3–2,9 ц. Валовий збір усіх зернових в Україні становив 531 млн. пудів, або втричі зменшився порівняно з 1940 роком, і був меншим навіть, ніж у голодному 1921 році. Багато колгоспників нічого не одержали на трудовні. Крім того, в роки війни були розорені їхні підсобні господарства. 43% колгоспників не мали корів, а 20% – узагалі ніякої худоби. Це ще більше ускладнило їхнє становище.

Влада ж Радянського Союзу на чолі з диктатором Йосипом Сталіним вчергове використала село як «донора» для відбудови економіки, відновлення військово-промислового комплексу. Демонструючи міфічні «переваги» соціалізму і прагнучи раніше держав Західної Європи, теж охоплених засухою, скасувати карткову систему, створювалися «резерви зерна», а також постачався хліб майбутнім союзникам – країнам новостворюваного «соціалістичного табору». 4 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У таємною постановою затвердили річний план хлібозаготівель з урожаю 1946 року по Українській РСР у кількості 340 млн пудів. З самого початку стало зрозуміло, що такий план є непосильним і виконати його неможливо. Але, всупереч будь-якій логіці, у липні 1946 р. 23-

ом областям України план ще було підвищено [6, с. 185].

Вилучення зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача чи невидача зовсім зерна колгоспникам на зароблені трудовні, вибивання непосильних податків, накладених на присадибні господарства селян, викликали майже в усій Україні голод, що швидко поширювався. 10 серпня 1946 р. М. Хрущов направив Й. Сталіну доповідну записку про хлібозаготівлі в Українській РСР, в якій повідомлялося, що по УРСР на 5 серпня план хлібозаготівлі у розмірі 362 млн. 750 тис. пудів виконано на 24,3%. Однак під тиском центру керівництво УРСР знову підвищило хлібозаготівельний план Сталінській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Миколаївській, Кам'янець-Подільській, Херсонській, Чернігівській та іншим областям [6, с. 211].

При тотальній викачці з українського села усього вирощеного план було виконано на 62,4 %. Й. Сталін та його найближче оточення – В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович – вбачали у невиконанні плану не недорід і голод, а незадовільну роботу партійних організацій, радянських органів, голів колгоспів і самих колгоспників, звинувачуючи їх в «антибільшовицькому ставленні до політики хлібозаготівель», «саботажі», «розкраданні», «розбазарюванні» хліба тощо. Українські селяни, на думку «вождя народів» та можновладців, потребували перевиховання як такі, що перебували на окупованій території і «зазнали впливу чужої ідеології». Такого роду звинувачення викликали репресії до обласних та районних партійних і радянських керівників, голів колгоспів і безпосередньо колгоспників [1, с. 59].

Лихоліття вразило майже всю Україну, за винятком ряду західних областей. Смертельних мук голоду зазнали хлібороби південних областей УРСР – Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської. Своїми страшними лежцями стискав голод населення Подніпров'я – Полтавської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської областей. Тяжко терпіли від голоду жителі сіл та міст Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської областей. Від штучного рукотворного голоду, за неповними даними, загинуло в Україні понад 1 млн людей [6, с. 251].

Незважаючи на ці жахливі факти, Голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов, секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, уповноважений Міністерства заготівель СРСР по Українській РСР В. Калашніков доповідали Сталіну: «...колгоспи, радгоспи і селянські господарства УРСР, виконуючи

соціалістичні зобов'язання і дані Вам обіцянки, 10 жовтня 1947 р. достроково виконали державний план хлібозаготівель на 100,3 %. Здавання хліба державі понад план продовжується» [6, с. 303]. Інакше, ніж цинізмом, такі речі назвати не можна.

Трагедію українського народу примножила Друга світова війна, відправною точкою якої для українців став пакт Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., коли Гітлер і Сталін поділили між собою сфери впливу, в т. ч. розділивши Польщу.

Нашому народу довелося зустрітися з двома окупаціями – радянською і нацистською. Як стверджує автор книги «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним», професор історії Єльського університету (США) Тимоті Снайдер, Україна стояла у центрі найбільшої катастрофи Західного світу. «З 17 млн. убитих, – пише Снайдер, – 14 млн. було знищено там, де побували і радянська, і німецька адміністрації. В 1930–40-их роках Україна була найнебезпечнішим для життя місцем у світі» [26].

Український народ поніс чи не найбільші втрати у Другій світовій війні – демографічні, матеріальні, культурні. А ті, хто врятувався, пережили страшні фізичні й духовні тортури. Як писав Олександр Довженко: «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...» [10].

Враження про наслідки нацистської окупації України після її відвідування виклав у статті «Україна сплачує за своїм рахунком» американський журналіст Едгар Сноу. «Уся ця титанічна боротьба, що її деякі схильні скинути з рахунку на якусь «славу Росії», – зазначав Сноу, – була насправді – і в багатьох аспектах – насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш ніж десять мільйонів людей... загинуло на Україні з початку війни... Жодна інша країна Європи не зазнала подібного руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей» [31]. За процентом утрат за роки війни відносно всього населення – 16,7% – Україна поступається лише Польщі (19,6%) [8, с. 249-253]. На цьому фоні заява Путіна, що Росія і без України виграла б Велику Вітчизняну війну, виглядає ні чим іншим, як грубою дезінформацією у стилі

Геббельса. Тим паче, ні для кого не є секретом і безпосередній внесок України у розгром нацистської Німеччини та її союзників. Тільки у лавах Червоної армії воювало до 7 млн. українців, тобто 23% особового складу Збройних сил СРСР, що більше, ніж військо Великої Британії, яка мобілізувала близька 6 мільйонів своїх громадян. Захищали світ від нацистських окупантів українці також у лавах УПА, польській, американській, канадській арміях, антинацистських рухах країн Європи [4, с. 6]. Перебуваючи на Південно-Західному фронті, Олександр Довженко записав у щоденнику, що з Україною пов'язано «добру половину всієї світової війни». Та й факт, що сама територія України була очищена від загарбників аж ніяк не росіянами, бо чотири Українські фронти на 40-50% склалися з українців, ніхто з істориків не заперечує [20, с. 14-16].

Розглянемо прояви етноциду українського народу методами «гібридної війни» ще під одним кутом зору. Уже після Другої світової війни, 10 грудня 1948 р., ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка стала першим міжнародним документом, в якому були чітко сформульовані положення про права людини. Визначаючи універсальні міжнародні стандарти прав людини, ООН встановила, що вони не можуть залежати від кордонів і повинні бути однаково забезпечені на різних континентах. Жодна держава не може вільно порушувати права людини, виходячи зі своїх внутрішніх інтересів [3, с. 101-106].

Але протягом ХХ ст. права і свободи українців жорстоко попиралися. Серед всього іншого, сотні тисяч жителів українських земель стали жертвами одного з інструментів радянської національної політики сталінських часів – депортації народів, тобто насильницького переселення громадян за національною ознакою у віддалені місцевості СРСР, де вони розміщалися у спецпоселеннях.

У 1925–1928 роках проводила роботу так звана тристороння комісія УСРР, БСРР та РРФСР щодо перерозподілу кордонів і, як наслідок, з українських земель Стародубщини, Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

Із захопленням Радянським Союзом Західної України, Західної Білорусі та Прибалтики у 1939–1940 роках депортації торкнулись і народів, що мешкали на цих землях. Уже восени 1939 р. перша хвиля депортації охопила польських осадників, які виселялися разом із сім'ями. Протягом грудня 1939 – березня 1940 рр. із Західної України та Західної Білорусі було депортовано понад 137 тисяч осіб. Їх виселяли в північно-східні області

РРФСР, Комі АРСР і Казахстан.

Друга хвиля депортації прокотилась у квітні 1940 р., коли було вивезено заможних селян – «куркулів» (до 6 тис. сімей із Західної України та Західної Білорусі). Всього із Західної України в 1939–1940 рр. було вислано до Сибіру, Поволжя, Казахстану та на Північ, за різними підрахунками, від 10 до 20% населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було знищено. Наприкінці війни, 18 травня 1944 року, за наказом Сталіна був звинувачений у колабораціонізмі та депортований з Криму весь кримсько-татарський народ [27].

22 червня 1944 р., невдовзі після депортації кримських татар, Народним Комісаріатом внутрішніх справ та Народним Комісаріатом Оборони СРСР підписано наказ із грифом «цілком таємно» про виселення всіх українців, що проживали на території, окупованій німецькими військами, до «віддалених країв» СРСР. Документ, що містить текст цього наказу, виявив 1992 року кандидат історичних наук В. Марочкін, хоч факт його існування залишається дискусійним і, не виключено, може бути просто німецькою пропагандистською листівкою. Разом з тим, наміри сталінського керівництва розправитися з українцями опосередковано підтвердив і Микита Хрущов у своїй доповіді на XX з'їзді КПРС у 1956 році: «Так, вже наприкінці 1943 року, коли на фронтах Великої Вітчизняної війни визначився міцний перелом в ході війни на користь Радянського Союзу, ухвалено було і здійснено рішення про виселення із займаної території всіх карачаївців ... Українці уникли цієї долі тому, що їх занадто багато й нікуди було вислати. А то він би і їх виселив.»

У 1944–1945 рр. почалися депортації західноукраїнського населення з земель, що відійшли до Польщі, де нарахували 460500 українців, які підлягали депортації. При розселенні основну їх масу планували спрямувати на Східну Україну (316 324 особи, або 68,7 % від загальної кількості депортованих). Дещо пізніше в Польщі було усього взято на облік 497 682 українця (125949 родин). До липня 1946 р. було евакуйовано 482 880 чол. (122 622 родини), тобто 97 %.

«Евакуйованих» розселяли по всій території України, проте до кінця 1947 року більшість людей оселилась в західній її частині і, зокрема, в Тернопільській області. Переважна більшість депортованих опинилася в селах і тільки незначна їх частина була задіяна у промисловості.

Подібне виселення українців зі споконвічних українських земель здійснювалося відповідно до Угоди про взаємний обмін населення у

прикордонних районах між урядами УРСР та Польщі. Воно супроводжувалося позбавленням українців прав на землю, ліквідацією рідного шкільництва, культурно-освітніх установ та греко-католицької церкви [11].

Переселення і масові репресивні акції польського уряду щодо українського цивільного населення викликали закономірну протидію з боку Української Повстанської Армії та підпілля Організації українських націоналістів на території Закерзоння, що становило серйозну загрозу для існування тоталітарного режиму в цілій Польщі. За цих умов польська комуністична влада, продовжуючи свою антиукраїнську політику, вирішила повністю виселити українське населення з його етнічних земель і розпорошити українську національну меншину в Польщі.

Тому наступним етапом репресивних дій стала операція «Вісла» – етнічна чистка, проведена у 1947 році Радянським Союзом, Польщею та Чехословаччиною. Вона полягала у примусовій депортації (виселенні) з використанням збройних сил вказаних країн українців з Лемківщини, Посяння, Підляшся і Холмщини на ті території у західній та північній частині польської держави, що до 1945 року належали Німеччині, а також у різні регіони СРСР.

Станом на 31 липня 1947 р., за польськими даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 чол., убито 655 чол., заарештовано 1466 членів українського руху Опору. Акція супроводжувалась масовим насильством над українським населенням. Міліція Польщі озброювала польських селян-шовіністів, що знищували цілі села, вбиваючи навіть дітей і жінок. Антиукраїнський терор був, головню, справою рук польської комуністичної влади, але не тільки її. Брала участь у цьому частини польського крайнього правого підпілля – Національних Збройних Сил і Національної Військової Організації. Так, озброєна група під командуванням «Волиняка», що співпрацювала з НКВС, винищила майже всіх мешканців села Малі Куровичі (за даними польського сейму – 300 осіб, згідно з рапортами УПА – 2000 осіб) [18, с. 34-41].

Подібна ситуація, звичайно, парадоксальна. Адже після закінчення Другої світової війни, Україна, як держава, що внесла один з найвагоміших внесків у перемогу над фашистськими загарбниками, отримала широке міжнародне визнання та авторитет в очах світової громадськості. Сталінський режим навіть дозволив утворити їй власне міністерство закордонних справ, що діяло, правда, під жорстким контролем московського центру. Проте це не

завадило їй стати однією з держав-фундаторів створеної у 1945 році Організації Об'єднаних Націй та неодноразово обиратися членом її головних органів, комітетів та комісій. З цього часу вона виступає як суб'єкт міжнародного права та міжнародних відносин. І саме на цей період припадає початок її участі у створенні нової системи прав людини, побудованої на демократичних та гуманістичних цінностях та ідеалах.

До речі, на відміну від Росії, країни, що дотримуються цивілізованих норм поведінки у міжнародних відносинах, визнають свої помилки стосовно порушення прав і свобод інших народів. Так, наприклад, поступила Польща. У 1990 р. акцію «Вісла» було засуджено Сенатом Республіки. У 2002 р. тодішній президент Польщі Олександр Кваснєвський висловив співчуття з приводу виконання цієї акції, а 27 лютого 2007 року президенти Польщі та України Лех Качиньський і Віктор Ющенко у спільній заяві засудили операцію «Вісла», заявивши, що вона суперечила базовим правам людини. В. А. Ющенко підкреслив, що «винуватцем цієї операції був тоталітарний комуністичний режим».

Взагалі, національна політика радянського керівництва стосовно України потребує окремого розгляду, оскільки в ній, починаючи від більшовиків на чолі з Володимиром Леніним, чітко проглядаються ознаки етноциду, небажання бачити Україну незалежною державою. Необхідність її доводив, зокрема, видатний український історик, географ, етнограф, академік Степан Рудницький, знищений, як і інші вчені, сталінським режимом. Степан Львович вважав, що відсутність власної держави робить націю беззахисною у розв'язанні соціально-економічних, національно-політичних та інтелектуальних проблем. Без незалежної, демократичної національної держави виникають умови для політичного, економічного та культурного гноблення одних народів іншими. Свідомість підневільної нації уражена комплексом неповноцінності, меншовартості, байдужості, лукавства до всього суцього «на нашій, не своїй землі». При таких спотворених умовах гідний і чесний представник українського народу не має перспектив для свого розвитку і повинен зникати, в той час як мерзенний і ганебний без докору і каяття множить і розширює свій ареал. Вільний народ має свою національну школу, і вона виховує патріотів рідного краю, творить духовну й матеріальну основу їхнього гаразду. У народу-раба є чужа школа, яка не сприяє його духовному розвитку [24].

Доля українського народу у складі як Російської імперії, так і Радянського Союзу, наочно це демонструє. Ще до революції 1917 р. чітко

проглядалися подвійні стандарти більшовиків, котрі лише на словах декларували повагу до самовизначення націй, а, по суті, діяли методами Петра I, Катерини II та інших російських царів з їх ментальною зверхністю до інших народів і колоніальною зажерливістю. Так, Володимир Ленін підходив до проблем українства з класових, інтернаціональних позицій. Наприклад, у статті «Як єпископ Никон захищає українців?» він попереджав про так званий націоналістичний ухил в українському питанні, наголошуючи на тому, що про національну культуру взагалі можуть говорити тільки клерикали або буржуа, трудящі ж маси можуть говорити тільки про інтернаціональну (міжнародну) культуру всесвітнього робітничого руху. У статті «Національний жупел «асиміляторства» Ленін чітко зазначав: «Коли мова йде про пролетаріат, це протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, теж у цілому означає найбезсоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму. Є дві нації в кожній сучасній нації. Є дві національні культури в кожній національній культурі» [25]. Тобто, на словах – за право націй на самовизначення, а насправді – лише у єдності з російським пролетаріатом (читай – Росією).

Практичні кроки вже провладних більшовиків це підтвердили. Незабаром після проголошення III Універсалу Центральної Ради на її адресу 4 грудня 1917 р. надійшов «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» за підписами В. Леніна і Л. Троцького. У цьому документі вчергове проявилася сутність російської політики по відношенню до України – чи це позиція царату, чи більшовиків. З одного боку, у Маніфесті визнавалося право українського народу на власну державність та самовизначення, аж до відокремлення від Росії, а з іншого – містилася низка ультимативних вимог, які фактично порушували основні суверенні права України [23, с. 18]. Втім, позиція нинішнього російського керівництва щодо України нічим не відрізняється від викладеної у більшовицькому Маніфесті 1917 року. Дещо пізніше, коли більшовики фактично утвердилися в Україні, у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» чітко продемонстровано, що існування української державності Леніна абсолютно не хвилювало. Як зазначав він у цьому листі, «важливі інші питання..., важлива керівна роль пролетаріату щодо селянства..., і далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою чи ні» [25].

Така політика щодо України здійснювалася впродовж всього періоду існування СРСР. Звернемося до роботи Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи

русифікація?». У своєму дослідженні відомий дисидент нагадує: марксизм-ленінізм визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі. По всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно проklamується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність. ... з причин надмірної централізації – цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві – важко говорити, зокрема, і про цілісність, суверенність економічного життя української нації [9, с. 20].

«В Росії навіть урядова, тобто завідомо перебільшена і підроблена відповідно до «намірів уряду», статистика – писав Володимир Ленін – налічує в усьому населенні країни тільки 43 % великоросів. ... «Інородців» у Росії 57% населення [17, с. 64]. Тепер, на 48-му році радянської влади, як зазначав Іван Дзюба, великороси, за офіційними даними, становлять у Союзі значно більше половини населення, а якщо врахувати й зрусифікованих інонаціоналів (у даних перепису вони офіційно значаться як такі, що визнали рідною мовою російську), то ще набагато більше. За рахунок чого так різко змінилося співвідношення? І чи є це наслідком нормального співжиття націй? [9, с. 40-41].

Чи сьогодні (середина 60-х рр. ХХ ст., прим. авт.) вижиті до кінця колонізаторська спадщина і колонізаторські настрої? На думку Івана Михайловича, далеко ні. Бо і сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом [9, с. 54].

Як бачимо, у дослідженні Івана Дзюби проводиться думка, що Радянський Союз, як і всі його попередники, здійснював ту ж саму імперську національну політику. Лише вдосконалювалися її форми і методи відповідно до соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку країни, світового суспільства. Спробуємо підтвердити точку зору українського дисидента конкретними фактами, що стосуються зміни національного складу населення України у складі СРСР.

За всі часи радянської влади було ухвалено досить багато постанов, рішень, які безпосередньо впливали на кількісний і національний склад населення держави. Зокрема, на початку утворення Союзу було прийнято

рішення про «коренізацію» населення, тобто про створення владою максимально сприятливих умов для розвитку культури всіх народів, що населяли країну. У 20-их роках ХХ ст. це стало поштовхом для ренесансу, бурхливого розвитку культур народів СРСР, в т. ч. українського. Проте вже наприкінці 20-их років навіть школи з українською мовою викладання закриваються, як носії «буржуазного націоналізму».

Після Другої світової війни радянською владою та партійними органами ухвалюється низка рішень і постанов, безпосередньо спрямованих на русифікацію всіх народів СРСР. Не сталося суттєвих змін в національній політиці і після смерті Сталіна. Так, за часів Хрущова прийнята постанова «Про зміцнення зв'язку школи з життям», у якій батькам пропонувалося віддавати своїх дітей у російськомовні школи. А постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і навчальних закладах союзних республік», прийнята у червні 1983 р., пропонувала підвищити заробітну плату вчителям шкіл, які викладають російську мову і літературу, ділити класи на дві групи, збільшити кількість місць в аспірантурі для підготовки фахівців з цих дисциплін.

Усе це, як і цілеспрямований процес формування нової історичної спільноти – радянського народу – за часів Брежнєва, було спрямовано на русифікацію всіх народів.

За першим Всесоюзним переписом населення (1926 р.), в СРСР налічувалося 147 млн. осіб, найбільший загін становили руські («великороси») – понад 77,5 млн. Далі йшли українці – 31, 19 млн., білоруси, казахи, узбеки і т. д. За більш ніж десять років, на 1937 р., етнічний склад населення дещо змінився. Чисельність населення СРСР зросла до 162 млн. (+15 млн. або 10,2%), у т. ч. росіян – до майже 94 млн. (20,8%). Зросла кількість білорусів, євреїв, грузинів, вірменів, азербайджанців, киргизів, узбеків, таджиків, туркменів. Водночас чисельність українців скоротилася до 26,42 млн., тобто на 4,77 млн. (15,3%). Кількісно зменшилося і казахське, німецьке, молдовське населення.

Таким чином, процент росіян серед населення Радянського Союзу зріс до 58,1%, а українців, навпаки, скоротився з 21,2% до 16,3%. Такі показники слід розглядати як наслідки суцільної колективізації в Україні, голодомору, геноциду, боротьби з «націоналізмом», а також ставлення ЦК ВКП(б) до народу України з перших кроків радянської влади. Безсумнівно, велику роль у цьому відіграла й русифікаторська політика уряду, за якої частина українців

зрікалася родинного походження і записувала себе до руських [22, с. 221-222].

Вкрай негативно відбилися на національному складі населення СРСР трагедійні часи Другої світової війни, а також режим останніх років сталінізму. Після війни наступний перепис населення проведено лише у 1959 р. За ним, в Радянському Союзі чисельність населення зросла до майже 209 млн. осіб, при тому збільшилася кількість майже всіх народів, в т. ч. українців. Правда, зростання питомої ваги українців серед народів радянських республік до 17,8% можна вважати формальним, якщо врахувати приєднані західноукраїнські землі [22, с. 223].

У наступні 30 років у світі не відбувалося подій, котрі могли б вплинути на демографічну ситуацію. Тому головним фактором у цій сфері була політика ЦК КПРС і радянського уряду. Саме вона визначила зміни в кількісному і національному складі СРСР на кінець 80-их років ХХ ст. Загальна чисельність населення країни зросла до 258,7 млн. осіб, в т. ч. росіян – до 145,2 млн., українців – до 44,2 млн. Характерно, що питома вага росіян і українців серед населення країни скоротилася – відповідно до 50,8% і 15,5%.

Але ці показники – лише зовнішні ознаки. Головне, що за часів Радянського Союзу дедалі більше народів, в т. ч. український, втрачали рідну мову і переходили на російську, або ж навіть зрікалися свого родинного походження, записуючи себе до титульного народу – руських, тобто тут чітко проявлялася офіційна тенденція до денаціоналізації народів, їх русифікації.

Цю тенденція можна спостерігати і на результатах Всесоюзного перепису населення 1989 р. Хоча загальна кількість українців, які визнали свою мову рідною, зросла до 35,8 млн. осіб, але при зростанні їх загальної кількості до 44,2 млн., питома вага тих, що перейшли на рідну мову, знизилася до 81,1%, в той час як кількість тих, що перейшли на російську мову, зросла майже вдвічі і склала 8,3 млн. осіб. Звідси можна зробити висновок, що за останні тридцять років існування СРСР процес русифікації українців проходив інтенсивніше, ніж у попередні роки. Майже п'ята частина українців визнала російську мову рідною, зрікшись мови своїх батьків [22, с. 229].

На жаль, і перший в історії незалежної України перепис населення (листопад 2001 р.) засвідчив, що тенденція денаціоналізації поки що не викорінена. В умовах, коли значна кількість українців повернула собі своє родинне походження і рідну мову, понад 5 млн. наших земляків визнало рідною мовою руську (порівняно з 1989 роком на 1 млн. більше) [22, с. 232].

Справді, і сьогодні, як написав Іван Дзюба у своїй передмові до публікації знаменитого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?», державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та «ментальності». Втім, про моральні виміри суспільних процесів наче вже й непристойно говорити в нашу добу морального редукаціонізму і безпардонної «крутизни». Малограмотні «круті» діють сьогодні не тільки в торговельно-фінансових оборудках, рекеті та на міських «товчках». Пробиваються вони і в делікатніші сфери – політичних тусовок та «інтелектуальних» новацій. «Коли чуєш дедалі зростаючий шквал політиканських волянь про пригнічення росіян та російської мови в Україні, – зазначає Іван Михайлович – мимоволі хапаєшся за голову: люди добрі, хто з нас божевільний? Чи всі ми непритомні?» [9, с. 3-7].

Висновок: ми ще не позбулися наслідків русифікаторської політики СРСР. А заклики до визнання російської мови другою державною не що інше, як звичайна проросійська провокація, спрямована на політичну дестабілізацію, повернення до об'єднання з Росією, що, врешті-решт, призвело до анексії Криму і війни на Донбасі.

Як зазначив президент вашингтонського експертно-аналітичного центру Інституту Едмунда Берка Джеффри Кунер, виступаючи 19 листопада 2010 р. в Оттаві на щорічній конференції у рамках канадсько-української парламентської програми з доповіддю «Чи виживе Україна?», «після розпаду Радянського Союзу Росія могла стати стабільною демократією, що живе у мирі зі своїми сусідами. Та замість цього Путін створює Велику Російську імперію. Метою Путіна є перетворення Москви у центр антиамериканської, антизахідної вісі. Росія провела геноцид в Чечні. Вона фактично анексувала грузинські провінції Південну Осетію та Абхазію. Вона опустила Білорусь до стану економічного васалу. Вона погрожує прибалтійським країнам. ...Але російський ведмідь намагається отримати ще більш цінний трофей – Україну. Ця країна із 46-мільйонним населенням і територією, рівною Німеччині і Британії, разом взятих, має надзвичайно важливе геополітичне значення – як для Росії, так і для Заходу. ...Завдяки своєму географічному становищу Україна приречена бути мостом між Азією і Європою, оскільки вона знаходиться на лінії цивілізаційного водорозділу між Заходом і Сходом. А це для України одночасно і щасливий дар, і прокляття» [16].

Путін розуміє, що реалізувати свої імперські амбіції він зможе лише у тому випадку, коли Україна буде поневолена. Демократична і процвітаюча

Україна – це меч, націлений у саме серце путінського режиму. Бо така Україна стане зразком для наслідування своїми північними слов'янськими родичами. Тому, з точки зору Москви, Україну необхідно розтрити, а її експеримент з незалежністю знищити у зародку.

Така можливість з'явилася у Путіна з перемогою на президентських виборах 2010 року Віктора Януковича, який спробував повернути країну в епоху, що передувала «помаранчевій революції», всією своєю діяльністю готуючи платформу для реалізації анексіоністських планів російських шовіністів. За часів президентства Януковича Україна залишалася суверенною державою лише за назвою. Москва фінансувала Партію регіонів, багаточисельні українські аналітичні центри і засоби масової інформації, тисячами роздавала російські паспорти в Криму, перетворюючи жителів Криму у російських «громадян», які і стали об'єктами «захисту» від «загрози» з боку Києва на початку 2014 р.

Антиукраїнська війна, розв'язана Путіним, не стала несподіванкою. Адже російським керівництвом Україна ніколи не розглядалася як самостійна, незалежна держава. На думку колишнього радника президента Росії Андрія Ілларіонова, сліди серйозної підготовки до широкомасштабної агресії проти України прослідковуються, принаймні, з літа 2003 р., коли Путін став вважати неприйнятним, щоб Київ – «мать городов русских», місце знаходження Києво-Печерської Лаври, – знаходилася за межами Російської Федерації [13].

Пізніше увазі Путіна була запропонована фальсифікована легенда про хрещення у 989 р. Володимира Святославича у грецькому місті Херсонес (нині розташований у міській смузі Севастополя). Таким чином, виявилось, що два місця Руської Православної церкви, які вважаються святими, – Київ і Херсонес – опинилися не в Росії, а на території України. Це було сприйнято недопустимим, тому був розроблений план з повернення святих місць під російський контроль. До методів пропагандистської війни проти України додалися радикальні заходи: масовий підкуп українських офіційних осіб і чиновників, а також радикальні дії. Пряме військове втручання було визнане допустимим в кінці 2004 р., після того, як тодішній президент України Леонід Кучма під час зустрічі 2 грудня з Володимиром Путіним у ВІП-залі аеропорту Внуково-2 відкинув вимогу останнього застосувати силу проти київських демонстрантів. Намір російського керівництва зміцнився після остаточної перемоги Віктора Ющенка у третьому турі президентських виборів 26 грудня 2004 р.

Один із варіантів російської військової кампанії проти України із можливим застосуванням ядерної зброї неподалік від Києва був опублікований 21 квітня 2008 р. в «Русском журнале» під заголовком «Операція «Механічний апельсин». За три тижні до того, 4 квітня, під час саміту НАТО в Бухаресті Путін заявив Джорджу Бушу-молодшому, що «Україна – навіть не держава», що практично половина її території є «споконвічно руськими землями», переданими Україні Росією.

Протягом наступних п'яти років розроблялася концепція так званого «Русского мира». Відповідно до неї, немає таких національностей, як українці чи білоруси. Українці, білоруси і росіяни – це субетноси одного руського народу і вони, відповідно, повинні бути об'єднані під дахом однієї держави. Публічно ця концепція була проголошена 27 липня 2013 р. в Києві під час офіційної церемонії святкування 1025-річчя хрещення Русі. Ось що тоді заявив Путін (цитуються мовою оригіналу): «На днепровской купели, на киевской купели был сделан выбор для всей Святой Руси. Здесь был сделан выбор для всех нас. Наши с вами предки, которые жили на этих территориях, сделали этот выбор для всего нашего народа. «Для всего нашего народа» – я говорю так, имея в виду, что, безусловно, мы понимаем сегодняшние реалии, есть и украинский народ, и белорусский, и другие есть народы, и мы с уважением ко всему этому наследию относимся, но в основе лежат, безусловно, наши общие духовные ценности, которые делают нас единым народом... ..мысль о единстве запада и востока Руси, которая началась здесь, ещё раз повторю, в киевской и днепровской купели, всегда присутствовала как на востоке, так и на западе, где проживал наш народ» [13].

У цій промові Путін вперше перейшов від застосування по відношенню до України прикметника «в» (використовується у російській мові по відношенню до держав, а не територій) до прикметника «на». Замість того, щоб говорити «в Україні», як це він робив протягом багатьох років, Путін став говорити «на Україні», даючи зрозуміти, що він не визнає статусу України як суверенної держави, а вважає її лише територією. Через два дні обвинуваченнями головного санітарного лікаря Росії Г. Оніщенка російський уряд розгорнув проти України санітарну, торгову та економічну війну. Пізніше, у листопаді 2013 р., ці дії переросли у дипломатичний тиск, що призвів до відмови Віктора Януковича підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Військові ж дії проти України розпочалися 20 лютого 2014 р. Ця дата викарбувана на медалі, виготовлених на замовлення Міністерства оборони Росії, «За возвращение Крыма. 20 февраля – 18 марта

2014 года».

Нова ідеологічна концепція отримала подальший розвиток під час прес-конференції Путіна 17 квітня 2014 р. Вперше в історії Росії Путін заявив, що у російської нації існує (цитуюмо мовою оригіналу) «исключительно мощный генетический код... именно этот наш генный код... ...является одним из наших главных конкурентных преимуществ в сегодняшнем мире... русский человек, или, сказать пошире, человек русского мира, он прежде всего думает о том, что есть какое-то высшее моральное предназначение самого человека, какое-то высшее моральное начало. И поэтому русский человек, человек русского мира, он обращён больше не в себя, любимого...». Однією із головних рис, присутніх російському генетичному коду, на думку Путіна, є його здатність і готовність вмерти на публіці: «только у нашего народа могла родиться известная поговорка: «На миру и смерть красна» [13].

Нинішня кампанія, розгорнута Путіним, здійснюється на трьох рівнях і має три цілі. Перший рівень – Україна. Вона повинна бути або путінською, або її не повинно взагалі бути як незалежної і суверенної держави. Другий рівень – створення так званого «Русского мира». Під єдиним дахом російської держави повинен бути створений «Русский Мир», возз'єднаний, найбільший у світі, розділений сьогодні, народ – росіяни. У згаданий «Русский мир» включаються чотири категорії населення: етнічні росіяни, незалежно від того, де вони проживають; російськомовні, незалежно від їх національності; всі співвітчизники, що коли-небудь проживали на території СРСР, та їх нащадки; всі співвітчизники, що коли-небудь проживали на території Російської імперії, та їх нащадки. Третій рівень війни має своєю метою Захід, який необхідно розколоти на два табори: англо-саксонський світ (США, Великобританія, так звані «прифронтові держави» Польща, Литва, Латвія, Естонія) має бути розбитий; «континентальна Європа» повинна зайняти стосовно путінської Росії позицію нейтралітету або ж навіть стати її союзником [13].

Таким чином, можна зробити декілька висновків. По-перше, сьогоdnішній стан справ у російсько-українських стосунках – закономірний результат багатовікової політики геноциду українського народу з боку царату та його ідейних нащадків в особі спочатку більшовиків і радянської влади, а потім російського керівництва. Путін завжди з презирством відносився до українських національних почуттів, вважав Україну не справжньою державою, а просто «подарунком» Москви, оскільки раніше «Малоросія» складала частину царської Росії. Його заяви не просто образливі і зневажливі,

вони агресивні і войовничі. По-друге, втілюючи в життя свої експансіоністські амбіції щодо України, намагаючись підпорядкувати її своєму впливу, російська шовіністична верхівка з перших днів радянської влади застосовувала проти українців методи і технології «гібридної війни». По-третє, всупереч пропагандистським заявам з Москви, Україна – не регіональний форпост «руського мира», а частина Європи. Українська нація пережила великі страждання, але зберегла чітко виражену культурну самобутність, яка сягає своїми коріннями у західні цінності, із власною мовою та унікальними слов'янськими традиціями і спадщиною.

Література

1. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946–1947 р.р. Особливості діяльності карального апарату / І. Г. Білас. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С. 52-66.
2. Веденєєв Дмитро Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс] / Дмитро Веденєєв // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>.
3. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. // Международное право в документах: Учебн. пособие. – М., 2000. – С. 101-106.
4. В'ятрович В. М. Друга світова війна у сучасній державній політиці національної пам'яті / В. М. В'ятрович // Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – С. 3–10.
5. В'ятрович: Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну [Електронний ресурс] / В'ятрович // Еспресо tv. – Режим доступу: [espresso. tv](http://espresso.tv).
6. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – Київ – Нью-Йорк. – Вид-во М. П. Коць, 1996. – 376 с.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. – К.: «Гене́за», 2008. – 504 с.
8. Гунчак Тарас Україна. Перша половина ХХ століття / Тарас Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
9. Дзюба Іван Інтернаціоналізм чи русифікація / Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.

10. Довженко О. Щоденникові записи 1939 – 1956 рр. [Електронний ресурс] / О. Довженко // Культура України. Електронна бібліотека. – Режим доступу: nplv.org.
11. Дрозд Р., Гальчак Б. Історія українців у Польщі в 1921–1989 роках / Роман Дрозд, Богдан Гальчак, Ірина Мусієнко; пер. з пол. І. Мусієнко. 3-тє вид., випр., допов. – Харків: Золоті сторінки, 2013. – 272 с.
12. Етноцид [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikipedia.org
13. Илларионов Андрей Четвертая мировая война. Выступление на заседании Комитета по экономике и безопасности Парламентской ассамблеи НАТО. Вильнюс, 31 мая 2014 года [Електронний ресурс] /Андрей Илларионов. – Режим доступу: <http://aillarionov.livejournal.com/696982.html>.
14. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml.
15. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / . Кульчицький – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
16. Кунер Джеффри Выживет ли Украина? [Електронний ресурс] / Джеффри Кунер. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/ukraine/20101119/164350703.html>.
17. Ленін В. І. Повне зібрання творів. / В. І. Ленін. – К., 1971. – Т. 25. – 450 с.
18. Ліпкан А. Г. Операція «Вісла»: переселення чи депортація? / А. Г. Ліпкан // Воєнна історія. – 2003. – №1. – С. 34–41.
19. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В.Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
20. Пилявець Р. І. Вигнання нацистських окупантів з України (1943–1944 роки): головні підсумки / Р. І. Пилявець // Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – с. 11–18.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.: Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко – К.: Либідь, 1992. – 560 с.
22. Романцев В. О. Національний склад населення СРСР і його рідна мова за часів колишнього Радянського Союзу / В. О. Романцев // Віче. Збірник наукових праць. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2011. – С. 217–232.

23. Романчук О. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук. – К., 1990. – 45 с.
24. Рудницький Степан Львович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
25. Скрипник Микола Ленін про Україну [Електронний ресурс] / Микола Скрипник // ЛІВА. Інтернет-журнал. – Режим доступу: liva.com.ua.
26. Снайдер Тимоті Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним / Тимоті Снайдер – К., 2012. – 430 с.
27. Стахов Н. Н. Права человека и гражданина: история и современность / Н. Н. Стахов // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. – К., 1997. – 135 с.
28. Улянич Володимир. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках / Володимир Улянич – К.: МАУП, 2004. – 84 с.
29. Israel W. Charny. Encyclopedia of genocide. – ABC-CLIO, 1999. – Т. I. – 825 p.
30. Raphael Lemkin Papers, The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL-273. Reel 3. // Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / L.Y. Luciuk. — Kingston : The Kashtan Press, 2008. – 578 p.
31. Saturday Evening Post. – 1945, Jan, 27.

В статье анализируются методы и технологии «гибридной войны» России против Украины в историческом контексте политики геноцида украинцев со стороны советского и российского руководства.

Ключевые слова: геноцид, этноцид, «гибридная война», национальная политика, голодомор, политические репрессии, депортация, «русский мир».

Віталій Сидор

ВІДРОДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ ЛАНДШАФТНОЇ СКУЛЬПТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЯК ВАЖЛИВА СТОРІНКА АКТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНЦЯМИ СВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розкривається загальна сутність української сакральної ландшафтної скульптури, її роль як виразника духовності українського народу та репрезентанта його художньо-культурних надбань і досягнень. Висвітлюючи підняту проблему через призму істинності виховання сучасних

поколінь на засадах традицій і звичаїв предків, досліджувані артефакти представляються власне як складові вираження українцями своєї національної ідентичності. Апелюючи безпосередньо до сакральної ландшафтної скульптури з галицьких теренів, автор демонструє загалу ділянку вже проведеної ним роботи на предмет класифікації таких об'єктів за характером їх безпосередньої локалізації, образних рішень та іконографічних трактувань.

Ключові слова: *сакральне, ландшафтна скульптура, українське, традиції, національна ідентичність, функціонування, образність, іконографія.*

Актуальність піднятої проблеми обумовлюється різними чинниками й обставинами. Одні, які породжені політичним підґрунтям розвитку українських земель, безпосереднім крахом тоталітарної радянської ідеології неприйняття усього того, що формувалося на засадах релігійності та духовності, немов із забуття виводили на світ право кожного вільно виражати свої думки, переконання, своє право вірити, думати, мислити. Інші, які просякнуті духом народних традицій і звичаїв, непереборною вірою в Бога, в силу правди і свободи, завжди поставали потужним акумулятивним й водночас діяльним джерелом поступу вільної людини, прагнучої до самовизначення й утвердження себе в різних сферах свого земного і духовного буття. Постановля одних і других під єдиний вектор, сплетення базових принципів їх дієвості й корисності для людини та суспільства загалом уможливило не просто відродження забутого чи забороненого. Воно дало снагу до творчості, пошуків нового, переосмислення усталеного і т. ін.

У такому контексті хочемо підняти на-гора питання про традиції і перспективи української сакральної ландшафтної скульптури, сфери і форми її сучасного прояву, принципи пропагування тощо. Вдаючись до дослідження такого явища, акценти розставляємо не лише на його функціонально-духовній та мистецько-видовій сутностях. Значимою у цьому плані вважаємо здатність такої скульптури бути показним репрезентантом світогляду українського народу, бачення ним своєї національної ідентичності, ставлення до себе як до зодчого своєї вільної, могутньої, незалежної держави.

Розкриттям витоків і сутності українського скульптурного мистецтва, векторів його виразності, образних і прикладних характеристик повниться чимало наукових досліджень. На їх основі вибудовується не лише навчальний процес майбутніх мистців-скульпторів, дизайнерів-ландшафтників, істориків пластичного мистецтва, культурологів та інших фахівців мистецької сфери.

Через призму таких напрацювань прокладається лінія формування у нинішнього суспільства, перш за все його молодих поколінь фактично сутнісного, глибоко правдивого усвідомлення сакральності таких об'єктів, розуміння їх надзвичайної святенності, дієвої духовної сили і врешті-решт наданої їм табуйованості.

Вагомими серед таких напрацювань виділяються праці М. Моздира, Д. Кривавича, Ю. Андруховича, О. Голубця, В. Малини, М. Станкевича, В. Бурлаки, П. Кузенка, М. Протас, О. Федорука, Н. Мархайчук, Л. Турчак, В. Сидоренка, Л. Лисенко, Н. Журмій, Ю. Макушина, А. Гончаренко та ін. Разом з тим, чимало важливих і актуальних питань саме про сучасний контекст сакральної скульптури, її розвиток у недалекому минулому залишаються в тіні або ж лише іскринкою жевріють на тлі узагальнених оглядів її істинної суті та реальної значимості. Виділяючи з усього цього безпосередньо ландшафтну статуарних пластику, ствердно позначимо, що в цьому плані вітчизняна мистецтвознавча наука ще багата різними «пробілами» і невирішеними питаннями. Звідси, як певна закономірність, проблеми такого характеру відображаються і в освітньому середовищі, в рекомендаційних матеріалах відповідних навчальних предметів, факультативів, і в системі виховання підростаючих поколінь на засадах традицій, звичаїв тощо.

Ситуація, що склалася, відсутність об'єктивного комплексного аналізу реального стану розвитку сакральної ландшафтної скульптури на українській території, її сьогоденних проблем і перспектив на майбутнє, активізувала наш безпосередній інтерес до такої проблеми. В кінцевому підсумку, щоб вирішити хоч якусь частку відповідних питань, ми поставили собі за мету дослідити сучасний стан розвитку такої скульптури на території Галичини.

Відштовхуючись від зазначеного вище, *метою даної статті* ставимо засвідчення зрілості окресленої проблеми, демонстрування громадськості реальної частки вже виконаної нами роботи власне як наукового комплексного вивчення творів ландшафтної сакральної статуарної пластики на теренах Галичини кінця XX – початку XXI століть з проведенням відповідної систематизації та класифікації їх.

Звернення безпосередньо до сакральної ландшафтної скульптури галицьких теренів зумовлене авангардним духовно-культурним й глибоко релігійним статусом Галичини, яка для українських земель одвічно поставала особливим, а в багатьох випадках й ключовим форпостом європейської та загальносвітової інтеграції. Розвиток вітчизняної сакральної статуарної

пластики генерований передусім процесами, які відбувалися в релігійному середовищі галицького краю. Синтезуючи в собі певні зовнішні впливи, навіювані різноепохальними «сучасними» тенденціями, та відповідні місцеві традиції і звичаї, досліджуване явище виразно проявлялося у різних сферах людського життя, що дозволяло йому впевнено вживатися в українському релігійному середовищі та просуватися щораз далі на схід.

Скульптура як різновид образотворчого мистецтва, що ґрунтується на принципі об'ємного, тривимірного зображення предметів і об'єктів, є особливим художнім явищем, здатним відтворювати в розмаїтті художніх образів і реальну навколишню дійсність, і світ нашої уяви та фантазії. Скульптурні витвори, наповнені різним змістом, постають не лише візуальними промоутерами мистецько-естетичної сфери, а й чинниками, які показно формують онтологічний контекст людського буття, виразно репрезентуючи в тому числі духовний світ людини, її розуміння укладів буденного життя, смислів і значення релігії, сили сакрального, його верховенства над профанним.

Володіючи відповідними виражальними властивостями, здатними матеріалізувати на художній манер отілеснені образи святих, скульптура стала затребуваною соціумом для демонстрації ним своєї віри і відданості Всевишньому, засад і принципів возвеличення Його.

Поборовши багатовікове табу на застосування до релігійних потреб в лоні Східної Церкви, статуарна пластика стала на українських теренах невід'ємним компонентом не лише славлення Бога, а й вияву віруючими бажання священної опіки над ними, прагнення духовного патронатства Небес над кожним смертним, його земними благами, житлом, оточенням тощо. Особливу роль у цьому плані відіграє ландшафтна культова скульптура.

Різні соціально-політичні віхи життя на українських землях залишили свої сліди у розвитку вітчизняної ландшафтної культової скульптури. Особливим питанням постає актуалізація такого виду вираження побожності й декларування особистого релігійно-духовного статусу в часи здобуття нашою країною незалежності, виходу з-під ярма та гніту радянської тоталітарної атеїстичної ідеології. Кардинальна перебудова офіційного ставлення держави до релігії, духовних потреб та інтересів свого народу припинила довготривалий стагнаційний стан популяризації сакральної наземної статуарної пластики, дала можливість відновленню відповідних їй вікових традицій, наповнила новим диханням творчі ідеї іконографічно-образного вираження та матеріально-технологічного втілення її.

Разом з тим, означені процеси спонукають до проведення об'єктивного аналізу професійної діяльності майстрів та їх безпосередньої відповідальності за творчі шукання і ремесло їх реального впровадження в життя. Важливим є й розуміння ними критеріїв духовної і художньої цінності виконуваних творів, бачення в них джерела отримання визнання та насолоди від роботи для суспільства або ж лише засобу отримання своїх меркантильних, споживчих інтересів, що обростають кітчем, примітивом та халтурою.

Обстеживши вже чималу частину галицького краю (ареал досліджуваних територій охоплює Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області за винятком в останній Кременецького, Лановецького, Шумського та північної частини Збаразького районів), можемо ствердно позначити, що тутешня ландшафтна сакральна скульптура надзвичайно багата образним вираженням та іконографічними рішеннями. І це не дивно, адже Галичина здавна завоювала собі право називатися висококультурним регіоном, де духовність, релігійність, відданість традиціям і всілякі інші людські чесноти постійно актуальні, затребувані і дієві.

Завдяки своєму світосприйняттю та властивому менталітету галицький народ завжди прагнув жити в злагоді з природою, бути її невід'ємною частиною. Не менш представницьким виступало і одвічне прагнення перебувати під покровом Божим, відчувати Всевишнього не тільки в собі, а й поруч з собою, «бачити» Його отілесненого, в конкретному образі, щоб спілкуватися з Ним, молитися Йому. Такі скульптури цілком можемо називати «іконами просторів», «ландшафтними іконами», оскільки сутністю своєю вони ідентичні писаним іконам, посередністю яких людина подумки і зримо відчуває присутність надприродного [1, 15]. Тому галичани так масово творили й творять скульптури своїх «патронів-покровителів», встановлюють їх всюди, де вважають їх присутність доречною чи необхідною.

Сьогодні цей рух став настільки популярним, що в кожному населеному пункті величаво височіє фігура Божої Матері, Спасителя, Миколи Чудотворця або іншого християнського святого. Аналіз конкретних місцин розташування ландшафтної культової скульптури на досліджуваних територіях дозволяє розділити їх на групи відповідно до характеру їх безпосередньої локалізації, а саме: об'єкти «прихрамові» («прицерковні», «прикостельні»), «монастирські» («скитські»), «цвинтарні» («надгробні»), «придорожні», «приорганізаційні» («при закладах»), «садибні», «майданні», «паркові», «польові».

Композиційний аналіз вивчених артефактів спонукає до наступного структурування досліджуваних об'єктів. У цьому плані можемо констатувати,

що їхній загальний образ найчастіше виражений у вигляді скульптурної (кам'яної, бетонної) статуї святого, встановленої на вершині «основи-підставки», яка може мати найрізноманітніші форми типу стилобату, п'єдесталу, постаменту, стовпа, колони, звичайної кам'яної брили тощо. В іншому, також поширеному варіанті статуя святого поєднана з архітектурною конструкцією у вигляді куполоподібного даху, що спирається на чотири, рідше дві, три, п'ять, шість опор-стовпів (колон). Таке архітектурне «оточення» зазвичай виражає «ківорій» («каплицю-ківорій»), символічний сенс якого є ототожнення Небес, Божого покрову. Форми самого покриття, тобто баньки (купола) імітують бані або шатрові покриття храмів. Не виключенням є поєднання скульптури святого і каплиці так званого «будинкового» типу з відсутньою передньою (головною фасадною) стіною (за М. Сидором [2]). Ще в іншій варіації досліджувані об'єкти представлені як скульптура і навколо неї певна архітектурно-пластична композиція в образі «стели», «стіни», «умовної фонові площини» і т. ін. Проведені обстеження свідчать, що такі рішення часто трапляються в меморіальних спорудах типу «пам'ятники».

У вивченні питання іконографії досліджуваних скульптур нами безпосередньо виявлено, що ця програма репрезентації ликів святих також реалізується у найрізноманітніших варіаціях.

У цьому плані іконографії фігури Ісуса Христа обумовлюють виведенню таких іконографічних типів, як: «Розп'яття», «Спаситель», «Благословитель», «Милосердний», «Пантократор», «Страждаючий», «Воскреслий».

Для статуй Матері Божої характерні іконографічні типи: «Оранта», «Одигітрія», «Елеуса», «Богородиця з Дитям, що охоплює світ», «Богородиця Святодухівська», «Розчулення», «Пречиста», «Непорочне Серце», «Богородиця Фатімська», «Моляща», «Благословляюча», «Пресвята Покрова», «Містична Троянда»).

У різних зовнішніх строях (образах) постають на галицьких землях фігури Св. Миколая, Св. Іоанна Хрестителя, Св. Апостолів Петра і Павла, інших святих осіб християнського пантеону. Зазначений перелік повниться різними за композицією і зовнішніми виразами статуями янголів.

Окремою групою, яка з кожним роком щораз більше набуває популярності, виводимо скульптурні композиції-стації комплексів «Хресна Дорога». В іконографічних та пластичних рішеннях такі скульптурні витвори характеризуються надзвичайно широким діапазоном варіацій.

Висновки. Актуальність теми нашого дослідження безпосередньо

пов'язана з кардинальними змінами в суспільному житті українського народу, що відбуваються протягом останніх десятиліть. Апелювання в цьому контексті до реалій сьогодення, набуття свободи дій і волевиявлень в різних сферах життєдіяльності, в тому числі і в областях духовності, культури, мистецтва, передбачає глибоко розкривати і ступінь осмислення українцями своєї національної ідентичності, і збереження та примноження своєї духовної та мистецької спадщини.

Література

1. Музичка І. Українське сакральне мистецтво і богослов'я / І. Музичка // Українське сакральне мистецтво : традиції, сучасність, перспективи : матеріали Міжн. наук. конференції, 4–5 травня 1993 р. / Львівська академія мистецтв [та ін.]. – Львів ; ММСУ ; Видавничий відділ «Свічадо». – 1994. – С. 11 – 34.

2. Сидор М. Б. Галицька придорожня каплиця другої половини ХІХ – ХХ століть : культурологічний аспект : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Михайло Богданович Сидор. – Дрогобич, [б. в.], 2011. – 193 с.

В статье раскрывается общая сущность украинской сакральной ландшафтной скульптуры, ее роль как выразителя духовности украинского народа и репрезентанта его художественно-культурных ценностей и достижений. Освещая поднятую проблему через призму истинности воспитания современных поколений на основе традиций и обычаев предков, исследуемые артефакты представляются именно как составляющие выражения украинцами своей национальной идентичности. Апеллируя непосредственно к сакральной ландшафтной скульптуре из галичских земель, автор демонстрирует публике участок уже проведенной им работы на предмет классификации таких объектов по характеру их непосредственной локализации, образных решений и иконографических трактовок.

Ключевые слова: сакральное, ландшафтная скульптура, украинское, традиции, национальная идентичность, функционирование, образность, иконография.

Світлана Зубрицька

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ ТА МІФИ СЬОГОДЕННЯ

У статті визначено роль історичної пам'яті як вагомого чинника змін у суспільстві, можливості впливу державних органів на відновлення та збереження історичної пам'яті. Проаналізовано зміст сучасних

декомунізаційних процесів в Україні та визначено їх найбільш дискусійні аспекти.

Ключові слова: *суспільна пам'ять, історична пам'ять, декомунізація.*

Успіхи становлення української політичної нації, державотворчих процесів тісно пов'язані з суспільною пам'яттю українців. Події, які відбувалися на території нашої держави, зумовили боротьбу суперечливих, а іноді і протилежних переконань. У результаті ми отримали неоднозначну, розколоту суспільну пам'ять, що можемо спостерігати під час подій 2013–2014 років. Малоконсолідована суспільна пам'ять українства допустила недоброчесні інтерпретації минулого України, спекуляції на фоні суперечливих фактів. На мою думку, негативну роль тут зіграли і засоби масової інформації, і низький рівень історичної освіти населення. Але саме освіту та ЗМІ можна успішно використати для консолідації нації, формування суспільної пам'яті. Очевидно, що від її стану залежить цілісність України, єдність її народу, національна безпека держави. Нашій країні зараз як ніколи необхідно сформувавши стратегію розвитку суспільної пам'яті, щоб попередити спекуляції на історичному ґрунті у свідомості українців. Пам'ять, свідомість, історія взаємозумовлені і взаємозалежні [1].

На думку В. Карлової, історична пам'ять як елемент духовного життя суспільства є таким духовно-практичним феноменом, який утворює історичну свідомість, входить в останню як один із важливих її компонентів. Водночас історична пам'ять є соціокультурним феноменом. Отже, вона є стрижнем, на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість. Історична пам'ять – це ті фундаментальні історичні цінності, як і є консолідуючим чинником націєтворення [3].

Історична пам'ять є сукупністю донедає наукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле [3]. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства, вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах, а також у вигляді історичної свідомості народу. Арсеналом історичної пам'яті є архіви, музеї, бібліотеки, спогади учасників історичних подій.

Велику роль у формуванні історичної пам'яті має відіграти влада. Згідно з М. Фуко, «влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні

відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйнування й обмеження, скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого» [8, с. 193–194].

Звичайно, є ризик насадження знань і одновимірного бачення історичного розвитку в умовах перехідних суспільств з неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них). Можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії відтворення минулого та форматування дійсності, є необхідним.

Розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудування державної політики пам'яті, побудови нової дослідницької парадигми для обґрунтування історичного минулого та його ролі.

Українське законодавство робить лише перші кроки у формуванні суспільної пам'яті та історичної політики [2].

В умовах політичної кризи влада усвідомила необхідність об'єктивної інтерпретації новітньої історії, що дозволило прийняти 2015 році відповідні законодавчі акти щодо «декомунізації»:

- Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» регулює відносини, пов'язані із забезпеченням права кожного на доступ до архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років [4].

- Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років», спрямований на збереження пам'яті про жертв цієї війни, необхідність постійного піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму, а також має на меті збереження пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні [7].

- Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» забезпечує визнання учасників боротьби за незалежність України у XX столітті головними суб'єктами, встановлення правового статусу борців за незалежність, визначення права такої категорії осіб на отримання державних та муніципальних соціальних гарантій, на визнання нагород та військових ступенів борців за незалежність України, визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті [6].

- Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-

соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», має на меті недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-яких дискримінацій за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України [5].

Процес декомунізації викликає немало гострих дискусій та породжує чисельні міфи. Звісно, ці закони суттєво переформатовують символічне поле країни у ставленні до радянської сторії. Раніше на позначення репресій, голодоморів, переслідувань інакомислячих використовувалося позначення «тоталітарний радянський режим», але не було відповіді на питання: «Хто винен?» З прийняттям декомунізаційного пакету з'являється й відповідь: винні – комуністичний тоталітарний режим, комуністична партія та її найвищі посадовці. Декомунізація має всезагальний характер, що стосується усіх, без винятку, тем та сторінок історії, прикладом цього є заміна історично заангажованого, але емоційно важливого для багатьох громадян України поняття «Велика Вітчизняна війна» на загальноприйняте «Друга світова війна». Крім відповіді, ми також отримуємо поняття «відповідальності винних». Закон про декомунізацію спирається на норми міжнародного права, українські закони, судові рішення та незаперечні факти. В самому його тексті згадується ціла низка правових документів:

- резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи №1096 (2006) від 27 червня 1996 року щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем, №1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, №1495 (2006) від 12 квітня 2006 року щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології, №1652 (2009) від 29 січня 2009 року щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах – членах Ради Європи;

- резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ №SC (09) 3R від 29 червня – 3 липня 2009 року щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів, відкриття історичних та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення поінформованості громадськості;

- декларація Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 року щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму, резолюції Європейського Парламенту від 23 жовтня 2008 року в пам'ять про Голодомор

– штучний голод в Україні 1932–1933 років, від 2 квітня 2009 року щодо європейської свідомості та тоталітаризму;

- спільна заява з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, прийнята на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН;
- Закони України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»;
- постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року про причетність вищого керівництва СРСР, УРСР та комуністичної партії до організації Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Сутність Закону про декомунізацію – у його другій статті, далі зазначені норми і механізми, які дозволять втілити Закон в життя.

«Стаття 2». Засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів:

1. Комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 рр. в Україні визнається злочинним та таким, що проводив політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіяння моральних та фізичних страждань під час використання психіатрії у політичних цілях, порушень свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутності політичного плюралізму, та, у зв'язку з цим, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

2. Націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим визнається в Україні злочинним та таким, що проводив політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з расових, етнічних мотивів, порушень свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутності політичного плюралізму та, у зв'язку з цим, спираючись на встановлені Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945–1946 років факти, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина».

Законом забороняється пропаганда комуністичного та нацистського режимів та їхньої символіки. Така пропаганда визнається «наругою над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму, націонал-

соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму».

На всій території України забороняється «виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму (у тому числі сувенірної), публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік або їх фрагментів, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму» [5].

Документ містить чіткий перелік дій, які вважаються пропагандою тоталітарних режимів, визначає, що вважається комуністичною символікою, а також зазначає, яка символіка не потрапляє під заборону. Процедура декомунізації передбачає в зазначений термін демонтаж пам'ятників, зображень та інших символів тоталітаризму, перейменування вулиць, площ та інших об'єктів топоніміки. Власники засобів масової інформації мають припинити комуністичну чи нацистську пропаганду і змінити свої назви у відповідності до закону. Власники товарних знаків, які мають комуністичну чи нацистську символіку, повинні змінити свої знаки.

Реалізація змісту Закону покладається на місцеві ради, а в разі, якщо остання не впорається, на голову обласної адміністрації і, врешті, на Кабінет Міністрів з урахуванням рекомендації інституту національної пам'яті, науковців та громадськості.

Діяльність підприємств, установ та організацій, які у встановлений термін не нададуть свої назви, документи, символіку згідно із законом, буде припинено в судовому порядку за поданням органів юстиції. Люди, які будуть виготовляти чи поширювати комуністичну або нацистську символіку або пропагувати комуністичний чи нацистський режим, будуть притягнені до кримінальної відповідальності згідно з новою редакцією Кримінального Кодексу (до п'яти років, а якщо злочин учинять повторно представники влади чи організована група – до десяти років позбавлення волі). Такі доволі жорстокі заходи мають забезпечити виконання закону та припинення спекуляцій на фоні історичного минулого.

Поширеною є думка, що декомунізація стосується минулого, але глобальна її мета – вільне і безпечне майбутнє. Нерідко процеси декомунізації сприймаються негативно людьми старшого покоління, які отримали світоглядні орієнтири в часи панування комуністичного режиму: їх юність і молодість проходили в той час, і спогади про ті часи викликають ностальгію. Проте у обговоренні декомунізаційних процесів беруть участь представники різних поколінь. Неоднозначність оцінок, значна емоційна складова, наявність стереотипного мислення та історичних штампів породжують

чисельні міфи стосовно декомунізації. Наведемо деякі з них.

1. За допомогою декомунізації влада відвертає увагу суспільства від економічних і політичних реформ.

Але ж декомунізація не перешкоджає проведенню реформ, а навпаки, ініціює боротьбу з корупцією, виконання чиновниками своїх посадових обов'язків. Декомунізацію можна вважати однією з передумов для успішного проведення реформ, якщо вона буде йти паралельно з очищенням влади.

2. На перейменування вулиць і населених пунктів, обмін документів потрібні значні кошти.

Заміна табличок із назвами вулиць, покажчиків і дорожніх знаків із назвами вулиць і міст для бюджету великих міст не є великою сумою, а в селах та невеликих містах таблички з назвами вулиць є далеко не на кожному будинку.

Зміни до автомобільних та інших карт і так вносяться регулярно через розбудову міст. Заміни паспортів або паперових документів, що засвідчують власність на нерухомість, у зв'язку з перейменуванням вулиць чи міст жоден закон не вимагає. Усі документи зі старими назвами залишаються чинними. За зміну назв вулиць чи населених пунктів в установчих документах повинні платити лише юридичні особи – 51 гривню.

3. Декомунізація не на часі. Є більш важливі проблеми, що потребують вирішення, – війна, бідність.

Цим аргументом прикривається нерішучість як влади, так і суспільства. Країни Східної Європи та Прибалтики йшли шляхом декомунізації слідом за поваленням комуністичних режимів, коли пам'ять про злочини режиму, порушення прав людини була ще свіжою і нове покоління виховалось вже на інших ідеалах. В Україні ж протягом 25 останніх років давались суперечливі оцінки радянським сторінкам нашої історії. Як результат – комуністичний режим зразка 1991 року не сприймається у суспільній свідомості головним злом, котрим зараз вважається спадщина режиму Януковича, який ніколи не вважав себе спадкоємцем комуністичних еліт, проте був таким насправді. До того ж, зволікаючи з декомунізацією, Україна законсервувала ностальгію за радянським минулим, притаманну чималій кількості її громадян. Найбільше ця ностальгія була поширена в Криму, Севастополі, Донецькій і Луганській областях, і це використала Росія, готуючи анексію української території та сепаратистське повстання на Сході. Окупація Криму та війна на Донбасі завдали Україні багатомільярдних збитків; країна втратила понад 20% економічного потенціалу. Отже, зволікання з декомунізацією і є однією з

причин так званих «нагальних» проблем.

4. Закон ускладнить наукові дослідження історії радянського періоду.

Проте ухвалені акти не забороняють і не обмежують жодних наукових досліджень. Вони внесені до винятків, на які не поширюється дія запроваджених законодавчих обмежень. Навпаки, держава розслідуватиме злочини представників нацистського та комуністичного режимів в Україні, поширюватиме інформацію про них у суспільстві й заохочуватиме до цього неурядові установи та організації. Закон про доступ до архівів радянських репресивних органів максимально спрощує процедуру доступу.

Іноземці, що на законних підставах перебувають в Україні, матимуть ті самі права щодо доступу до архівів, що й українські громадяни. Це покладе край поширенню псевдоісторичних агітацій з боку інших держав.

5. Заборона комуністичної ідеології обмежує свободу слова й свободу переконань.

Ухвалені закони не забороняють жодної ідеології, вони засуджують комуністичний та нацистський тоталітарні режими як злочинні та забороняють публічне використання їхньої символіки.

Закони, що забороняють публічне виправдання чи заперечення злочинів нацистського режиму, діють в Австрії, Бельгії, Німеччині, Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах Балтії, Франції, Швейцарії, Канаді та Ізраїлі, що не визнається світовою громадськістю як порушення демократичних свобод.

6. Закони скасовують свято 9 травня та вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни.

9 травня залишається державним святом і вихідним днем. Додатково запроваджено День пам'яті та примирення, який відзначатиметься 8 травня. У цей день ушановуватимуть усіх жертв Другої Світової війни в Україні.

Ветеранами війни за українським законодавством визнаються, у тому числі й воїни Червоної армії, які боролися з нацизмом.

7. Впровадження декомунізації зіпсує відносини України з Росією, а також державами, де при владі перебуває комуністична партія.

Але ж закони не забороняють державну символіку Китаю або будь-якої держави світу. До того ж, країни у відносинах з іншими державами керуються переважно економічними інтересами, а не ідеологічними питаннями.

Росія почала проти України торгівельні війни, окупувала Крим, розв'язала війну на Донбасі ще задовго до прийняття декомунізаційних

законів. Навпаки, радянська ідентичність забезпечила інтервентам високий рівень підтримки.

Ми маємо розуміти, що комунізм – не стільки сторінки нашого минулого, скільки коріння багатьох сучасних проблем, таких як: відсутність активної громадянської позиції, корупція, розростання державного апарату, гальмування люстрації. Аналізуючи сучасні процеси в державі, помічаємо пережитки старого типу мислення, а відповідно, і організації суспільних відносин: бюрократизацію, монополізацію і надмірне державне регулювання, централізацію, мілітаризацію громадянських інститутів, колективізм і конформізм по відношенню до суспільного життя більшості населення. Ми прагнемо якісних змін у нашому суспільстві, які пов'язані з подоланням комуністичної спадщини, а для цього необхідно ліквідувати і подолати старі структури й моделі мислення.

Виходячи з цього, перейменування вулиць та скверів, відкриття комуністичних архівів, створення нових підручників із історії має таке ж значення, як перетворення у системі освіти та правоохоронних органів, як податкова і митна реформи.

Література

1. Горак Г. Пам'ять історична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. для студ. вузів / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002.
2. Державна політика щодо збереження історичної пам'яті в Україні : зб.док. і матеріалів / [упоряд.: Бородін Є.І., Прокопенко Л.Л., Пшеничний Ю.В.]. – Д.: Моноліт, 2011. – 479с.
3. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн [Електронний ресурс] / В. Карлова // ЛРІДУ НАДУ – Демократичний вісник. – 2008. – № 1. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/visnik/fail/V_Karlova.pdf.
4. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років [Електронний ресурс] : Закон України № 316-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.
5. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [Електронний ресурс] : Закон України № 317-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

6. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» [Електронний ресурс] : Закон України № 314-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

7. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 –1945 років [Електронний ресурс] : Закон України № 315-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

8. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Магистериум; Издат. дом «Касталь», 2006.

В статье определена роль исторической памяти как значимого фактора изменений в обществе, возможности влияния государственных органов на возобновление и сохранение исторической памяти. Проанализировано суть процессов декоммунизации в Украине и определены их наиболее спорные аспекты.

Ключевые слова: общественная память, историческая память, декоммунизация.

Олександр Мокрогуз

ЯК НАРОДЖУЮТЬСЯ «БІЛІ ПЛЯМИ» У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ В РОСІЇ АБО ЯК З БІЛОГО РОБИТИ ЧОРНЕ (НА ПРИКЛАДІ ДЕКІЛЬКОХ ПАРАГРАФІВ ПІДРУЧНИКА ДЛЯ 6 КЛАСУ)

У статті подається аналіз трьох підручників з історії Росії для 6 класу. Характеризується зміст перших чотирьох – п'яти параграфів у контексті здійснення історичних маніпуляцій і викривлення історичних фактів, що стосуються стародавньої історії України та історії слов'янства. Зроблено висновок про викривлені ідеологічні установки шкільної історії для середньої школи, що створюють «білі плями» історії.

Ключові слова: підручник історії, історія Росії, історія України, маніпуляція, формування історичної свідомості, «білі плями» історії.

Становлення демократичної держави в Україні за останні два роки здійснюється у складних умовах. Одним з факторів, що ускладнюють розвиток суспільства є потужна інформаційна війна, яка ведеться проти України. Але особливість цієї війни ще й у тому, що здійснюється програмування думок і прагнень людей, їхніх настроїв і психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка необхідна тим, хто хоче налаштувати проти України населення не тільки в Україні, але й за її межами.

Сьогодні контроль над поведінкою людей через впровадження в свідомість ідей, думок і уявлень, формування когнітивного образу світу за допомогою масованого поширення спеціально підготовленої за формою і змістом інформації стало основними засадами цієї війни.

У цьому контексті посилюється значення формування історичної свідомості, яку ми визначаємо як сукупність уявлень суспільства в цілому і його соціальних груп окремо, про своє минуле і минуле всього людства. Саме історична свідомість впливає на розвиток особистості учня, що формується на основі знання минулого.

Яким же чином сьогодні формується історична свідомість російського школяра? Ми спробуємо проаналізувати три підручника з історії Росії для учнів 6 класу і з'ясувати зміст та характер тих історичних знань, що формують «білі плями» у свідомості майбутнього громадянина Російської федерації.

Для аналізу ми взяли лише перші 4-5 параграфів, в яких йдеться про стародавні народи, що населяли територію Росії до становлення «Давньоруської держави», як зазначено у цих підручниках.

Варто відзначити, що перший параграф у всіх підручниках має різні назви: «Народи і держави на території нашої країни в давнину» [2, с.3], «Найдавніші люди на території Східно-Європейської рівнини» [1, с. 239], «Стародавні люди і їх стоянки на території сучасної Росії» [4, с.3]. Назва одного з параграфів стосується цілої рівнини, яка виходить за межі Російської Федерації і стосується територій ще 11 держав. Одразу зазначимо, що згадування у текстах перших параграфів підручників термінів «Російська Федерація», «Росія» перемижується з термінами «наша батьківщина», «територія Східної Європи», що підштовхує учнів до висновків, що це одне і теж. Це підтверджується і тезами, на перший погляд невинними, щодо того, що історії Росії складається з історій народів, що її населяють.

Ось деякі цитати. «Однак історію нашої країни неможливо зрозуміти, не звертаючись до історії сусідніх країн, народів і держав. Більшість народів, що населяють нині Росію, жили тут не завжди. Їхні предки колись прийшли сюди: одні – зі сходу, інші – з півдня, треті – з півночі або заходу. Але для всіх цих народів наша країна стала рідною. На цій землі вони жили і ростили своїх дітей. Тут вони запозичили деякі звичаї і звички нових сусідів, щось зі своїх традицій передавали їм. І не важливо, хто прийшов на цю землю раніше, а хто – пізніше, чиї предки ворогували колись між собою, а кому вдалося відразу знайти спільну мову. Важливо інше: сьогодні всі народи нашої країни

– єдина родина, яка створює нову Росію...» [1, с. 6-7], «Ви дізнаєтеся, як з'явилися на Східно-Європейській рівнині східні слов'яни предки росіян, українців, білорусів, який був їхній побут, як складалися взаємини східних слов'ян з сусідніми народами» [2, с.5], «Наша Батьківщина займає величезну територію. Вона розташована на північному сході Євразії (Європи та Азії)...На всій цій території споконвіку проживали багато племен і народів, які ставилися до різних мовних сімей...Значна частина стародавнього населення належала до індоєвропейської мовної сім'ї, яка розпалася на кілька груп. У центрі і на півночі Східної Європи проживали предки балтів, германців, слов'ян» [4, с.6]. Як бачимо є певна підміна поняття «територія Росії» умовною тезою «народи на великій території, яку ми вважаємо нашою».

Значна увага у підручнику надана характеристиці пізнього палеоліту у контексті економічного детермінізму.

Але ж знову автори дуже вільно оперують поняттям «приєднуючи» територію сусідньої держави як власну. «Найбільш ранні стоянки людей виявлені на Північно-Західному Кавказі і Руській рівнині – від Північного Приазов'я до басейну Десни» [1, с. 11], «Незважаючи на суворі умови, вони розселялися все далі на північ – на територію нинішньої України, в Середнє і Нижнє Поволжя» [2, с.8]. Чому підручник «Історія Росії» розповідає про історію України?

Шовіністичним зазіханням немає меж. «Перші держави виникли на півдні нашої країни. У VII-VI століттях до нашої ери на північному і східному узбережжях Чорного моря грецькі мореплавці заснували міста-держави – Ольвію, Пантікапей, Херсонес і ін.» [2, с.9-10], «На північному і східному узбережжі Чорного моря греки заснували безліч міст... Найбільшими з них були Ольвія, Пантікапей, Херсонес» [4, с.19], «У лісах на північному заході нашої країни жили племена балтів» [2, с.13]. Останнє речення сформульовано так, що учням подається інформація з підручника, який учні сприймають як її єдино правильний варіант і у яких створюється враження, що балти живуть на території Росії («нашої країни»). Створюється враження, що автори мабуть знають як можна використати маніпулятивні можливості у подачі інформації.

Але крім маніпуляцій автори подають викривлену інформацію. Андрєєв І.Л. та Федоров І.Н. у параграфі, який стосується 1 тис. до н.е. – 6 ст. н.е. пишуть : «Скіфські і сарматські племена, а потім тюркські на півдні Східної Європи, фінно-угорські племена на півночі Східної Європи були найближчими сусідами слов'ян і балтів» [1, с. 20]. Більшість вчених

зазначають, що слов'янські племена визначаються як слов'янські лише з 5 століття нашої ери і не могли бути сусідами скіфів, історія яких до цього часу вже закінчилась. Водночас автори не згадують стародавніх германців як північно-західних сусідів слов'ян і балтів, що викликає закономірне здивування.

На карті з підручника «Історія Росії» (рис. 1) вищеназваних авторів Північне Причорномор'я, де проживали скіфи зображене в основному як територія України. Територію Молдови і частково Румунії до цієї карти не включено. Пояснюється все дуже просто. У російський підручник включена карта з українського шкільного атласу (рис.2), на якому зображені події, що стосується у більшості випадків лише історії України. Для порівняння і висновків наводимо також карту з академічної історичної енциклопедії (рис.3) [3, с. 601].

Рис.1. Карта з російського підручника.

Рис.2. Велика Скіфія з

українського атласа.

Рис. 3 Карта з енциклопедії історії України

У інших авторів столицею Скіфського царства у 4 столітті до н.е. названо місто Неаполь (поблизу Сімферополя) [4, с. 21]. Але місто лише виникло у 3 столітті до н.е. і не могло існувати на вказаний період. Це по-перше. По-друге називати столицею держави, статус якої серед фіхівців не визначений, з наукової точки зору є некоректно. Швидше це було велике місто пізнього періоду історії скіфів.

Ще одна теза викликає сумнів. У підпункті параграфа «Велике переселення народів в долях народів нашої країни» автори наводять загальновідомі факти гунського нашествия, але як це вплинуло на народи, що проживали на території Росії не говорять ні слова. Крім того, вони говорять, що саме гуни поклали початок Великому переселенню народів, що не відповідає історичній дійсності, адже першими були готи.

Андрєєв І.Л. та Федоров І.Н. пишуть, що перші достовірні свідчення про слов'ян стосуються 6 століття. А далі автори собі протирічають зазначаючи, що «саме тоді слов'янські племена були вперше помічені західноєвропейськими і східними авторами. В письмових джерелах вони з'являються під трьома іменами – «венети», «склавини» та «анти». Разом з аварами слов'янські племена рушили на південний захід і зайняли Балканський півострів» [3, с. 21].

Мабуть значною «білою плямою» хочуть залишити російські історики у російських школярів свідчення античних авторів Плінія, Тацита, Птолемея, які жили у 1–2 ст. і які писали про венедів за 400 років раніше ніж про це вказується у підручнику. Звичайною історичною безграмотністю це не назвеш. Речення про спільний похід авар і слов'ян також не відповідає дійсності, воно має швидше політичне підґрунтя – продемонструвати єдність слов'ян і тюркських народів у сучасній Росії. Навіть стаття і джерела у Вікіпедії на цю тему явно протирічають цій тезі.

Не можна пояснити і наступні речення: «У 795-796 рр. держава аварів була розгромлена франками, на чолі яких стояв король Карл Великий. Після цього слов'яни стали самостійним народом, котрий усвідомив своє становище у світі. Незабаром сформувалася літературна старослов'янська мова, єдина для всіх слов'янських народів» [3, с. 21]. Автори називаючи цю мову єдиною не вказують на ще як мінімум 3-4 редакції 9 століття (сербська, хорватська, руська, чеська). Але у підручнику «Історія Росії» дається зрозуміти, що літературна мова слов'ян була одна і не важко здогадатись яка редакція правильна. А теза про усвідомлення своєї ролі у світі взагалі не вписується ні в які рамки процесу ні державного, ні націєтворення.

Л.Л. Данілов, Л.Г. Косуліна у параграфі «Східні слов'яни» основну увагу звертають на загальний характер їх розселення і життя, жодним словом не називаючи територію, що вивчається, словом «Росія», «наша країна» тощо. У параграфі мова йде про територію Центральної і Східної Європи, Східноєвропейську рівнину, де за даними авторів проживало 12 (або 15) племінних об'єднань. Якщо від цієї цифри відняти кількість племен вказаних у «Повісті минулих літ», що проживали на території України і Білорусі, то на території Російської Федерації залишаться ільменські словени, в'ятичі, радимичі і кривичі (частково жили і в Білорусі). Як бачимо об'єкт дослідження і вивчення (навіть у школі) невеликий. Тому стає зрозумілим штучне «розширення» у підручнику меж слов'янства у Російській Федерації, яке іншим словом як експансія і не назвеш. Автори також називають союз полян найчисельнішим серед східних слов'ян [2, с. 15]. Що дозволило зробити такий запис автори не пояснюють. Але за історичними свідченнями у 6-7 століттях (до нашестя авар) дуліби стояли на чолі міжплемінного об'єднання східних слов'ян і це засвідчує не тільки їх значення серед східних слов'ян, а й помилковість тези авторів підручника.

Описуючи побут та звичаї слов'ян автори пишуть, що вони були добродушні та гостинні, а на наступній сторінці пишуть про викрадання наречених, багатоженство, а також наступне: «Слов'яни знали родову ворожнечу і звичай кровної помсти» [2, с. 16-17], вводячи в оману учнів щодо характеру слов'ян і «загадковості» слов'янської душі. Знову постає питання про нову «білу пляму» у викладанні історії.

Ще один вислів щодо вірувань слов'ян дивує не менше попередніх: «Слідом за фінами вони стали вірити в злих духів, чаклунів» [2, с. 20]. Постають закономірні запитання: «Чому саме за фінами?», «А раніше, до фінів слов'яни не боялись природних сил, могли пояснити все незрозуміле?». Мабуть відповіді на ці запитання залишаться на совісті авторів.

Під зображенням Збруцького ідола в одному з підручників [4, с. 31] міститься підпис, що він знайдений у землях волинян. Зазначимо, що у жодному з підручників не подається територіальна прив'язка племінних об'єднань до сучасних назв держав сусідів Російської федерації.

Розселення слов'ян у підручнику Андрєєва І.Л., Федорова І.Н. трактується своєрідно «І тільки східні залишилися на територіях, зайнятих слов'янами ще на початковому етапі освоєння європейських земель. Всі три групи відрізнялися один від одного зовнішністю, особливостями говірки, традиціями» [1, с. 27]. Якщо це визнати, то як пояснити появу слов'янських

племен на північ від України. Говорити про початковий етап освоєння територій є певним перебільшенням. Рух східних слов'ян, як і рух західних і південних був ідентичний до потреб освоєння нових територій і за даними більшості вчених почався з 6 століття і не припинявся (особливо для східних слов'ян) декілька століть. Визначення відстані просування на нові території видається неможливим у зв'язку зі складністю означення первинного ареалу з якого почалось переселення слов'ян.

Таким чином, проаналізувавши невеликі за обсягом параграфи підручників, можна зробити висновок, що в них здійснюється маніпуляція свідомістю школярів шляхом нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів, що базуються на пануючій ідеологічній концепції «Русского мира». Цей вплив здійснюється декількома шляхами: використання фрагментарної інформації, ідеологічна інтерпретація фактів, приховування історичних даних, що не вписуються в авторську концепцію. Школярам пропонується сприйняти як істину виняткову роль і цивілізаторську місію російської (слов'янської) ідеї, витоки якої, як і прагнули довести автори підручників, беруть свій початок у стародавній Русі. Автори намагаються донести основну ідею «російського світу», що «Росія, Україна і Білорусь – це і є Свята Русь!», що народи які проживають на Східноєвропейській рівнині є належними до цього світу.

Література

1. Андреев И.Л. История России с древнейших времён до XVI в. 6 кл.: учебник / И.Л. Андреев, И.Н. Фёдоров. – М.: Дрофа, 2016. – 239 с.: ил., карт.
2. Данилов Л.Л. История России. С древнейших времён до конца XVI века. 6 класс: учеб. для общеобразоват. Организаций / Л.Л. Данилов, Л.Г. Косулина. 5-е изд., испр. и доп. М.: Просвещение, 2015. – 288с.: ил., карт.
3. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін., Т. 9. – К.: Наук. думка, 2012. – 944 с.
4. История России. 6 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч.1 / [Н.М. Арсентьев, А.А. Данилов, П.С. Стефанович, А.Я. Токарева]; под ред. А.В. Торкунова. – М. : Просвещение, 2016. – 128 с.: ил., карт.
5. Україна. Історичний атлас. 7 клас. – К.: Мапа, 2008. – С. 5.

В статтє подан анализ трех учебников по истории России для 6 класса. Характеризуется содержание первых четырех-пяти параграфов в контексте осуществления исторических манипуляций и искажения исторических фактов, касающихся древней истории Украины и истории

славянства. Сделан вывод об искривленных идеологических установках истории для средней школы, что создает «белые пятна» истории.

Ключевые слова: *учебник истории, история России, история Украины, манипуляция, формирование исторического сознания, «белые пятна» истории.*